

SIVA KNJIGA

International Labour Organization

„Ova publikacija štampana je uz podršku (Biroa za poslodavačke aktivnosti) Međunarodne Organizacije Rada. Odgovornost za stavove izražene u ovom izvještaju snosi autor. Međunarodna organizacija rada (MOR) ne snosi odgovornost za ispravnost, točnost i pouzdanost materijala, informacija ili stavova iznesenih u ovom izvještaju.“

POPIS ČEŠĆE KORIŠTENIH KRATICA

APK – Anketa potrošnje kućanstava

ASBH – Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

ARS – Anketa radne snage

BDP- bruto domaći proizvod

BEEPS - Business Environment and Enterprise Performance Survey (Anketa poslovnog okruženja i performansi poduzeća)

EBRD - European Bank for Reconstruction and Development (Europska banka za obnovu i razvoj)

ESA - European System of Accounts (Europski sistem nacionalnih računa)

(F)BiH – (Federacija) Bosne i Hercegovine

FZS – Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine

III – inozemne izravne investicije (FDI-foreign direct investment)

ILO - International Labour Organization (Međunarodna organizacija rada, MOR)

LV – lanac vrijednosti

MMSP – mikro, mala i srednja poduzeća

OECD - Organisation for Economic Co-operation and Development (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj)

PDV – porez na dodanu vrijednost

SE- siva ekonomija

SNA - System of National Accounts (Sistem nacionalnih računa, SNR)

UPFBiH – Udruženje poslodavaca Federacije Bosne i Hercegovine

UNECE - United Nations Economic Commission for Europe (Ekonomska komisija za Europu Ujedinjenih naroda)

SADRŽAJ

I PRIMARNO ISTRAŽIVANJE: Poslodavci FBiH o pokretačima neformalne ekonomije (Autori: Mladen Pandurević, direktor UP FBiH i Prof.dr.Vjekoslav Domljan)

SUOČENOST FIRME SA SIVOM EKONOMIJOM	10
<i>Da li se vaša firma suočava s konkurentima iz sive ekonomije (registrirane ili neregistrirane firme i/ili pojedinci/grupe pojedinaca)?</i>	10
<i>Kako djeluju vaši konkurenti iz sive ekonomije?</i>	13
<i>Kakve štete trpi vaša firma zbog sive ekonomije?</i>	14
<i>Kolika je veličina štete koju vaša firma trpi zbog konkurencije iz sive ekonomije?</i>	17
SUOČENOST DRUŠTVA I DRŽAVE SA SIVOM EKONOMIJOM	21
<i>Zašto firme iz sive ekonomije koriste gotovinu?</i>	21
<i>Kolika je zastupljenost sive ekonomije u vašoj djelatnosti?</i>	24
<i>Koji su načini zapošljavanja u sivoj ekonomiji?</i>	26
<i>U kojim djelatnostima je siva zaposlenost najraširenija?</i>	29
<i>Je li siva ekonomija rasla u zadnjih pet godina (april 2010-april 2015)?</i>	30
<i>Šta vodi rastu sive ekonomije?</i>	32
<i>Koje su štete od sive ekonomije po društvo?</i>	33
<i>Zašto država dopušta postojanje sive ekonomije?</i>	36
<i>Koliko ste zadovoljni radom državnih institucija spram sive ekonomije?</i>	39
<i>Da li inspekcije ograničavaju nadzor isključivo na subjekte upisane u odgovarajući registar, odnosno na registrovane subjekte?</i>	40
MOGUĆI PRAVCI SAMNJEJA SIVE EKONOMIJE	43
<i>Da li bi donošenje strategije protiv sive ekonomije FBiH doprinijelo smanjenju sive ekonomije?</i>	43
<i>Da li bi reforma poreznog sistema doprinijela smanjenju sive ekonomije?</i>	44
<i>Da li bi reforma tržišta rada doprinijela smanjenju sive ekonomije?</i>	45
<i>Da li bi reforma finansijskog sistema doprinijela smanjenju sive ekonomije?</i>	46
<i>Da li bi uvođenje e-vlade (uvođenje portala licenci, dozvola, saglasnosti, odobrenja itd.) doprinijelo smanjenju sive ekonomije?</i>	48
OSTALO	50
<i>Da li fiskalizacija doprinosi smanjenju sive ekonomije?</i>	50
<i>Prema vašim saznanjima, da li firme službene ekonomije prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz sive ekonomije?</i>	53
<i>Koji su razlozi zbog kojih firme službene ekonomije ne prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz sive ekonomije?</i>	56

II SEKUNDARNO ISTRAŽIVANJE: Pokretači neformalne ekonomije u FBiH

(Autor: Prof.dr. Vjekoslav Domljan)

UVOD	58
OPĆI POGLED NA NEFORMALNU EKONOMIJU	62
<i>Neformalni dohodak, neformalna zaposlenost i neformalno plaćanje</i>	62
<i>Izmjerene, pripisane i procijenjene ekonomske aktivnosti</i>	63
<i>Kriteriji određivanja neformalnosti proizvodne jedinice</i>	65
<i>Izračunavanje veličine neformalne ekonomije</i>	66
<i>Eurostatov pristup izračunavanju dohotka neformalne ekonomije</i>	68
PROCJENA VELIČINE NEFORMALNE EKONOMIJE (F)BiH	71
<i>Procjena veličine neformalnog dohotka</i>	71
<i>Procjena veličine neformalne zaposlenosti</i>	75
<i>Veličina neformalne ekonomije – ocjena poslodavaca FBiH</i>	82
NEFORMALNA KONKURENCIJA KAO PREPREKA POSLOVANJU U (F)BiH	86
<i>Neformalna konkurencija – glavna prepreka poslovanju u tranzicijskim zemljama</i>	86
<i>Neformalna konkurencija – važno ograničenje poslovanju u (F)BiH</i>	89
RAZLOZI POJAVE NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BiH	91
<i>Vrste neformalnosti u FBiH</i>	91
<i>Uvjeti za pojavu neformalne ekonomije</i>	93
ŠTETE OD NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BiH	98
<i>Gledišta poslodavaca o visini štete</i>	98
<i>Veličina štete po ekonomiju i državu</i>	99
POKRETAČI NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BiH	102
<i>Nizak porezni moral</i>	106
<i>Reguliranost (tržišta rada)</i>	109
<i>Kvalitet državnih institucija</i>	111
PRISTUP SMANJENJU NEFORMALNE EKONOMIJE	115
<i>Lanci vrijednosti kao motori razvoja</i>	116
<i>Strategija borbe protiv NE</i>	119
REFERENCE	124
III STAV POSLODAVACA	128

IV SUMMARY	137
BIOGRAFIJA (Prof.dr. Vjekoslav Domljan)	154

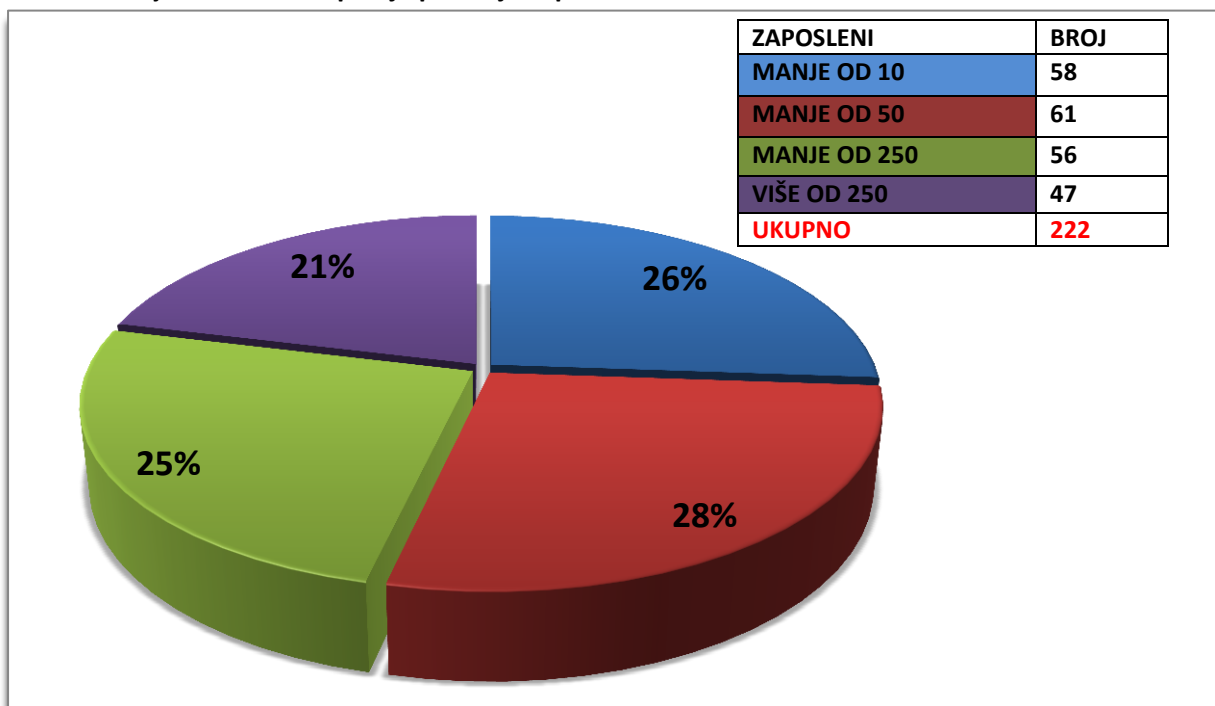
PRIMARNO ISTRAŽIVANJE: Poslodavci FBiH o pokretačima neformalne ekonomije

(Autor: Mladen Pandurević, direktor UP FBiH i prof.dr. Vjekoslav Domljan)

Udruženje poslodavaca FBiH, provelo je primarno istraživanje, POKRETAČI SIVE EKONOMIJE U FBiH - GLEDIŠTA POSLODAVACA, putem intervjua, na uzorku od 222 kompanije iz cijele FBiH. Intervju se sastojao od 29 postavljenih pitanja, koja su imala za cilj da se dođe do stavova poslodavaca, o suočenosti njihove firme, države i društva sa sivom ekonomijom i pravicima djelovanja na njenom suzbijanju. Tokom obavljanja intervjua, učesnicima su ponuđeni konkretni odgovori, ali su ispitani imali priliku kreirati sami odgovore, te da dati komentare i objašnjenja za svoje stavove.

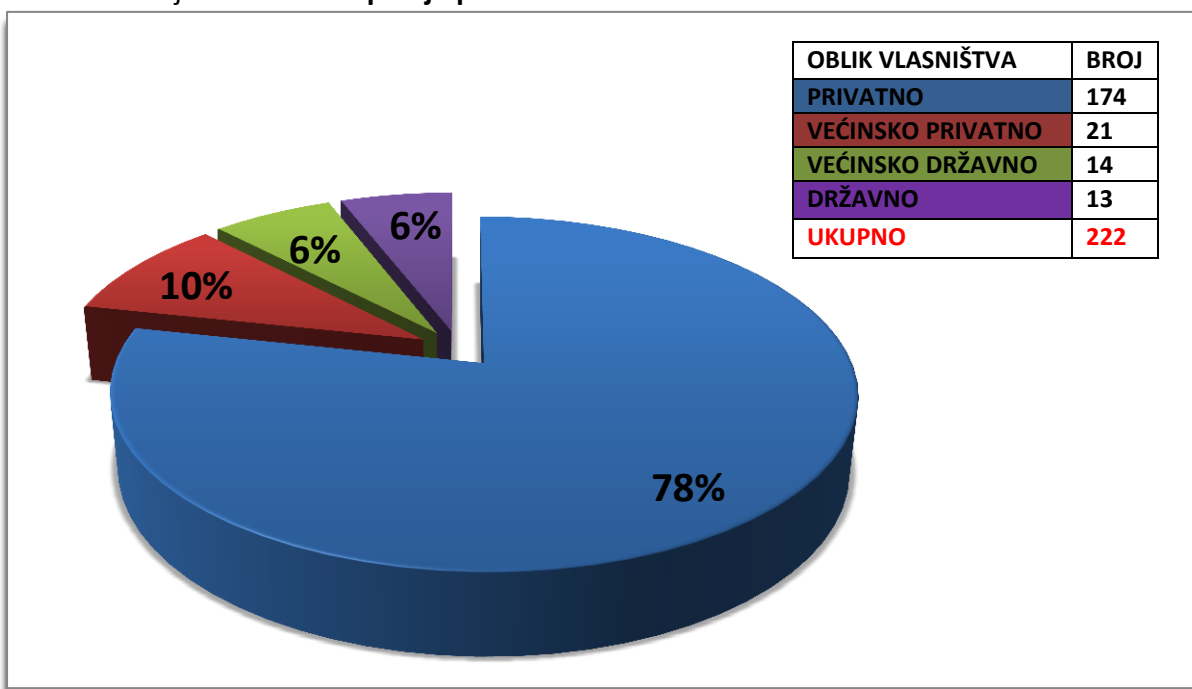
Prilikom definisanja uzorka vodili smo računa da obezbijedimo ravnomjernu zastupljenost kompanija po broju zaposlenih. Uzimajući u obzir činjenicu da 2/3 ili oko 66% našeg članstva čine kompanije koje imaju 50 ili manje zaposlenih, u anketu smo uključili 119 takvih kompanija, što čini 54% ispitanih. To je nešto manje od njihove procentualne zastupljenosti u našem članstvu, ali i učešću u ukupnom broju registrovanih kompanija u FBiH. Međutim, procijenili smo da je, za rezultate primarnog istraživanja, značajno uključiti nešto veći broj kompanija koje se, uslovno mogu označiti, pokretačima ili nosiocima ekonomskog razvoja u FBiH, a radi se o kompanijama koje zapošljavaju 250-5000 zaposlenih. Broj anketiranih kompanija nalazi se u tabeli i grafikonu 1.

Grafikon broj 1. Prikaz kompanija po broju zaposlenih

Prema obliku vlasništva, opredijelili smo se, dominantno za privatne kompanije, koje čine oko 90% našeg članstva. Od ukupnog broja anketiranih kompanija 195 ili 88,6% čine privatne ili kompanije u mješovitom vlasništvu sa većinskim učešćem privatnog kapitala. U uzorku, državne kompanije i kompanije sa većinskim državnim udjelom u vlasničkoj strukturi, čine 11,4% ili ukupno 27 kompanija. Gotovo sve navedene kompanije u državnom ili većinski državnom vlasništvu, se nalaze na tržištu i izložene su negativnim uticajima sive ekonomije, kao i privatne kompanije. Teško bi se moglo tvrditi da npr. Energoinvest, FDS, Aluminijski, Sarajevo-osiguranje, HT Eronet i sl. nisu izloženi tržišnoj utakmici. Struktura intervjuisanih kompanija, prema obliku vlasništva, data je, niže u tabeli i grafikonu br.2.

Grafikon broj 2: Prikaz kompanija po vlasništvu

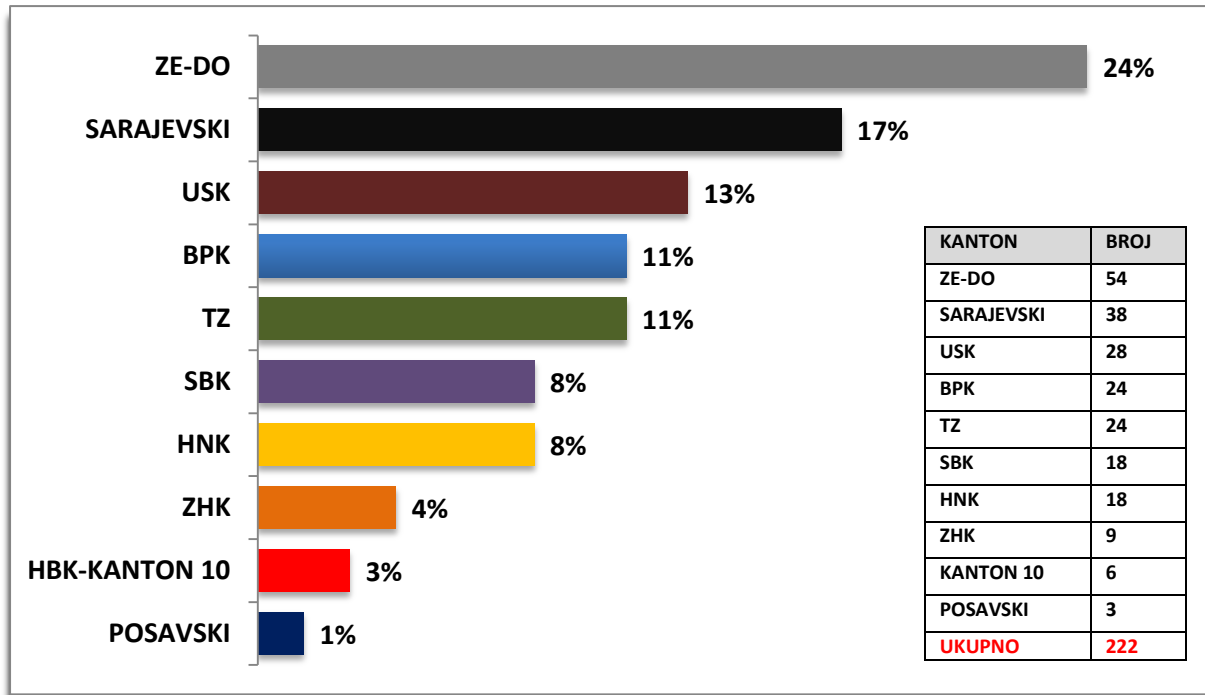

Prilikom definisanja uzorka, nastojali smo da, istraživanjem, obuhvatimo stavove kompanija iz svih 10 kantona u FBiH. U tome smo i uspjeli. Najviše kompanija koje su uključene u istraživanje dolazi iz Zeničko-dobojskog kantona, njih 54 ili 24%, zatim Sarajevskog 38 ili 17% te Unsko-sanskog kantona 28 ili 13%.

Najmanje anketiranih dolazi iz Zapadno-hercegovačkog, Herceg-bosanskog i Posavskog kantona. Jedino odstupanje u zastupljenosti kompanija u odnosu na njihovo učešće u uzorku je to što su Zeničko-dobojski i Sarajevski kanton zamijenili mjesta, u odnosu na zastupljenost u našem članstvu, te činjenica da su kompanije iz Unsko-sanskog kantona zastupljenije u istraživanju, u odnosu na njihovu brojnost u članstvu UPFBiH.

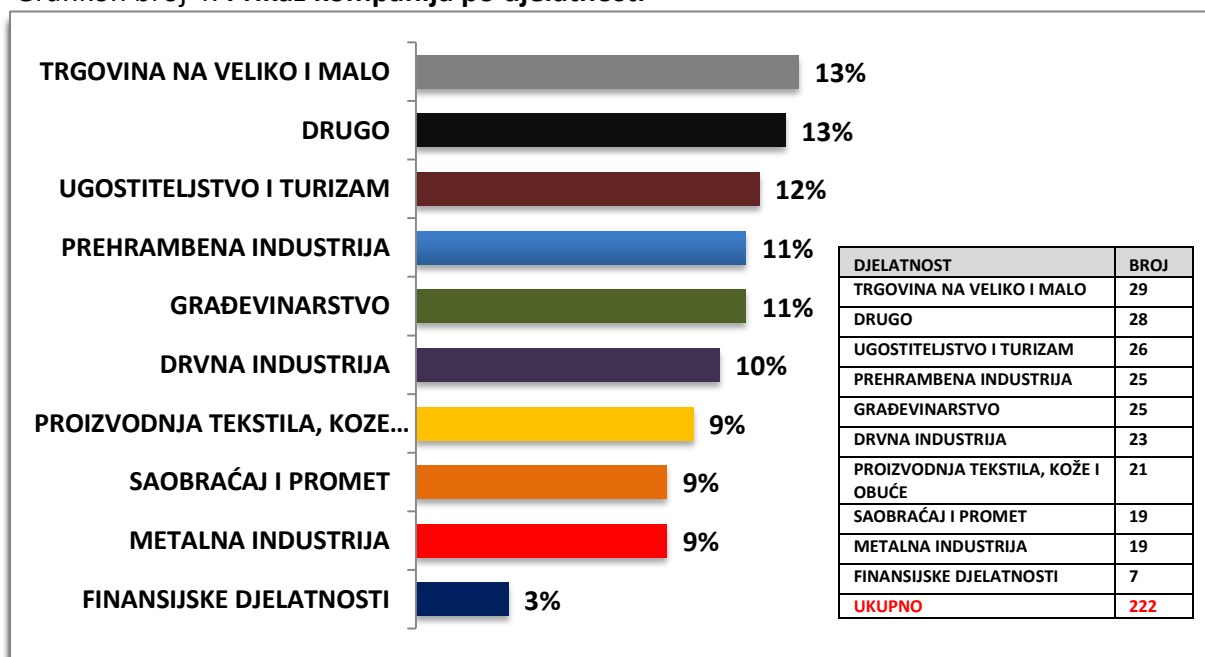
Jedini razlog za to leži u činjenici da su se kompanije, iz ova dva kantona, zdušnije uključile u implementaciju projekta, te agilnosti anketara sa tog područja. Vidjeti grafikon i tabelu 3.

Grafikon broj 3: Prikaz kompanija po kantonu

Prilikom određivanja statističkog uzorka po osnovu djelatnosti, vodili smo računa o dvije, po nama, veoma važne stvari. Kao prvo uspjeli smo da istraživanjem obuhvatimo, što je moguće, veći broj djelatnosti. Naime, intervjuisani su predstavnici kompanija iz 16 različitih djelatnosti. Takođe smo vodili računa da u istraživanje uključimo reprezentativan broj kompanija iz djelatnosti, za koje smo utvrdili da su, više nego druge, izložene svojoj ekonomiji. To su svakako: trgovina sa učešćem od 13%, drumski prevoz 9%, drvna industrija 10%, prehrambena industrija 11% i ugostiteljstvo i turizam sa 12% (podaci dati u kategoriji drugo). Vidjeti tabelu i grafikon 4.

Grafikon broj 4: Prikaz kompanija po djelatnosti

Mada je istraživanje o pokretačima sive ekonomije u FBiH i BiH, koncipirano na način da se prvenstveno čuje mišljenje poslodavaca, koji su članovi Udruženja poslodavaca FBiH, statistički uzorak je takav da se o rezultatima istraživanja može govoriti kao o stavovima većine poslodavaca u FBiH. Naime, ove 222 kompanije, u kojim je provedeno istraživanje zapošljavaju više od 75.000 zaposlenih, što čini više od 28% od 268.780 zaposlenih u realnom sektoru. Iz toga se može zaključiti da se radi o reprezentativnom uzorku, sa mogućom statističkom greškom od 0,1 % što je zanemarljivo odstupanje. Zato rezultati ankete mogu biti prihvaćeni kao relevantni stavovi poslodavaca u FBiH. Nema sumnje da bi se rezultati ovog primarnog istraživanja, svakako trebali uzeti u obzir prilikom reforme propisa koji se tiču sive ekonomije, te preduzimanju mjera na njenom suzbijanju.

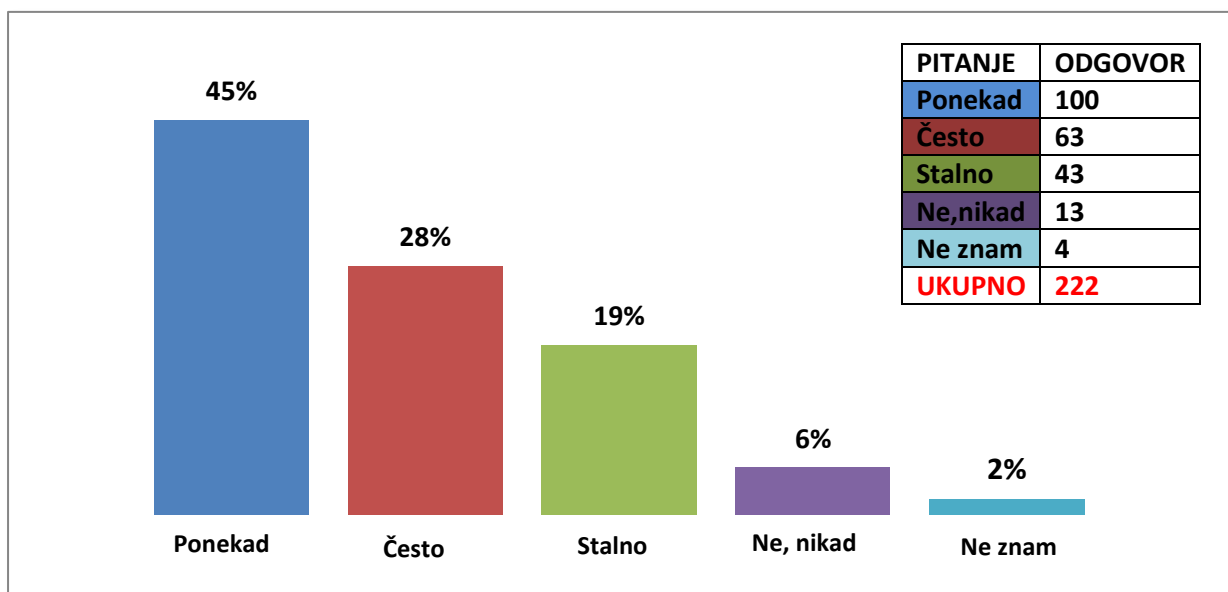
SUOČENOST FIRME SA SIVOM EKONOMIJOM

Ova grupa pitanja, ukupno četiri, ima za cilj da utvrdi percepciju poslodavaca o visini sive ekonomije, načinu na koji djeluje njihova nelojalna konkurencija, te vrstu i veličinu štete koju poslodavci trpe zbog sive ekonomije. Budući da se dati odgovori zasnivaju na iskustvenim činjenicama, može se tvrditi da su dobiveni podaci, ipak egzaktniji od same percepcije.

1. Da li se vaša firma suočava s konkurentima iz sive ekonomije (registrirane ili neregistrirane firme i/ili pojedinci/grupe pojedinaca)?

Na postavljeno pitanje, kojim se željelo saznati učestalost susretanja sa sivom ekonomijom u svakodnevnom poslovanju, došli smo do odgovora koje smo uglavnom i očekivali. Naime, gotovo polovina ispitanih se stalno ili često susreće sa sivom ekonomijom, njih ukupno 47%. Kada uzmemo u obzir da se 45% kompanija povremeno susreće sa ovim problem, možemo zaključiti da je siva ekonomija postala uobičajeni način poslovanja na tržištu FBiH. Kako drukčije objasniti činjenicu da samo 12 ili 6% ispitanih, nije bilo u prilici da se suoči sa sivom ekonomijom. Vidjeti tabelu i grafikon br.5

Grafikon broj 5: **Odgovori na pitanje 1. Da li se vaša firma suočava s konkurentima iz sive ekonomije**

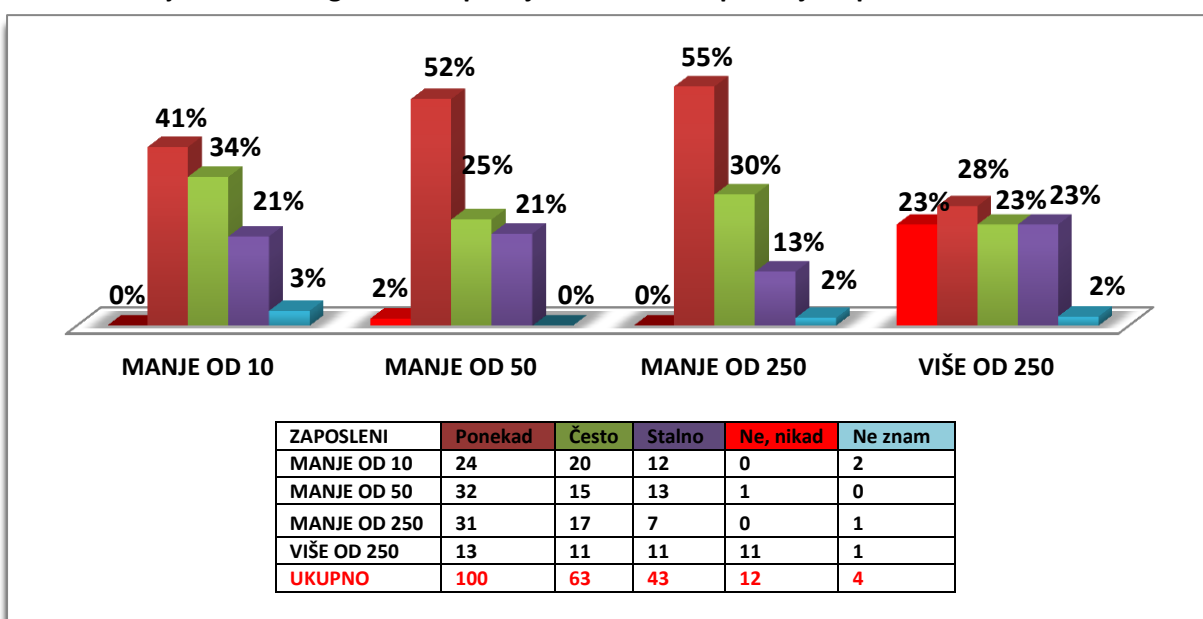

Što se tiče analize odgovora na ovo pitanje, možemo zaključiti da poslodavci koji se nikada ne susreću sa sivom ekonomijom su: poslodavci koji zapošljavaju više od 250 zaposlenih i to njih 23%, državne kompanije, njih 46%, ili većinski državne kompanije, njih 29%. Ovakvi podaci mogu se sasvim logično objasniti, ukoliko znamo da su među tim kompanijama i one koje su, mada posluju na tržištu, bave se djelatnostima koje su manje izložene nelojalnoj konkurenciji. To su djelatnost proizvodnje struje, telekomunikacije i komunalna djelatnost. Iz

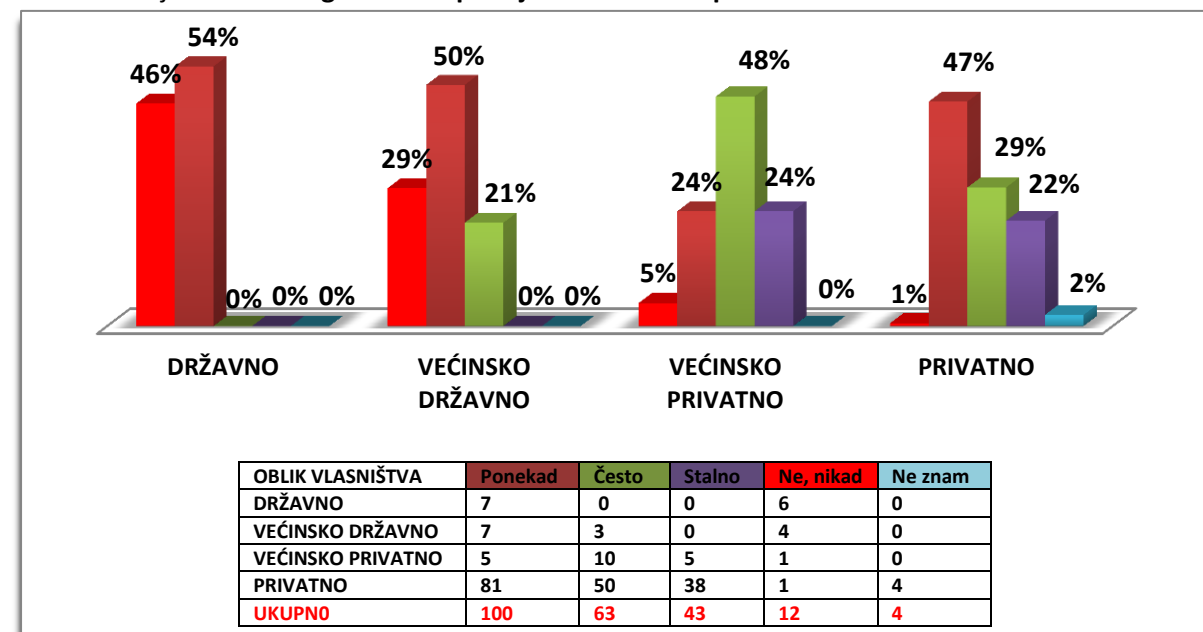
toga se može zaključiti da su državne kompanije i kompanije iz navedenih djelatnosti manje izložene uticaju sive ekonomije.

Kompanije iz oblasti trgovine (njih 62%) i proizvodnje i prerade hrane (njih 48%) često se susreću sa sivom ekonomijom, dok kompanije iz ostalih djelatnosti s njom se susreću ponekad. Kompanije iz drvne industrije gotovo u istom procentu nisu izložene uticaju sive ekonomije, odnosno stalno se susreću sa sivom ekonomijom. Vrlo čudan odgovor koji ne korespondira sa raširenošću sive ekonomije u drvenoj industriji. To se donekle, može objasniti činjenicom da su 5 kompanija koje su se izjasnile da se ne sreću sa sivom ekonomijom, kompanije koje se bave najvišim stepenom obrade drveta i većinu svojih proizvoda izvoze. Vidjeti tabelu i grafikone br.6-9

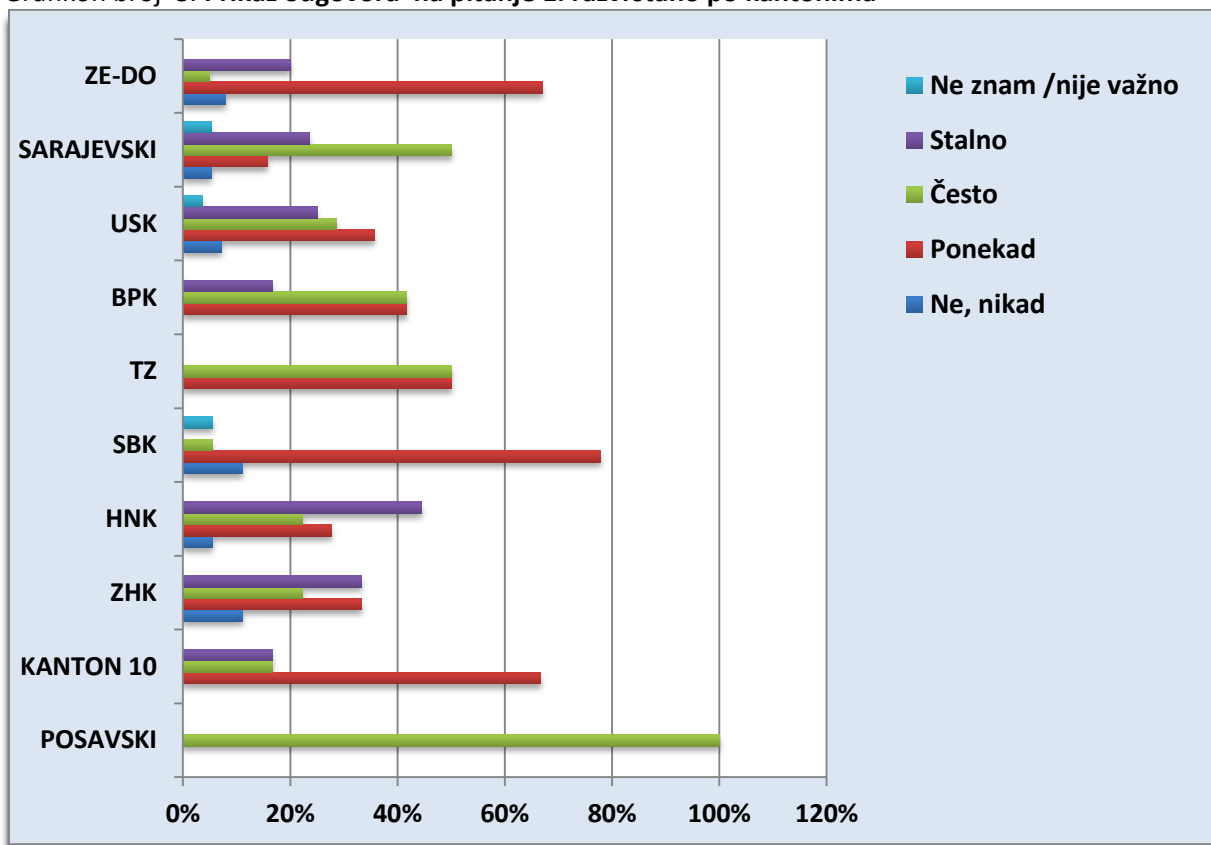
Grafikon broj 6: Prikaz odgovora na pitanje 1. razvrstano po broju zaposlenih

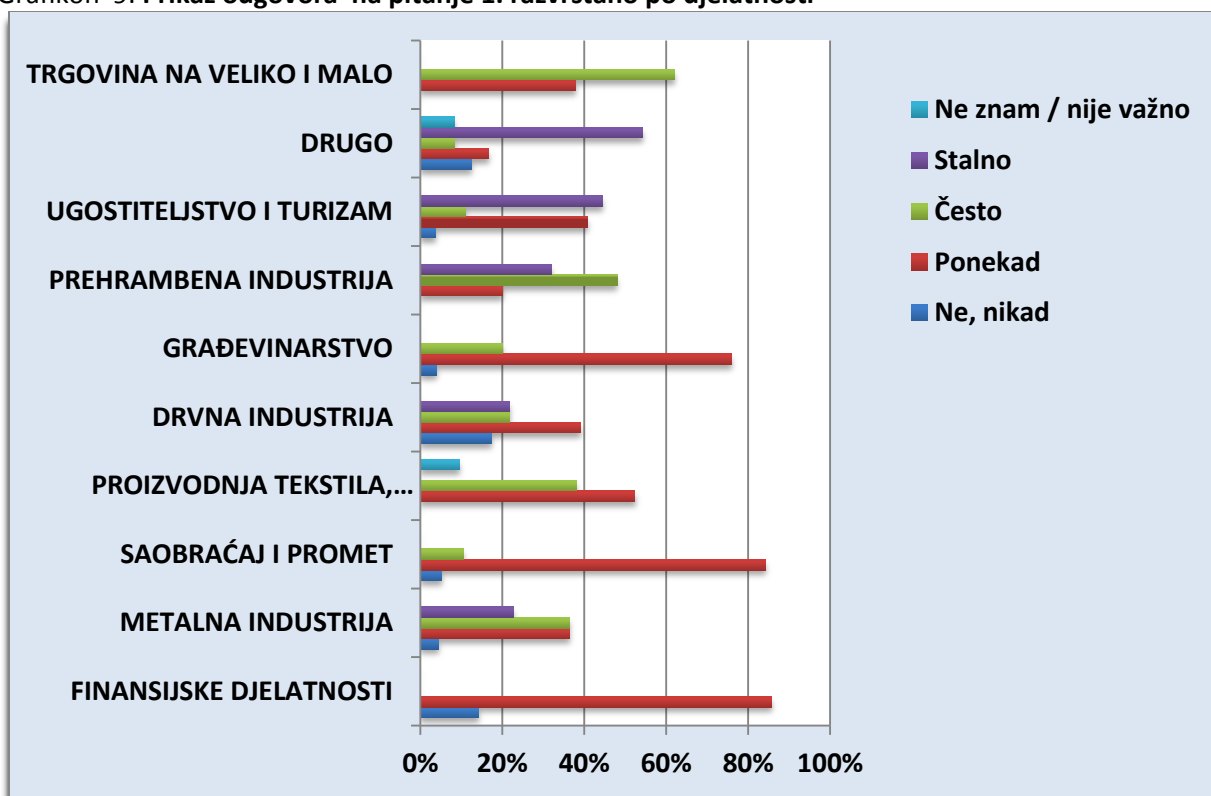
Grafikon broj 7: Prikaz odgovora na pitanje 1. razvrstano po obliku vlasništva

Grafikon broj 8: Prikaz odgovora na pitanje 1. razvrstano po kantonima

Grafikon 9: Prikaz odgovora na pitanje 1. razvrstano po djelatnosti

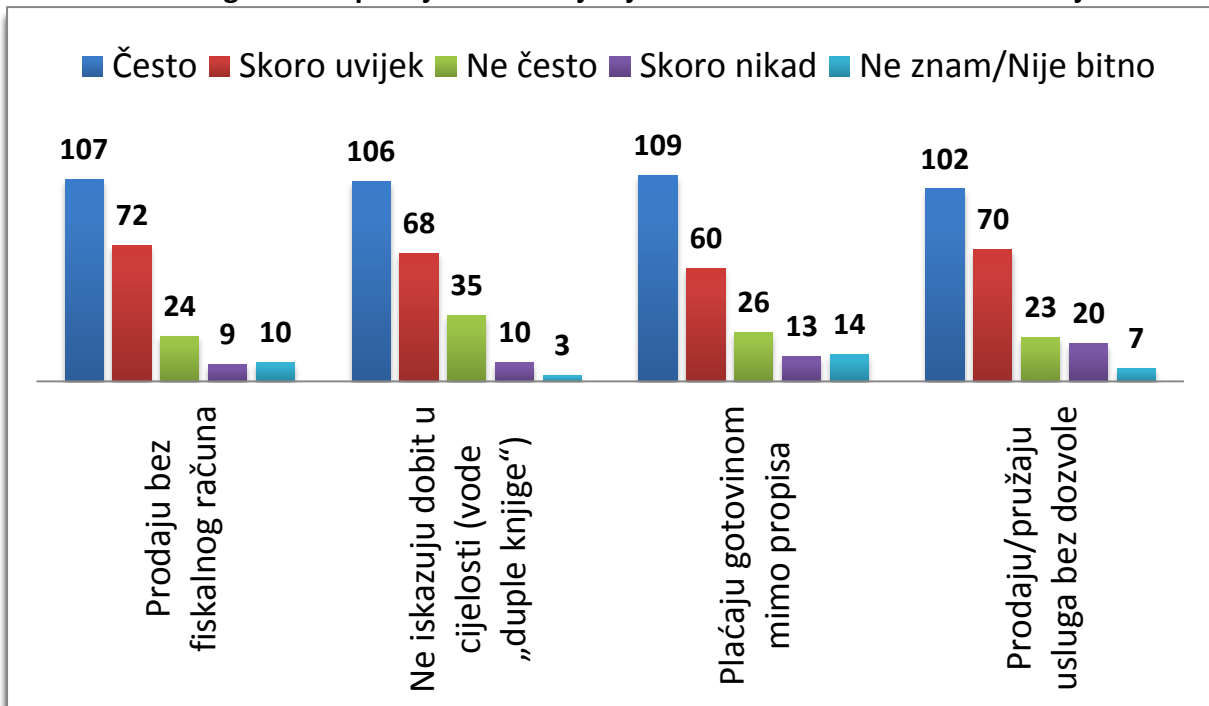
2. Kako djeluju vaši konkurenti iz sive ekonomije?

Ovo pitanje je imalo za cilj da utvrdi načine manifestacije sive ekonomije i njenu učestalost u tržišnoj utakmici. Ispitani su mogli da se odluče za četiri odgovora, s tim da su se mogli izjasniti za 4 ponuđena ili najviše 4 druga odgovora. Takođe su imali priliku da označe jedan od četiri ponuđena odgovora koji se odnose na učestalost pojavljivanja pojedinih oblika sive ekonomije. Kao peti odgovor ponuđena im je mogućnost da ne odgovore na ovo pitanje, bilo zato što ne znaju odgovor ili smatraju da to nije bitno. Istovremeno, imali su priliku da se opredijele za učestalost pojedinih manifestacionih oblika sive ekonomije. Odgovori na ovo pitanje uglavnom korespondiraju sa odgovorima na prethodno pitanje.

Naime, veći broj ispitanih se opredijelio da ne odgovori na ovo pitanje, nego što je to bilo u odgovoru na prvo pitanje. Takođe, bilo je mnogo više odgovora „često“ i „skoro uvijek“. Ispitani su se izjasnili da njihovi konkurenti često i skoro uvijek: prodaju bez fiskalnog računa, ne iskazuju dobit u cijelosti, plaćaju gotovinom, bave se djelatnošću bez dozvole. Odgovori su bili u rasponu od 172-179 ili 78-81%. To znači da je i odgovor na ovo pitanje samo potvrdio konstataciju da je poslovanje u sivoj zoni veoma uobičajeni način poslovanja.

Najzastupljeniji odgovor bio je „često“ za sva 4 ponuđena odgovora. Ako u obzir uzmemo i druge odgovore, vidjećemo da se u samo 5% odgovora ne spominje poslovanje u sivoj zoni, a da 95% ispitanih smatra da njihova konkurencija, dio svojih djelatnosti obavlja u sivoj zoni i to sa stepenom učestalosti od rijetko do skoro uvijek. Na taj način poslovanje u sivoj zoni je manje uočljivo i teže se otkriva. Vidjeti tabelu i grafikon 10.

Grafikon 10: **Odgovori na pitanje 2. Kako djeluju vaši konkurenti iz sive ekonomije?**

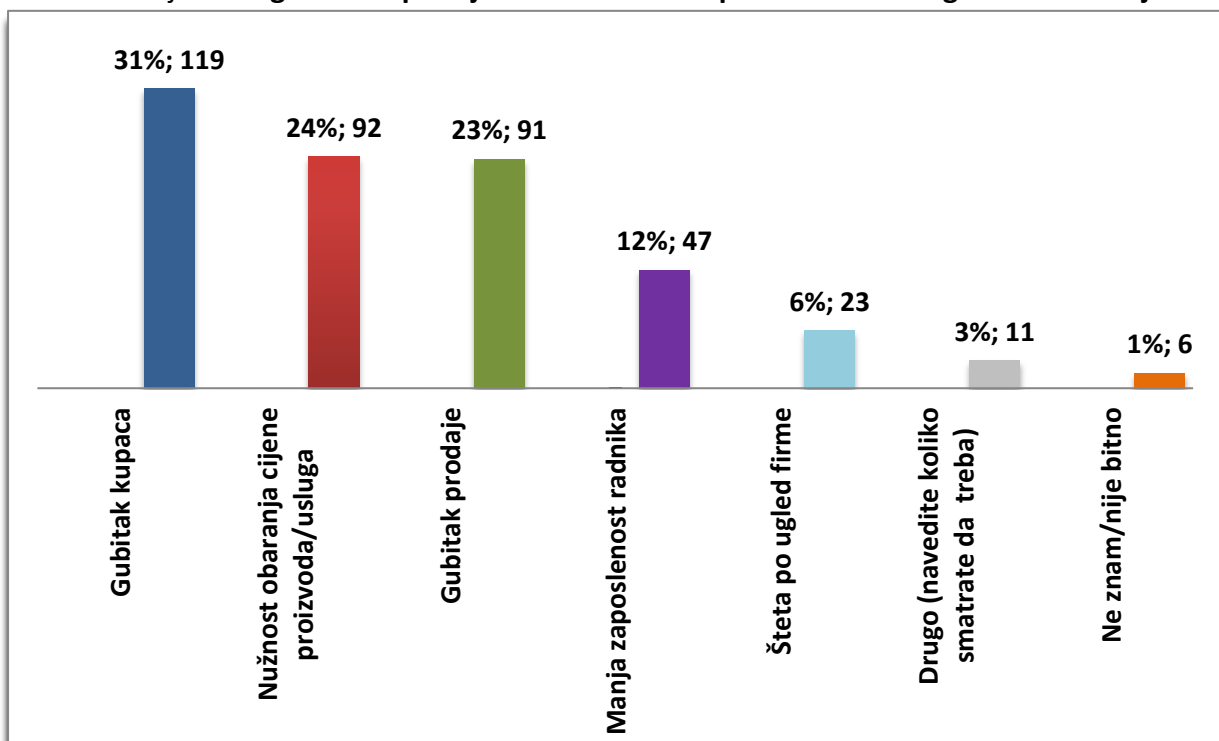
3. Kakve štete trpi vaša firma zbog sive ekonomije?

Cilj ovog pitanja bio je da utvrdimo negativne efekte sive ekonomije, na ispitane kompanije. Ispitani su imali mogućnost da izaberu više odgovora. Nešto više od 54% ispitanih navelo je da su zbog sive ekonomije izgubili dio kupaca. Njih 42% su morali sniziti cijene svojih proizvoda i usluga, a isto toliko njih tvrdi da im je smanjena prodaja. Čak 25% ispitanih izjasnilo se da su morali smanjiti broj zaposlenih zbog sive ekonomije. Mali broj odgovora bio je nanošenje štete po ugled firme, 6%, a još manji procent ispitanih je naveo nešto drugo kao odgovor 3%, odnosno nije odgovorio na pitanje 1%. Vidjeti grafikon 11.

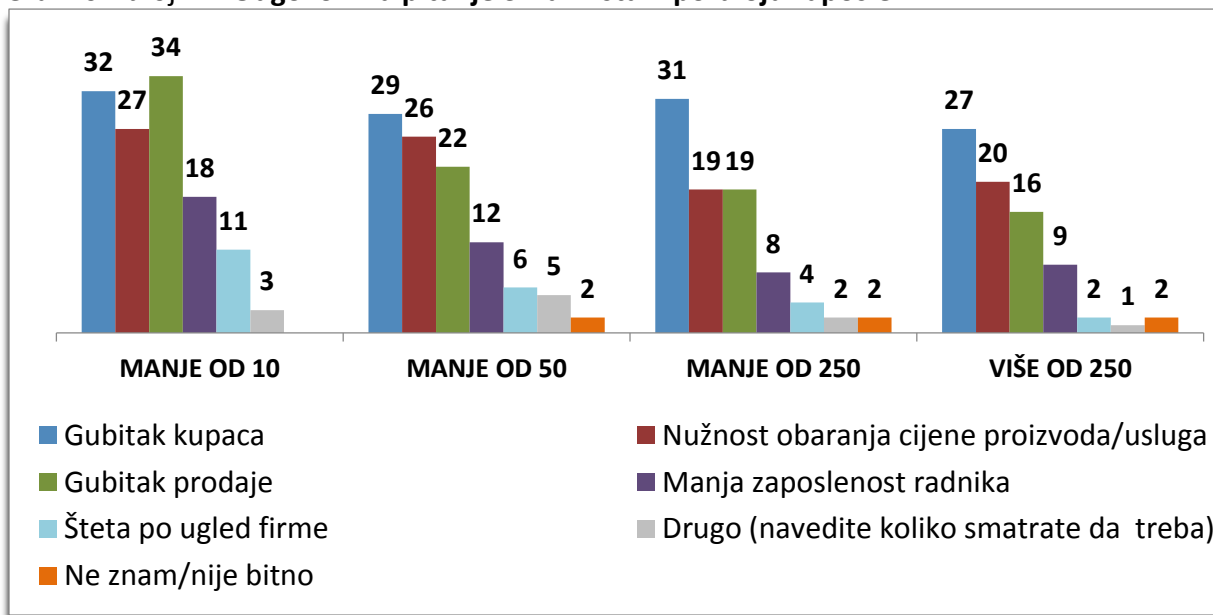
Nije bilo nikakve razlike u odgovorima na ovo pitanje od strane velikih i malih poslodavaca, zatim po osnovu kantona iz kojeg dolaze ili po obliku vlasništva. Analiza je pokazala da su odgovori i kada su u pitanju vrsta štete, ali i ocjeni značaja štete, bili istovrsni.

Iz navedenih odgovora može se vidjeti da se radi o ozbiljnim negativnim efektima, koji proizlaze iz djelovanja u sivoj zoni, značajnog broja privrednih subjekata. Jasno je da štetu trpe poštteni poslodavci, zbog smanjenog prihoda i smanjene konkurentnosti na tržištu ali i njihovi radnici, koji gube sigurnost radnog mjesta, kao i kompletno društvo, zbog manjih prihoda u budžetu i vanbudžetskim fondovima. To je jasan pokazatelj da se država i njeni kontrolni organi moraju hitno početi baviti ovim pitanjem. Mjere na sprečavanju sive ekonomije moraju imati sistemski karakter i njihova primjena mora biti permanentna.

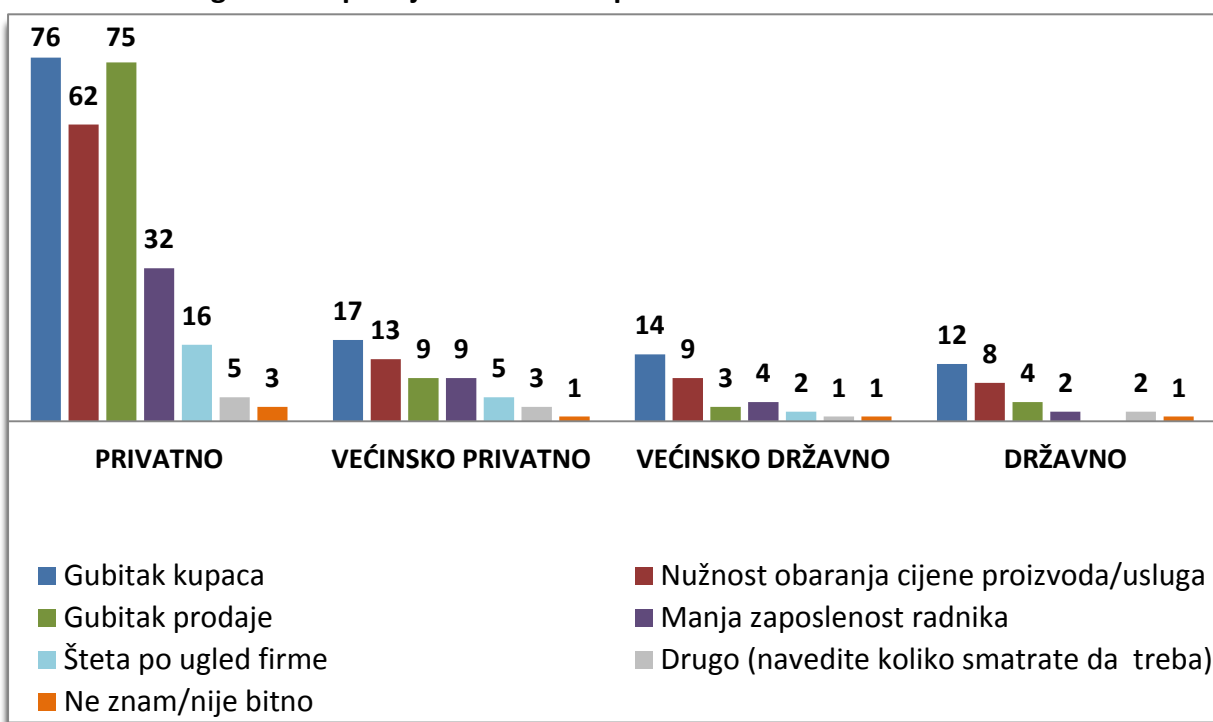
Grafikon broj 11: **Odgovori na pitanje 3. Kakve štete trpi vaša firma zbog sive ekonomije?**

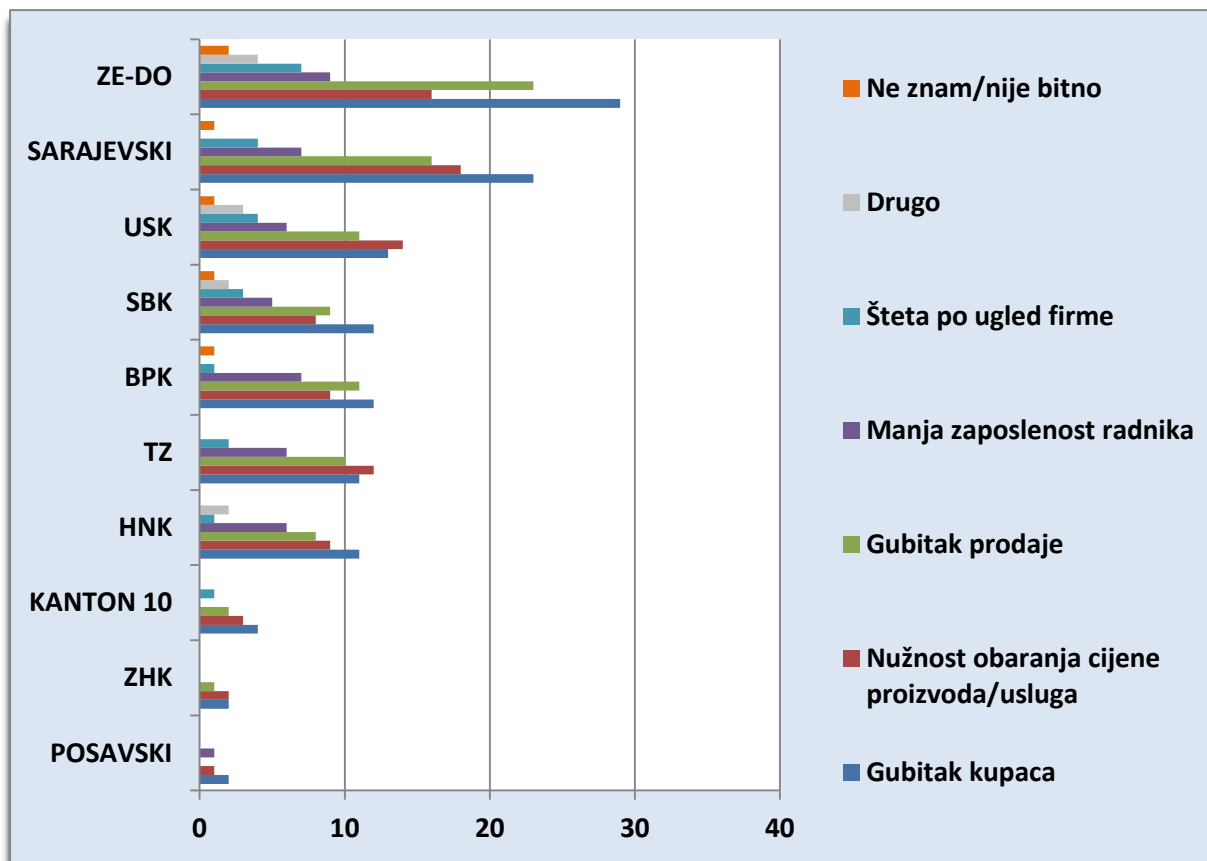
Grafikon broj 12: **Odgovori na pitanje 3. razvrstani po broju zaposlenih**

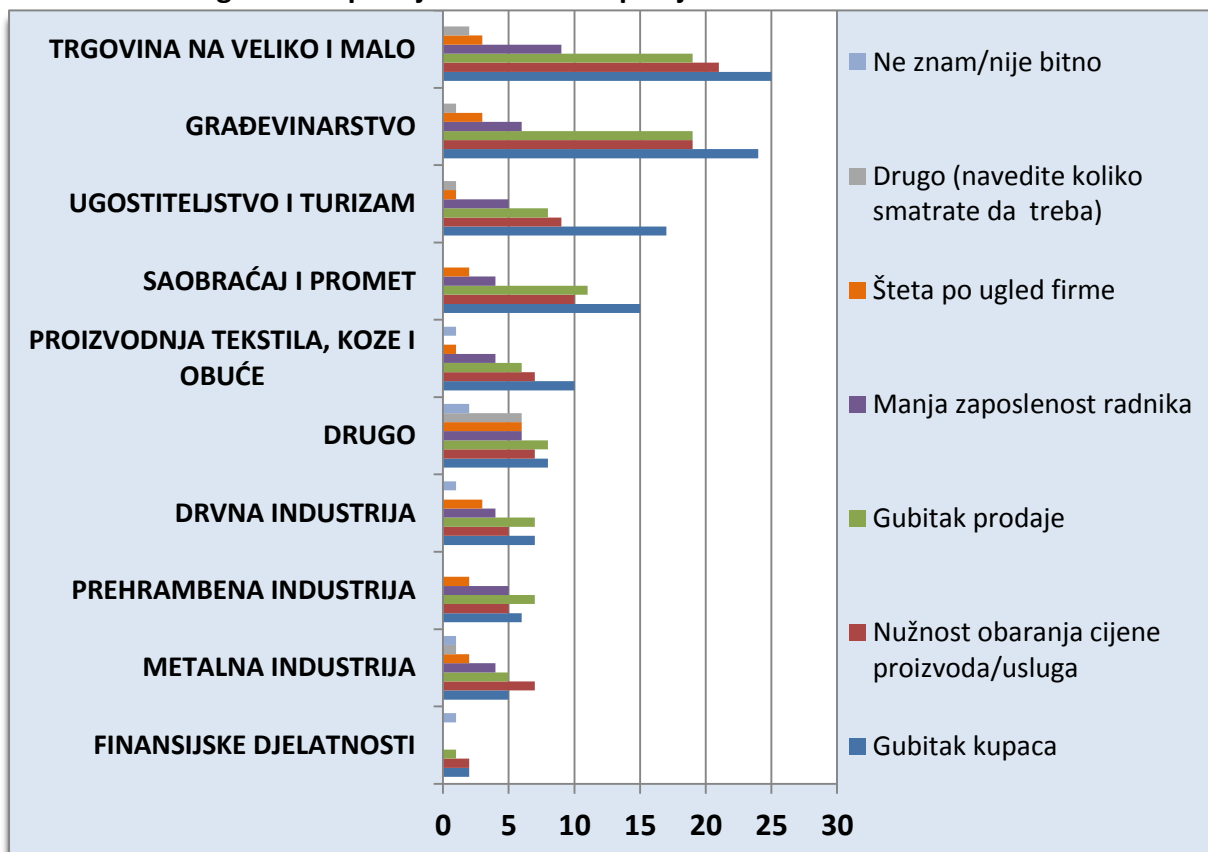
Grafikon broj 13: **Odgovori na pitanje 3. razvrstani po vlasništvu**

Grafikon 13: **Odgovori na pitanje 3. razvrstani po kantonima**

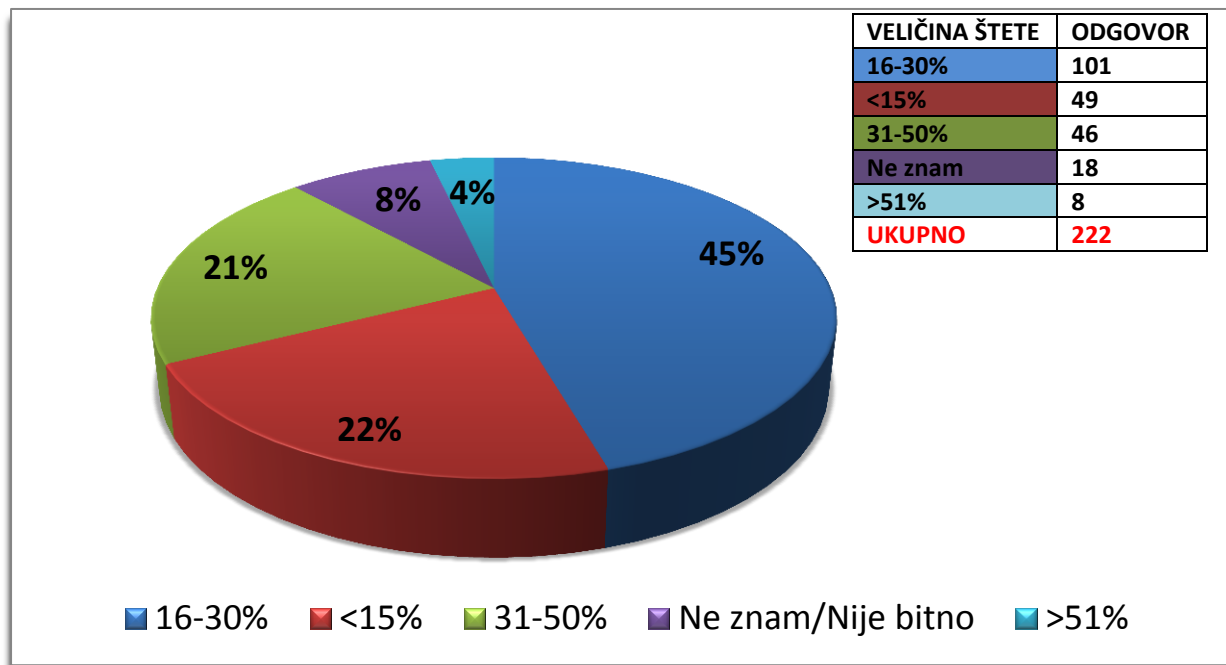
Grafikon 14: **Odgovori na pitanje 3. razvrstani po djelatnosti**

4. Kolika je veličina štete koju vaša firma trpi zbog konkurencije iz sive ekonomije?

Direktna šteta koju ispitane kompanije trpe zbog sive ekonomije, je znatna. Samo 22% ispitanih navelo je da je šteta, koju njihova kompanija trpi zbog sive ekonomije manja od 15% od ukupnog prihoda, a to nije malo. Čak 73,5 posto ispitanih navelo je da je šteta koju trpe, zbog sive ekonomije, između 16-50% ukupnog prihoda, a još 3,6% njih se izjasnilo da trpe štetu čak veću od 50% ukupnog prihoda. Radi se o enormnim iznosima, koji čak i ako su nešto veći od realnih, predstavlja podatak za paljenje alarma. Pogledati tabelu i grafikon br.15.

Grafikon broj 15: **Odgovori na pitanje 4. Kolika je količina štete koju firme trpe zbog konkurencije iz sive ekonomije**

Možemo uočiti da mikro i mala preduzeća, najčešće trpe štetu zbog sive ekonomije u iznosu do 30% od ukupnog prihoda. Najčešći odgovor kod srednjih preduzeća je da trpe štetu u visini 31-50% ukupnog prihoda firme a kod velikih preduzeća najčešći odgovor je bio da trpe štetu do 15% ukupnog prihoda.

Državne kompanije i mješovite kompanije sa većinskim državnim kapitalom, su se uglavnom izjasnile da trpe štete do 15%, a samo nekoliko njih navelo je da njihove kompanije trpe štetu u visini 16-30% prihoda. Privatne kompanije su najčešće odgovarale da je šteta koju trpe 16-30% prihoda, a puno manje njih se opredijelilo za odgovor 31-50%.

Zanimljivo je pogledati kako su na ovo pitanje odgovorile kompanije u zavisnosti od broja zaposlenih. Veće kompanije, koje zapošljavaju više od 250 zaposlenih, njih 38 ili 85%, izjasnilo se da šteta koju trpe zbog sive ekonomije iznosi do 30 % njihovog ukupnog prihoda,

s tim da je 17 njih navelo da je šteta koju trpe 20-30% ukupnog prihoda. Samo 7 takvih kompanija se izjasnilo da trpe štetu veću od 30%.

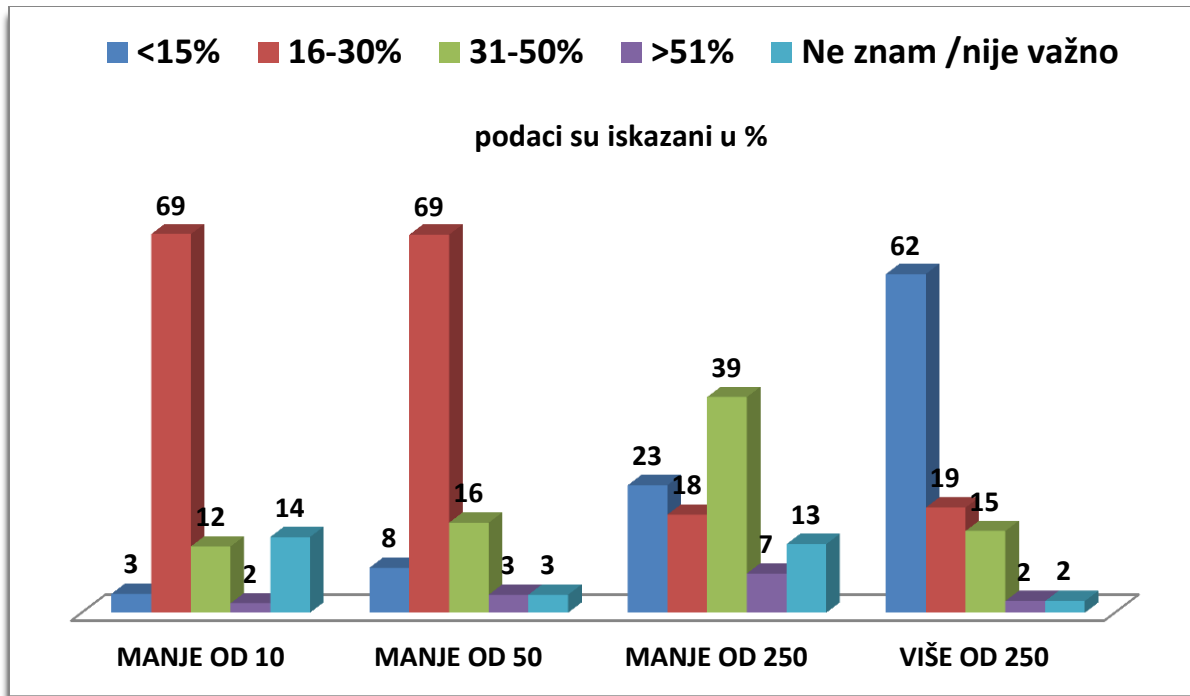
Kompanije koje zapošljavaju između 10 i 50 zaposlenih trpe štetu 10-30% ukupnog prihoda s tim da se najveći broj njih, oko 50%, izjasnio da je ta šteta 11-20%. Mikro kompanije koje zapošljavaju do 10 zaposlenih, odnosno više od 95% njih, izjasnilo se da je šteta koju trpe zbog sive ekonomije 31-50%.

Uglavnom najveći broj kompanija, njih 95 ili 42% anketiranih se izjasnilo da je šteta zbog djelovanja njihove konkurencije u sivoj zoni 11-20% a 63 ili 28% anketiranih, odgovorilo je da je ta šteta 21-30%. Vrlo slične odgovore dale su privatne i kompanije u mješovitom vlasništvu sa dominantnim učešćem privatnog kapitala. Iz toga možemo zaključiti da je šteta koju trpe naše kompanije zbog sive ekonomije velika i da iznosi otprilike 1/5 njihovog godišnjeg prihoda, zbog čega je njihova konkurentnost na tržištu bitno smanjena.

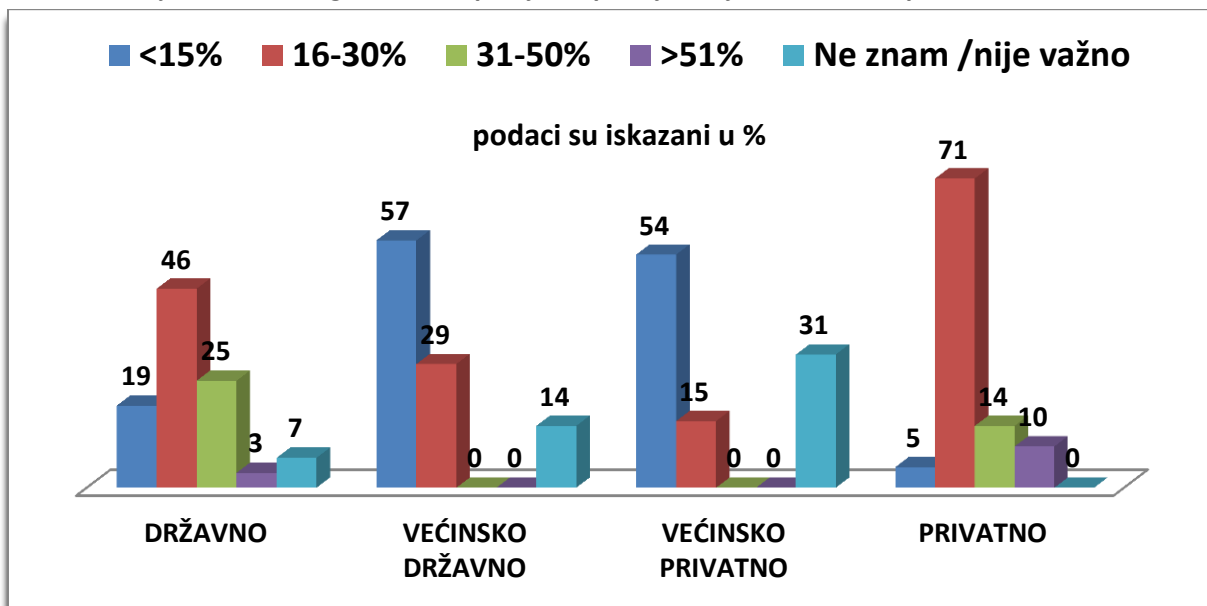
Kada analiziramo dogovore kompanija po njihovoj kantonalnoj pripadnosti uočićemo da su se preduzeća iz BPK I HBK, u daleko najvećem broju opredijelile za odgovore o visini štete 16-30%. kompanije iz ostalih kantona davali su odgovore koji su manje više bez odstupanja u odnosu na sintetičke statističke pokazatelje.

Analitika odgovora kompanija po osnovu djelatnosti pokazuje da se najveći broj anketiranih iz ugostiteljsko-turističke djelatnosti opredijelio za visinu štete do 15%, a iz drugih djelatnosti za visinu štete 16-30 % i nešto manje njih za visinu štete 31-50% prihoda.

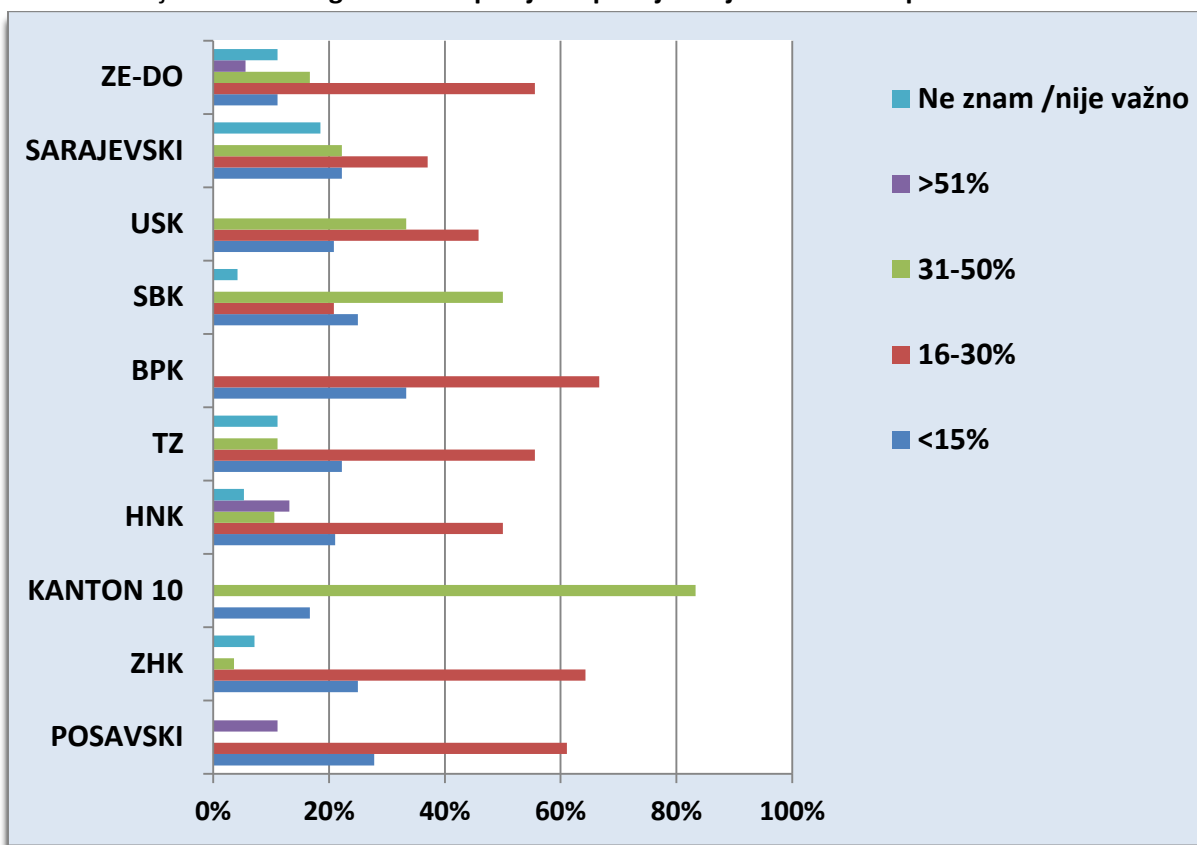
Grafikon broj 16: Prikaz odgovora kompanija na pitanje broj 4. razvrstano po broju zaposlenih

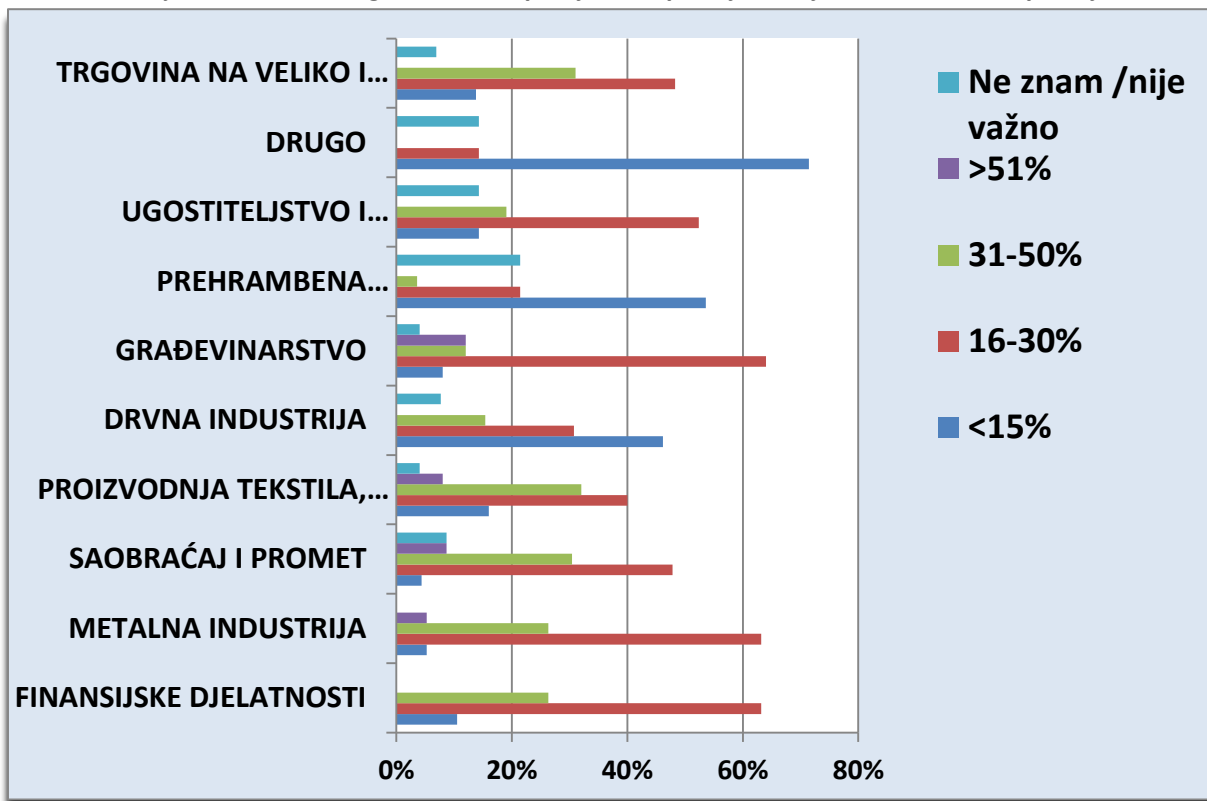
Grafikon broj 17: Prikaz odgovora kompanija na pitanje broj 4. razvrstano po vlasništvu

Grafikon broj 18: Prikaz odgovora kompanija na pitanje broj 4. razvrstano po kantonima

Grafikon broj 19: Prikaz odgovora kompanija na pitanje broj 4. razvrstano po djelatnosti

SUOČENOST DRUŠTVA I DRŽAVE SA SIVOM EKONOMIJOM

Ova grupa sadrži, ukupno 10 pitanja. Njihov cilj je da se na osnovu odgovora utvrde djelatnosti u kojim je siva ekonomija najzastupljenija i koliko je ona zastupljena u djelatnostima kojima se ispitanici bave. Zatim, htjeli smo saznati stavove poslodavaca o odnosu države i društva prema sivoj ekonomiji. U prvom redu misli se na to da li i zašto država dopušta postojanje sive ekonomije.

Poslodavci su također bili u prilici da se izjasne da li su zadovoljni radom kontrolnih organa, te da li se kontrolišu i neregistrovani poslovni subjekti. Na osnovu toga željela se saznati percepcija poslodavaca o tome da li siva ekonomija u zadnjih 5 godina raste ili opada.

Takođe veoma važna intencija bila je i da se utvrde pokretači sive ekonomije, kao i faktori koji pospješuju njen rast. Pored toga pokušalo se utvrditi i koji su to načini manifestacije sive ekonomije, naročito u poslovanju gotovinom i neprijavljenom radu.

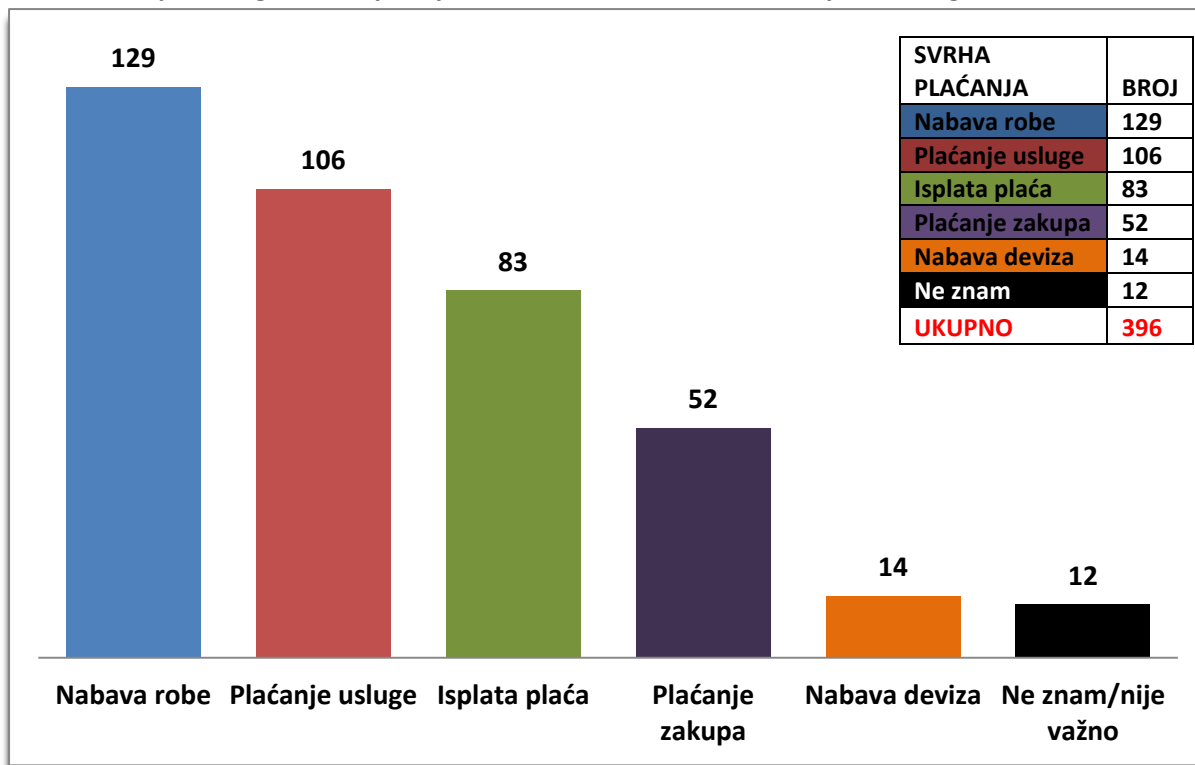
5. Zašto firme iz sive ekonomije koriste gotovinu?

Ispitanici su mogli odabrati više ponuđenih odgovora. Niko od njih nije iskoristio mogućnost da navede neki od odgovora koji nije ponuđen. Smatrali smo da je plaćanje gotovinom, ne samo značajan indikator postojanja sive ekonomije, nego da može ukazati i na širinu obuhvata tržišta sivom ekonomijom. Naime ukoliko se gotovinom plaćaju robe i usluge, to ukazuje da i oni od kojih se nabavljaju ta roba i usluge posluju u sivoj zoni, kao i oni koji nabavljaju te usluge.

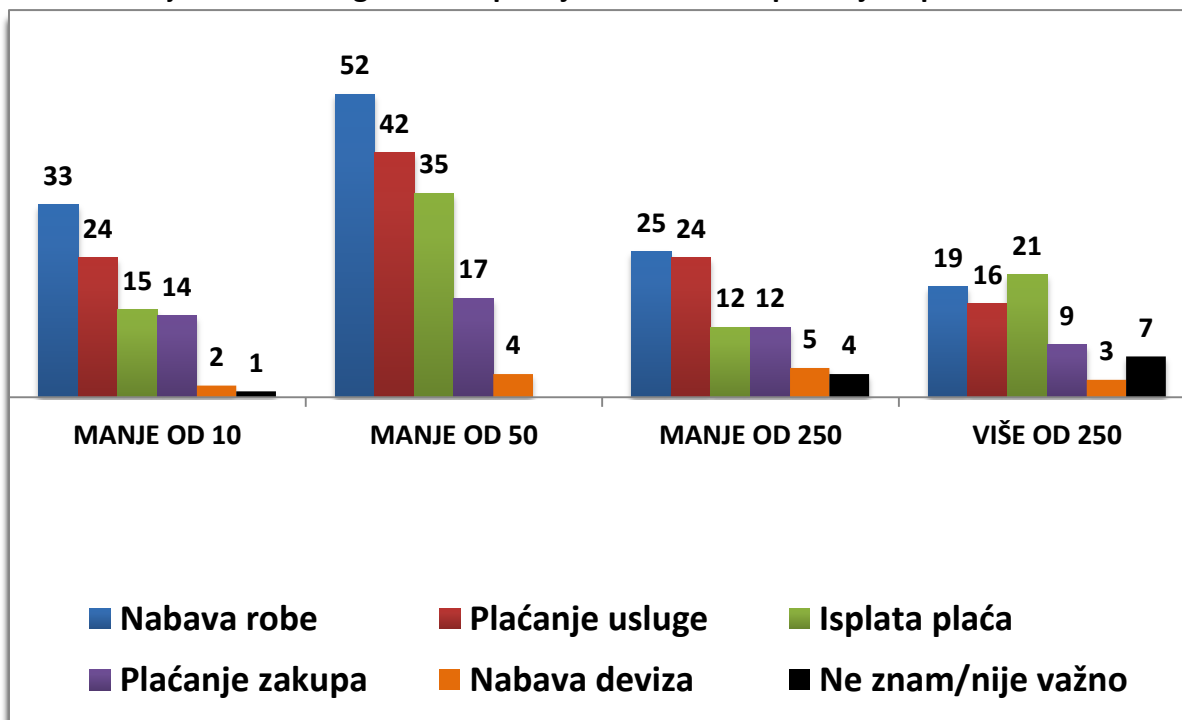
Svi ispitanici su se izjasnili za jedan ili više ponuđenih odgovora. Niko nije ponudio novi odgovor. Broj onih koji smatraju da se gotovina koristi za nabavu robe je 58,6 %. Za plaćanje usluga opredijelilo se 48,2% ispitanika. Broj onih koji smatraju da se u cijelosti ili djelimično, gotovinom isplaćuju radnici je 37,7%. Nije zanemariv procent 23,6% onih koji smatraju da se na taj način plaćaju troškovi zakupa: nekretnina, poslovnih prostora, vozila, opreme i sl. Procent ispitanika koji nije dao odgovor na ovo pitanje je 5,4%. Pogledati tabelu i grafikon br.20

Kada analiziramo odgovore kompanija po osnovu broja zaposlenih, možemo uočiti da se, što je firma veća, mogućnost „rada na crno“ smanjuje. Odnosno možemo uočiti da je percepcija intervjuisanih da je rad na crno najzastupljeniji u malim i mikro preduzećima. Takođe, iz datih odgovora možemo uočiti da je „rad na crno“ bitno manje prisutan u državnim i većinski državnim preduzećima te da je procentualno najzastupljeniji u ugostiteljstvu i prehrambenoj industriji. Procentualno „rad na crno“ je najprisutniji u TK; ZHK i ZDK.

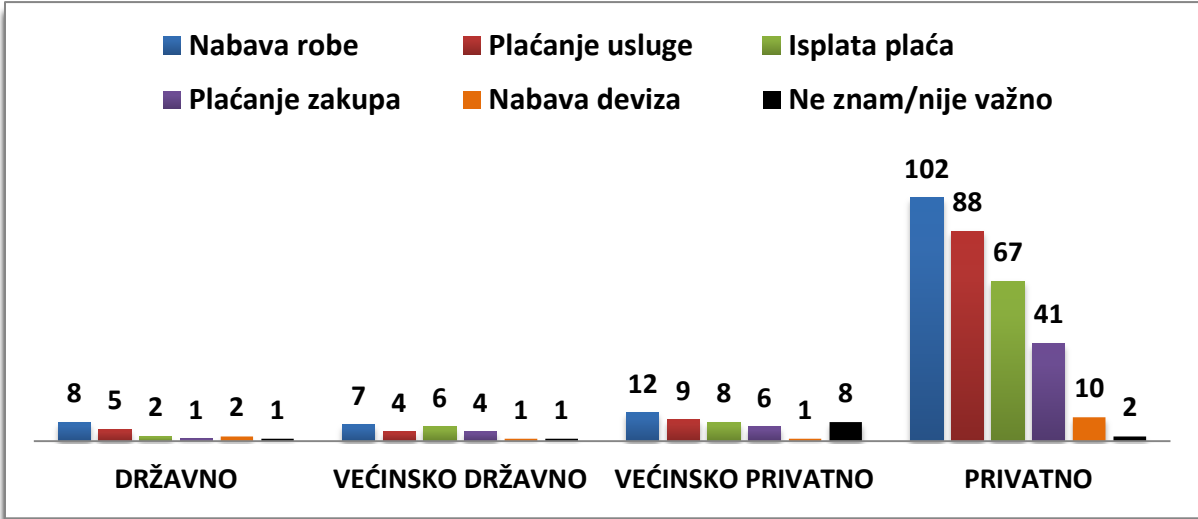
Grafikon broj 20: **Odgovori na pitanje 5. Zašto firme iz sive ekonomije koriste gotovinu?**

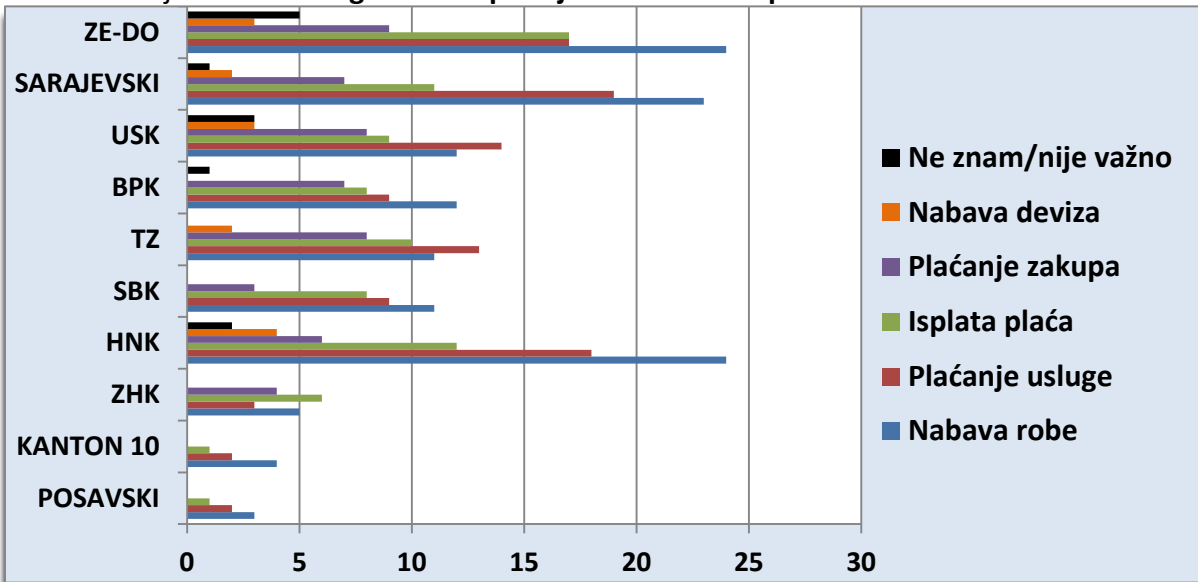
Grafikon broj 21: **Prikaz odgovora na pitanje 5. razvrstane po broju zaposlenih**

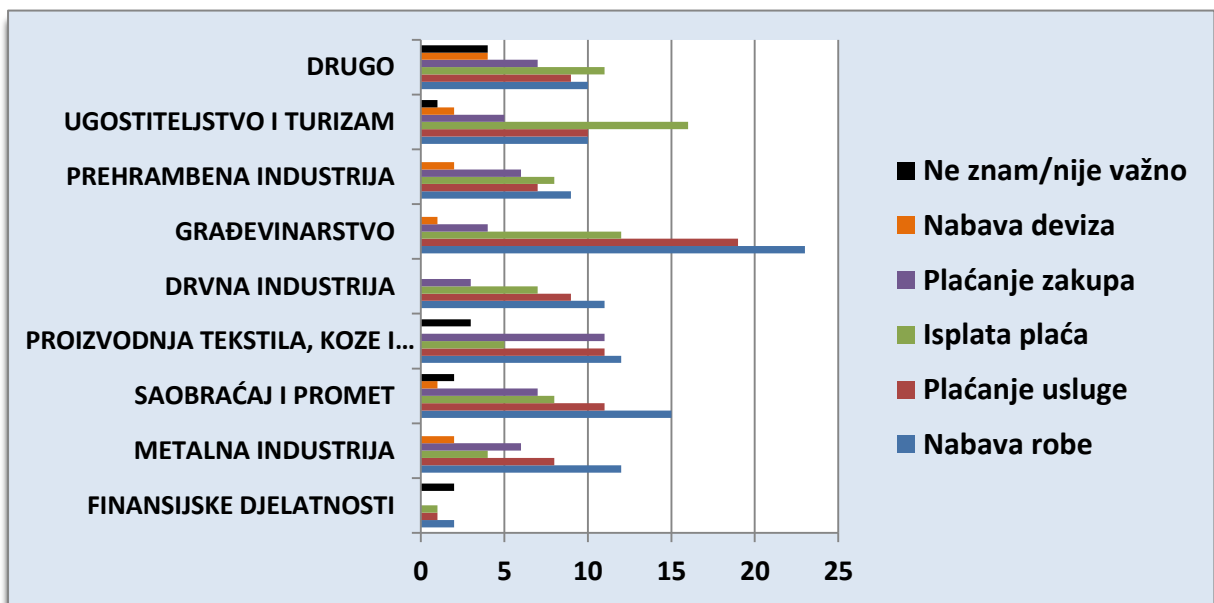
Grafikon broj 22: Prikaz odgovora na pitanje 5. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 23: Prikaz odgovora na pitanje 5. razvrstane po kantonima

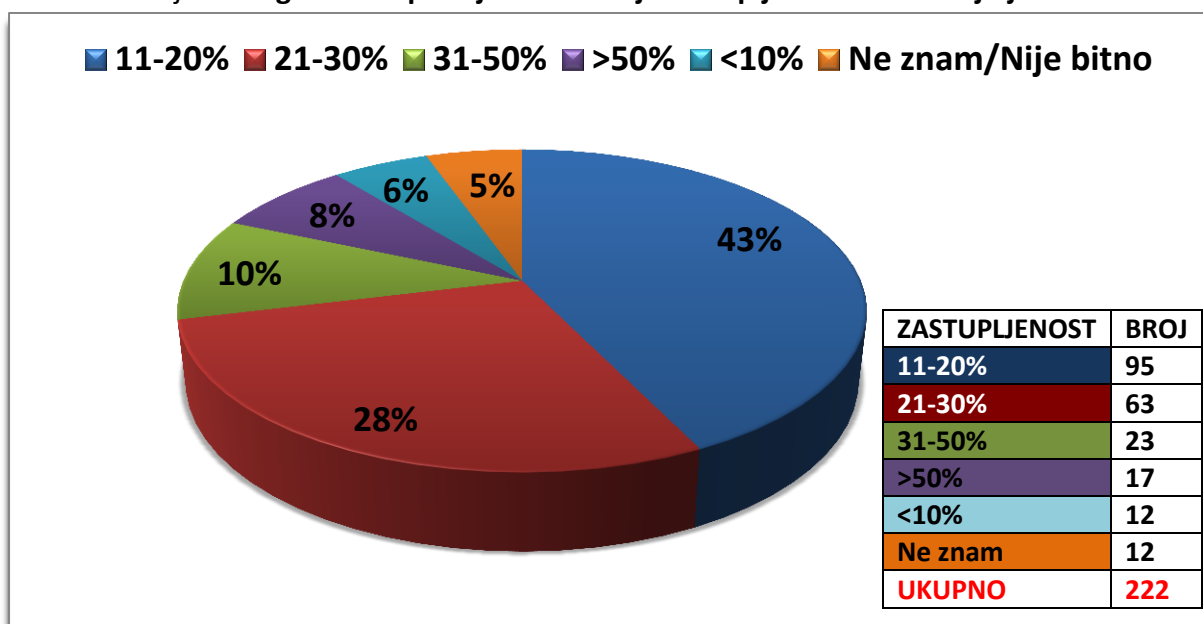
Grafikon broj 24: Prikaz odgovora na pitanje 5. razvrstane po djelatnosti

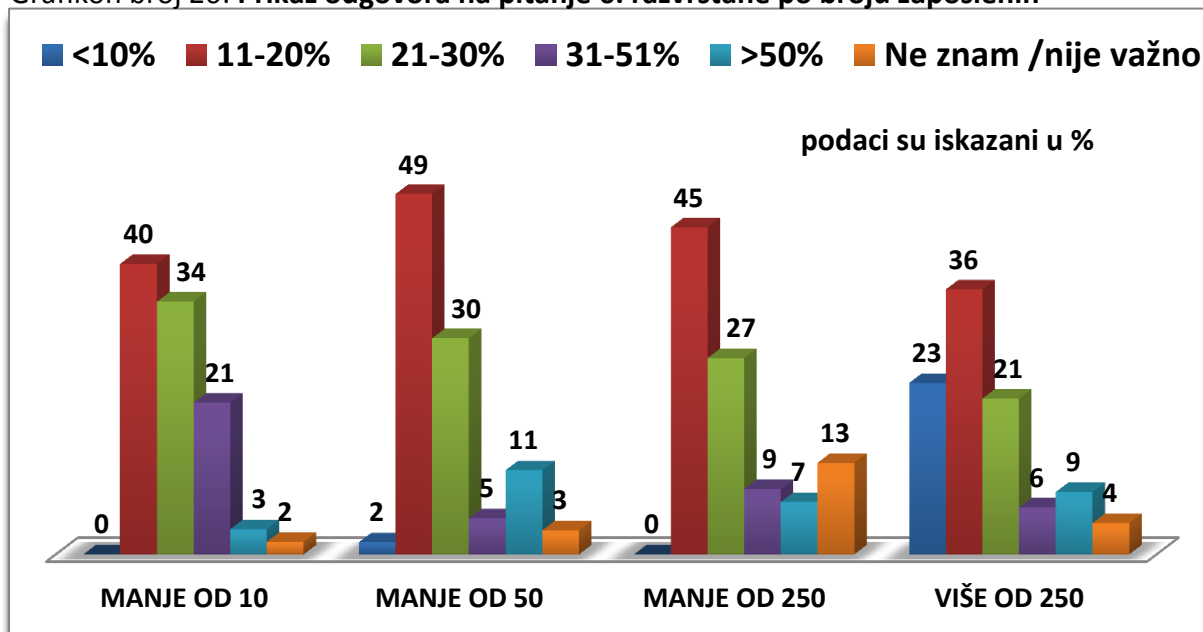
6. Kolika je zastupljenost sive ekonomije u vašoj djelatnosti?

Prilikom procjene zastupljenosti sive ekonomije u njihovoj djelatnosti, najveći broj ispitanih, njih 43%, se izjasnio da je procent sive ekonomije između 11-20%. Nešto manje ispitanih misli da je taj procent između 21-30%, a 10% njih smatra da je taj procenat 31-50%. Samo 7.7% ispitanih smatra da je učešće sive ekonomije u njihovoj djelatnosti preko 50%. Isti procent ispitanih dao je odgovor da je učešće sive ekonomije u njihovoj djelatnosti manje od 10%, odnosno nije ponudio odgovor na ovo pitanje. I u jednom i u drugom slučaju radi se o 5,5% ispitanih. Pogledati tabelu i grafikon 10.

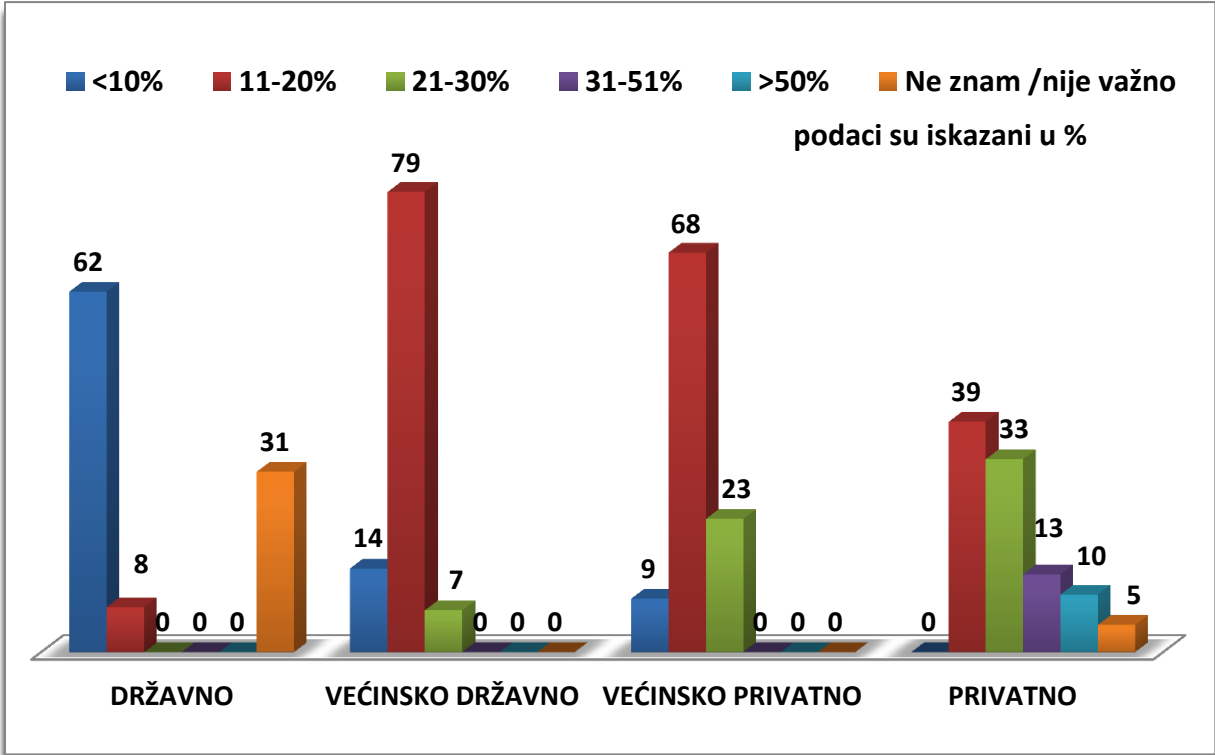
Grafikon broj 25: **Odgovori na pitanje 6. Kolika je zastupljenost SE u vašoj djelatnosti?**

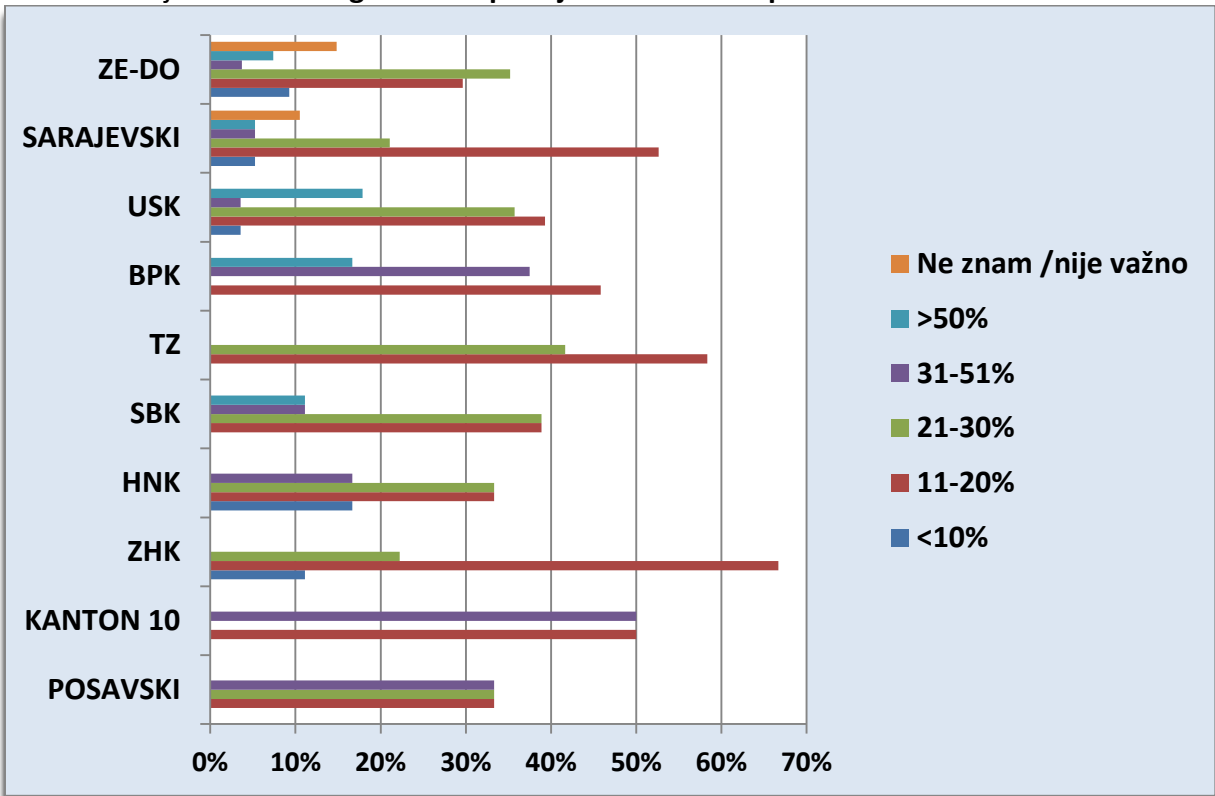
Grafikon broj 26: **Prikaz odgovora na pitanje 6. razvrstane po broju zaposlenih**

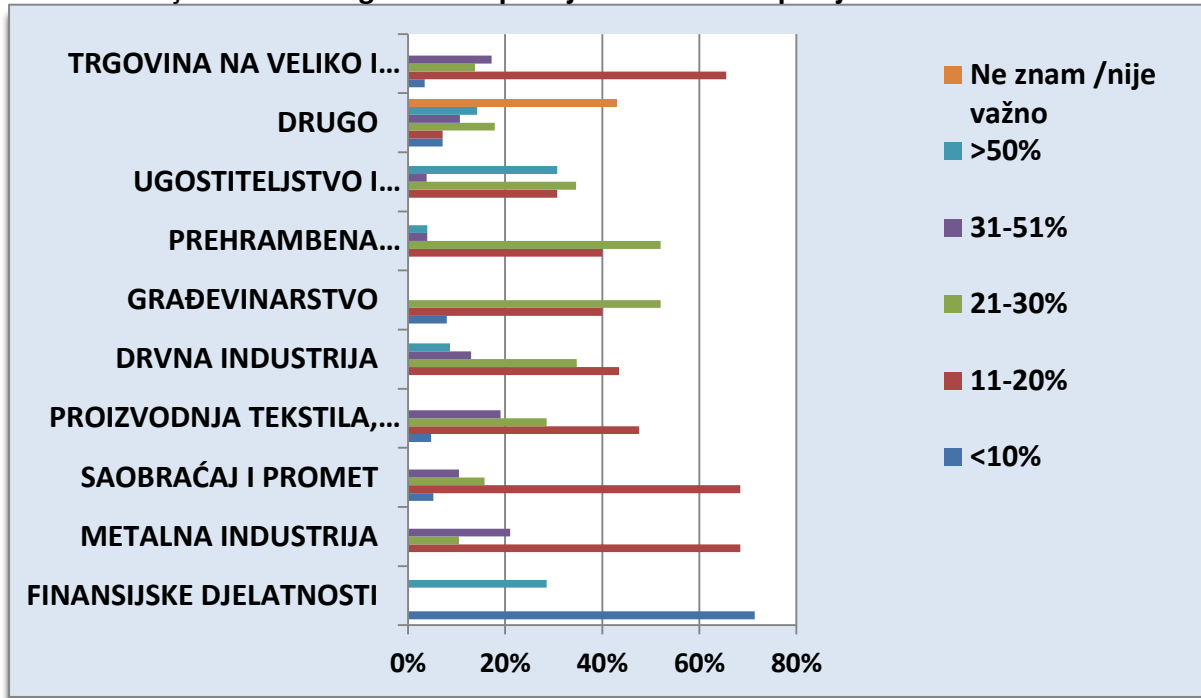
Grafikon broj 27: Prikaz odgovora na pitanje 6. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 28: Prikaz odgovora na pitanje 6. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 29: Prikaz odgovora na pitanje 6. razvrstane po djelatnosti

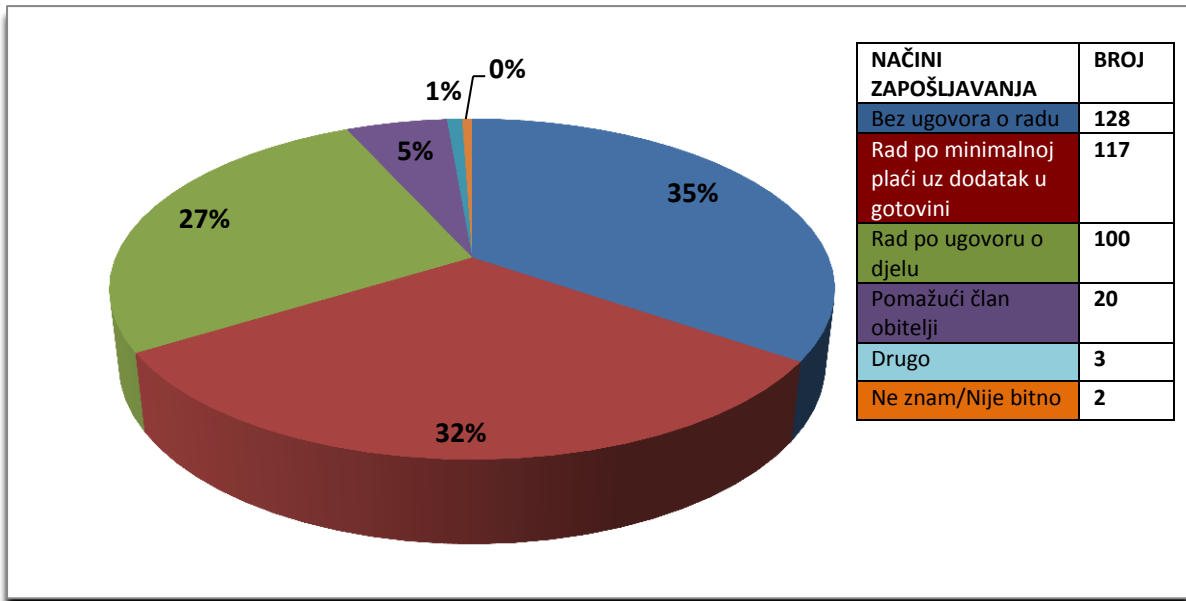

7. Koji su načini zapošljavanja u sivoj ekonomiji?

Na pitanje koji su načini zapošljavanja u sivoj ekonomiji, ispitanima su ponuđena 4 odgovora, te mogućnost da daju neki od odgovora koji nije među ponuđenim, odnosno mogli su da ne odgovore na ovo pitanje. Pri tome su ispitanici imali mogućnost da se izjasne za 3 odgovora, te da ih rangiraju po važnosti.

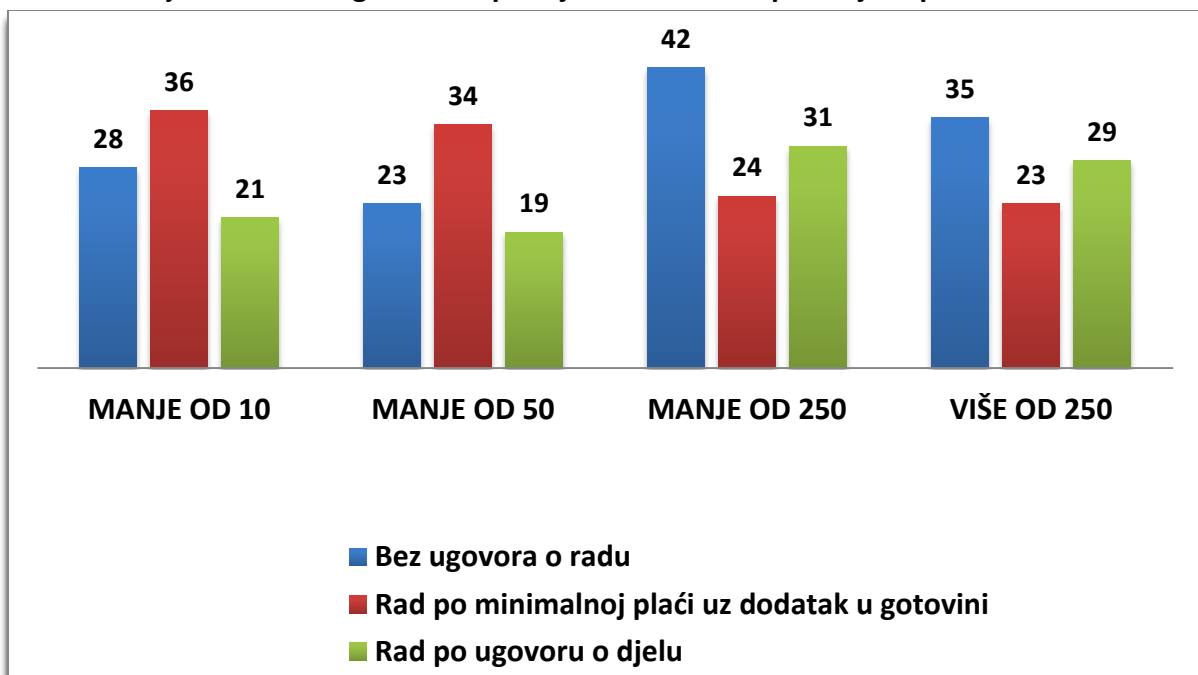
Intervjuisani su se u najvećem broju izjasnili da je najzastupljeniji način zapošljavanja u sivoj ekonomiji, rad bez ugovora o radu. Njih 136 ili 61% dalo je navedeni odgovor. Ukupno 124 ispitanika ili njih 56% opredijelilo se za odgovor da je to prijavljivanje na minimalnu platu i isplata razlike plate u gotovini, a njih 108 ili 48% smatra da je to zloupotreba ugovora o djelu. Ovo i jesu, praksa je pokazala, najčešći oblici neformalne ekonomije, koji su postali uobičajeni dio poslovne prakse, velikog broja privrednih subjekata.

Grafikon broj 30: **Odgovori na pitanje 7. Koji su načini zapošljavanja u SE?**

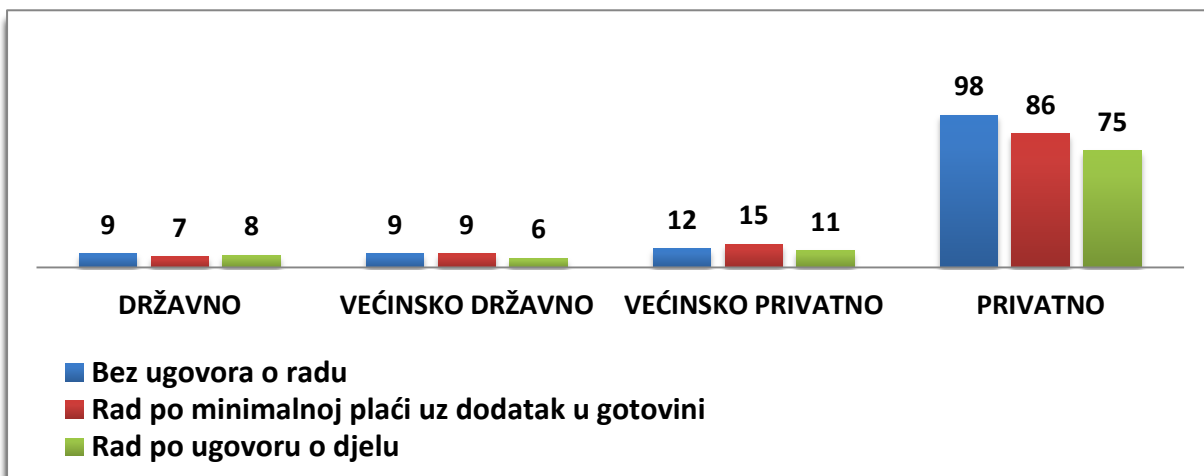

U mikro kompanijama, koje zapošljavaju do 10 zaposlenih, te malim kompanijama do 50 zaposlenih, najbolje rangirani odgovor bio je isplata minimalne plate te isplata razlike u gotovom novcu, dok veće i velike kompanije misle da je to rad na crno. Nema bitnih statističkih odstupanja u odgovorima po vrsti vlasništva i geografskoj zastupljenosti. Sličnu situaciju imamo i kada govorimo o odgovorima po pojedinim djelatnostima, osim činjenice da je u drvnjoj industriji nešto zadubljenija djelimična isplata plate u gotovini a u saobraćaju, zloupotreba ugovora o djelu.

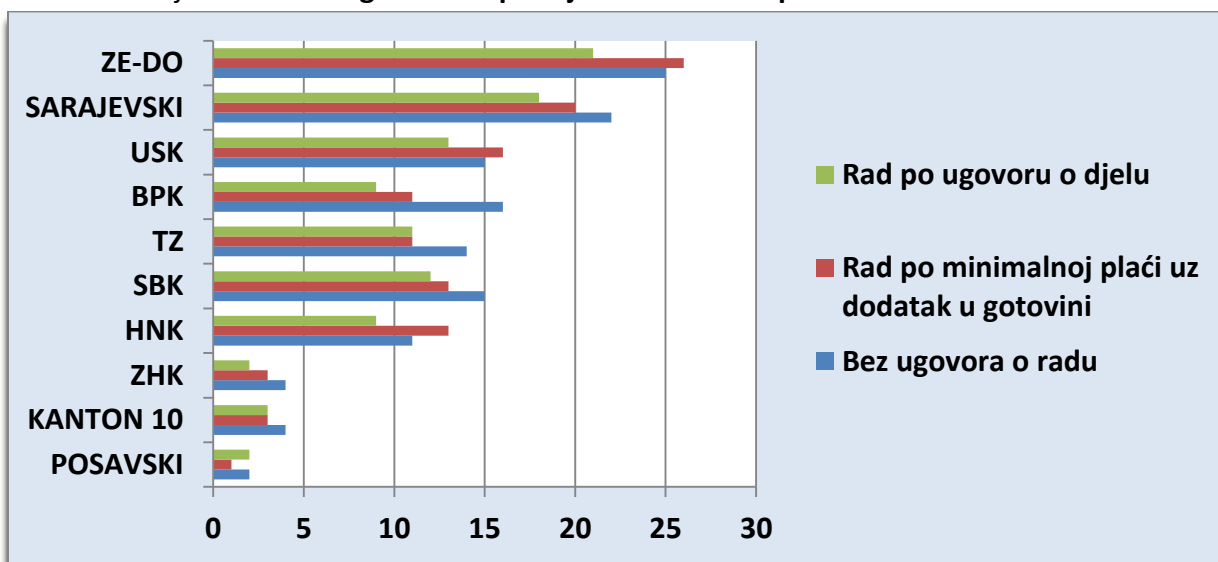
Grafikon broj 31: **Prikaz odgovora na pitanje 7. razvrstane po broju zaposlenih**

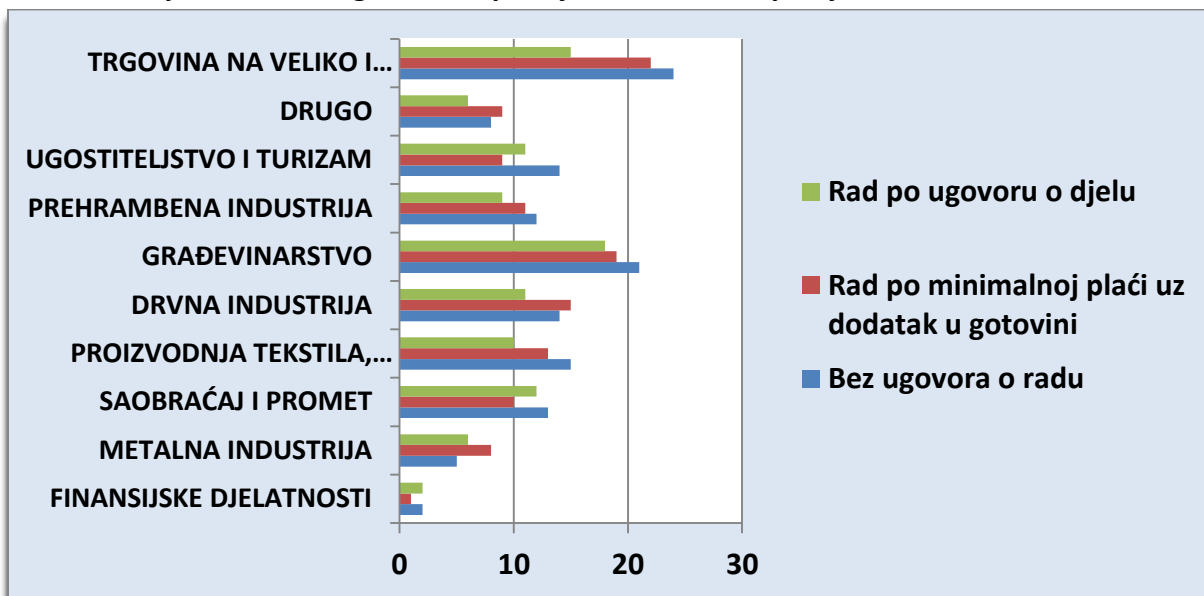
Grafikon broj 32: Prikaz odgovora na pitanje 7. razvrstane po broju zaposlenih

Grafikon broj 33: Prikaz odgovora na pitanje 7. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 34: Prikaz odgovora na pitanje 7. razvrstane po djelatnosti

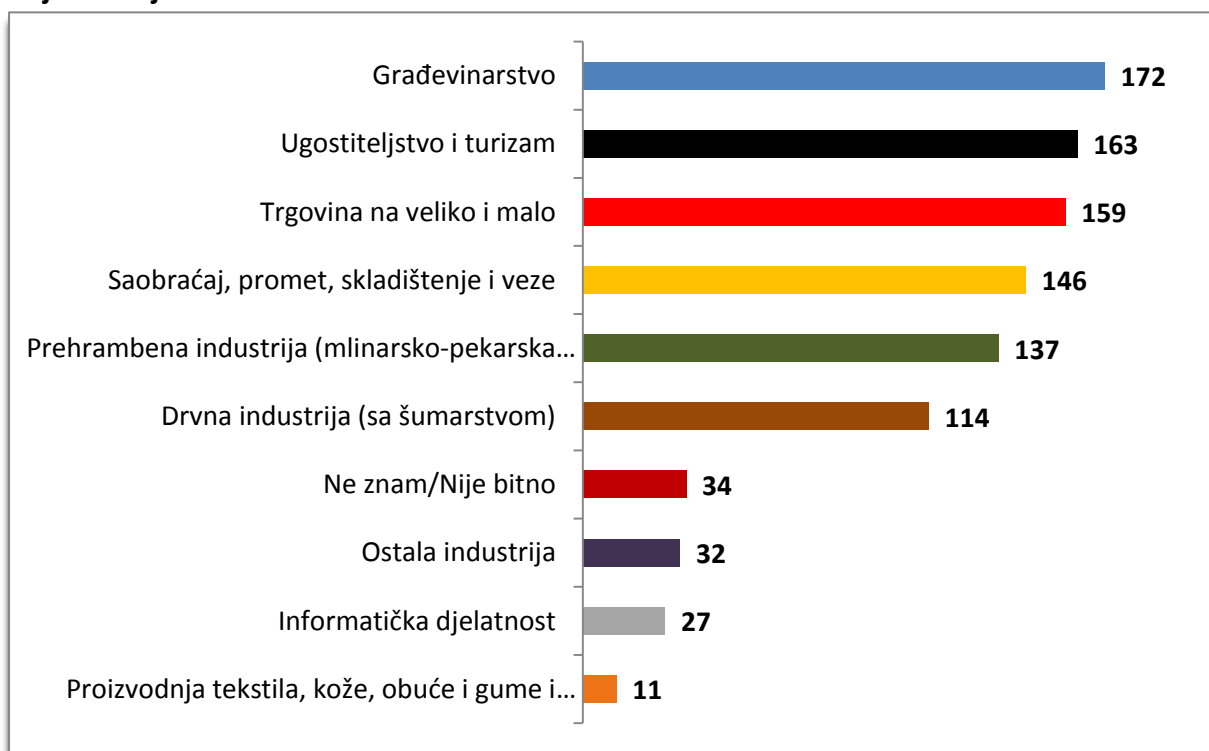

8. U kojim djelatnostima je siva zaposlenost najraširenija?

U pitanju, koje je za cilj imalo da se utvrdi u kojim djelatnostima je siva ekonomija najzastupljenija, ispitanici su imali mogućnost da od 9 ponuđenih odgovora izaberu najviše 5 i to na način da rangiraju djelatnosti po tome gdje je siva ekonomija najizraženija. Pri tome su najzastupljeniji odgovori sa preferencijom 1 bili: trgovina, građevinarstvo, ugostiteljstvo i turizam. Nešto drugačiji rezultat imamo kada kao kriterij uzmemo ukupan broj odgovora bez preferencija. Tada najviše odgovora imaju: građevinarstvo, ugostiteljstvo, trgovina, saobraćaj i drvna industrija.

Odgovori ispitanih, po osnovu, veličine, vrste vlasništva, i kantona iz koga dolaze, su vrlo zanimljivi i zahtijevaju pažljivu analizu. Naročito su zanimljivi odgovori ispitanih iz nekoliko djelatnosti. Naime ispitanici iz trgovačke djelatnosti smatraju da je, po zastupljenosti sive ekonomije njihova djelatnost na petom mjestu iza: prehrambene industrije, građevinarstva, saobraćaja i ugostiteljstva. Sličan stav iznijeli su predstavnici iz saobraćajne djelatnosti koji su sivu ekonomiju u svojoj djelatnosti rangirali na treće mjesto iza ugostiteljstva i trgovine, te prehrambene djelatnosti koji su ispred rangirali građevinsku, trgovačku i prehrambenu djelatnost. Tekstilci smatraju da u njihovoj djelatnosti nema sive ekonomije. Vrlo čudno ako znamo da su butici i pijace zatrpani tekstilnim proizvodima. Kada smo provjerili takve odgovore, ustanovili smo da ispitanici misle na sivu ekonomiju u registrovanim tekstilnim fabrikama, te da su u potpunosti zanemarili postojanje neregistrovanih subjekata i šverc tekstilnih proizvoda iz afroazijskih zemalja.

Grafikon broj 35: **Odgovori na pitanje 8. U kojim djelatnostima je siva zaposlenost najraširenija?**

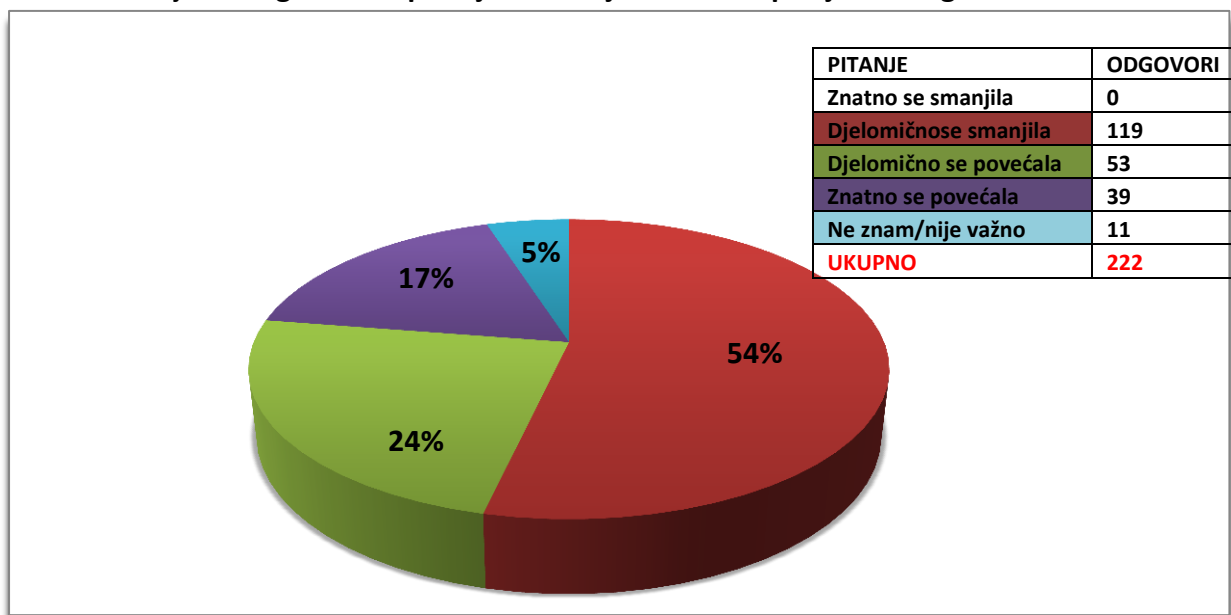
9. Je li siva ekonomija rasla u zadnjih pet godina (april 2010-april 2015)?

Potpuno neočekivano, na pitanje o trendu rasta ili smanjivanja učešća sive ekonomije, najviše odgovora je bilo da se siva ekonomija u zadnjih 5 godina djelimično smanjila. Više od pola ispitanih odgovorilo je na taj način. Ovakva percepcija poslodavaca je u suprotnosti sa svim objektivnim parametrima, koji pokazuju rast učešća sive ekonomije. Ovo tim više što nije bilo nikakvih sistemskih mjera na ovom planu u navedenom periodu na smanjenju sive ekonomije.

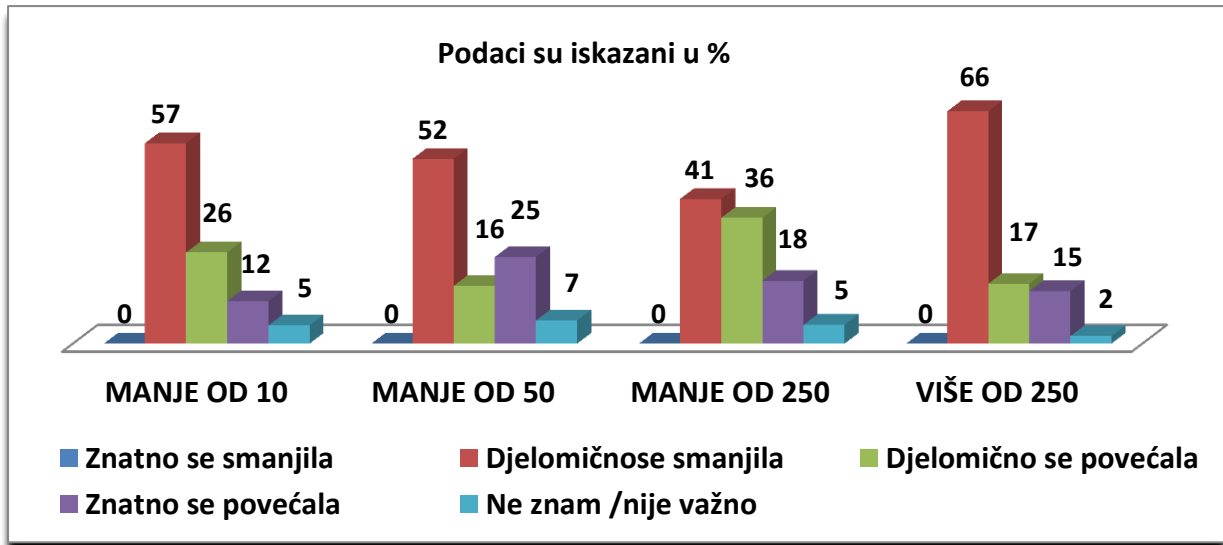
Samo 53 poslodavca smatraju da se siva ekonomija djelimično povećala a još manje, 39 njih smatra da se siva ekonomija znatno porasla. Pri tome treba napomenuti da daleko najviše mikro i malih kompanija, te polovina privatnih kompanija, smatra da je došlo do laganog smanjivanja sive ekonomije u poslovnim aktivnostima u FBiH. Taj odgovor bio je najzastupljeniji u svim djelatnostima, uključenim u primarno istraživanje.

Kada smo kod ispitanih provjerili razlog za ovakav odgovor, objašnjenje je bilo da se radi o pretpostavci da je uvođenje fiskalizacije smanjilo sivu ekonomiju. Odgovor jeste logičan ali nije zasnovan ni na jednom racionalnom pokazatelju i više se radi o čistoj percepciji.

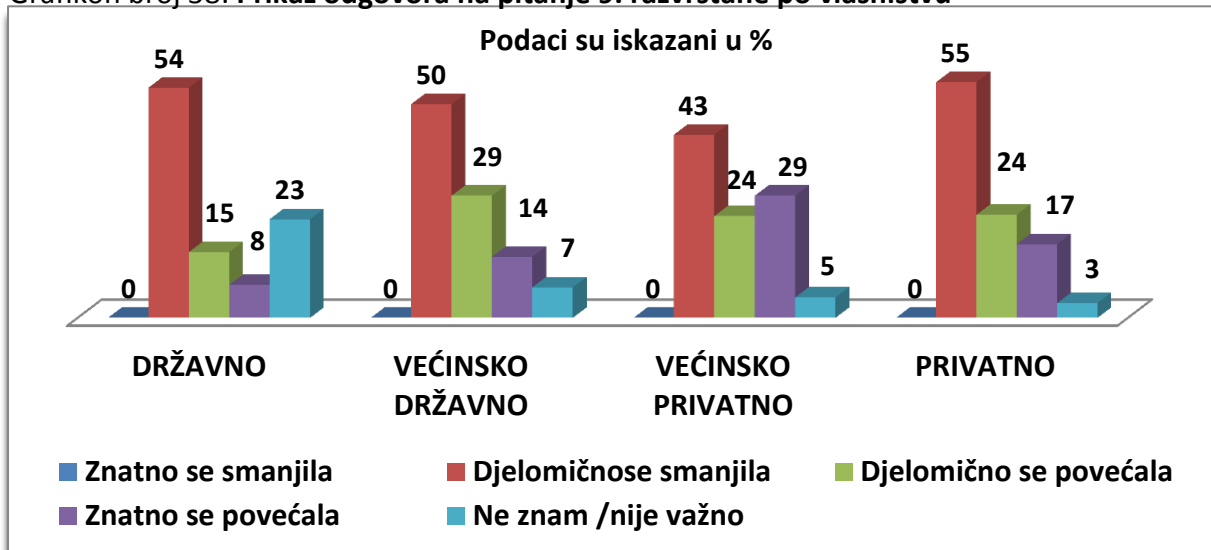
Grafikon broj 36: **Odgovori na pitanje 9. Da li je SE rasla u posljednjih 5 godina?**

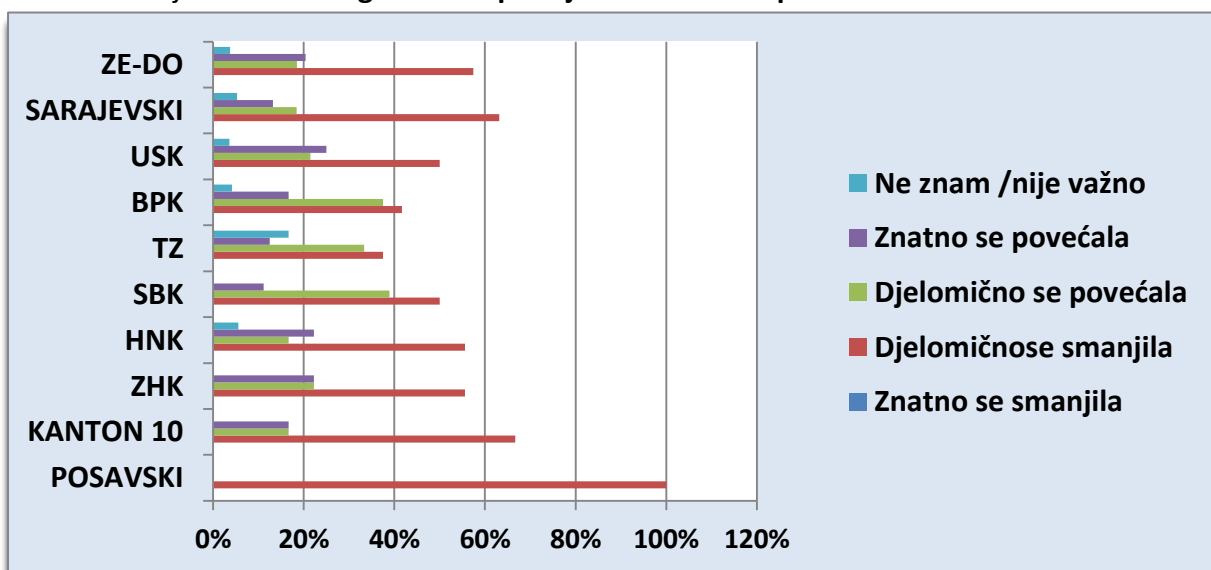
Grafikon broj 37: Prikaz odgovora na pitanje 9. razvrstane po broju zaposlenih

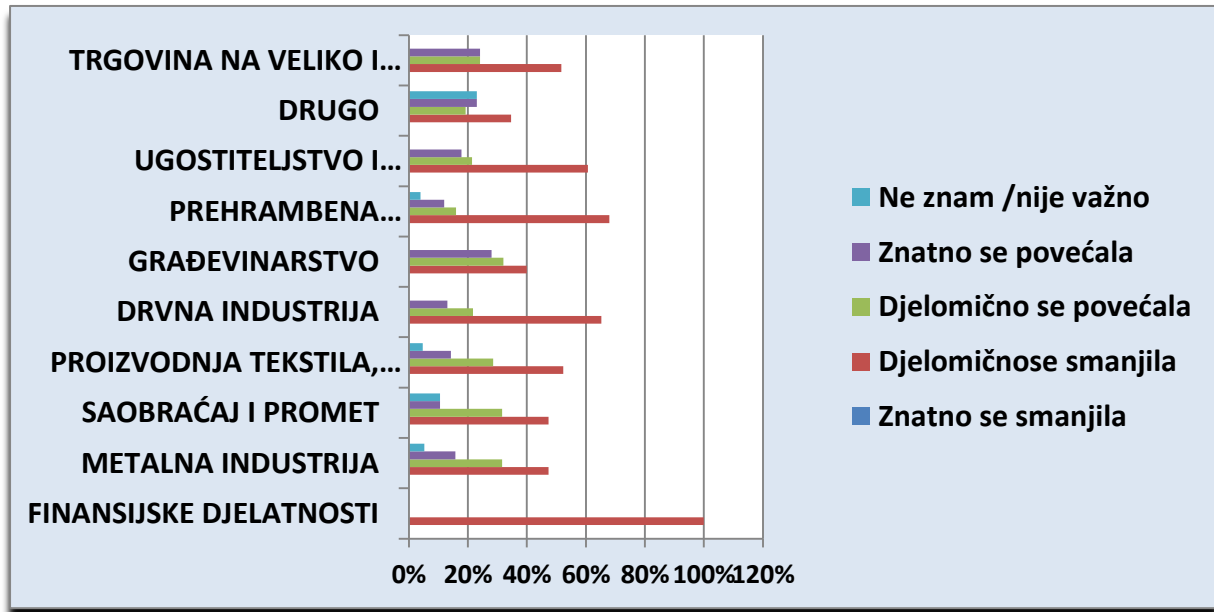
Grafikon broj 38: Prikaz odgovora na pitanje 9. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 39: Prikaz odgovora na pitanje 9. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 40: Prikaz odgovora na pitanje 9. razvrstane po djelatnosti

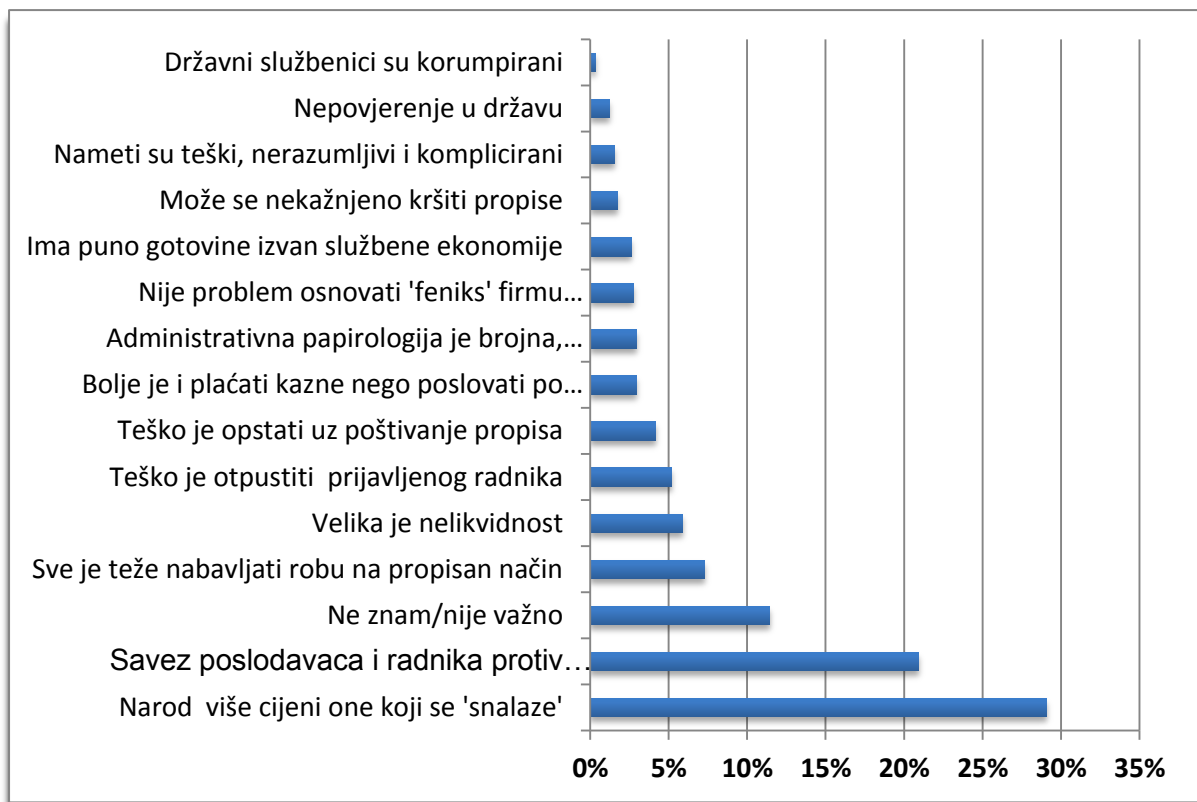
10. Šta vodi rastu sive ekonomije?

Kao najznačajnije uzroke porasta sive ekonomije ispitani poslodavci su se izjasnili za: Neadekvatan i destimulativan poslovni ambijent za investicije i novo zapošljavanje, te izuzetno veliko opterećenje poslodavaca. Znači poslodavci glavne uzroke za porast sive ekonomije vide u neadekvatnom poslovnom ambijentu, koji podrazumijeva velika fiskalna i parafiskalna opterećenja, neadekvatno radno zakonodavstvo, kao i neadekvatno zakonodavstvo generalno i komplikovanu proceduru za osnivanje i vođenje biznisa.

Daleko manji broj ispitanih se opredijelio za uzroke rastu sive ekonomije, koji se ogledaju u: neadekvatnom djelovanju države na smanjenje sive ekonomije, kao što su: izostanak aktivnosti države na smanjenju sive ekonomije, korumpiranost državnih službenika, sistem koji ne stimulira poštovanje propisa i nepovjerenje u državu.

Bilo je sasvim malo odgovora koji se odnose na: Slabu edukaciju poreske administracije, komplikovane poreske procedure, izostanak sankcija, nelikvidnost, komplikovane i dugotrajne radne sporove i slično. Niko od ispitanih nije smatrao da porast sive ekonomije leži u sprezi poslodavaca i radnika protiv države te društvenoj verifikaciji onih koji ne plaćaju poreze, a samo 2 poslodavca smatraju da sve teže trgovanje na propisan način dovodi do porasta sive ekonomije.

Grafikon broj 41: **Odgovori na pitanje 10. Šta vodi rastu SE?**

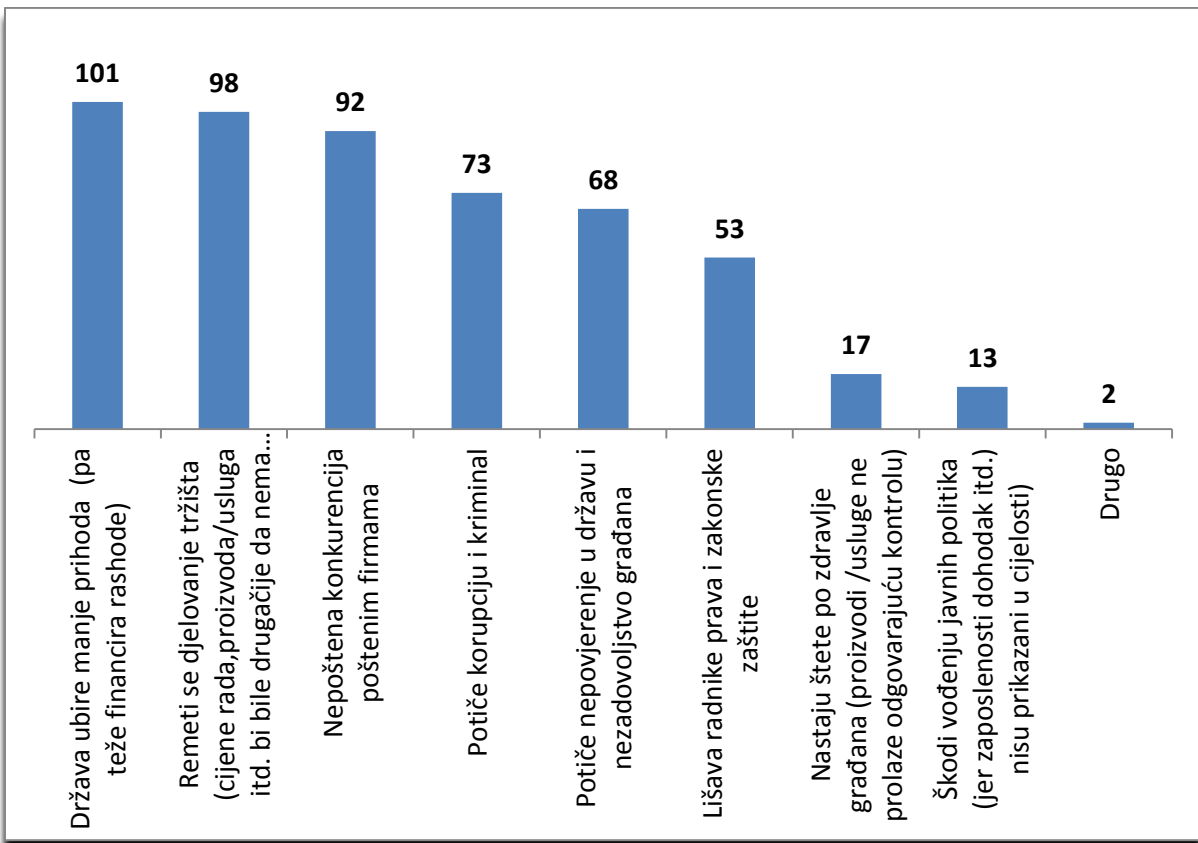
11. Koje su štete od sive ekonomije po društvo?

Tri najčešća odgovora na ovo pitanje su bila: Manjak prihoda za državu, što ima za posljedicu nemogućnost finansiranja budžetskih obaveza, za šta se opredijelilo 45% ispitanih, zatim poremećaji na tržištu koji prouzrokuju nižu cijenu rada, koji takođe nosi 44% odgovora, te na kraju nelojalna konkurencija sa 41% odgovora.

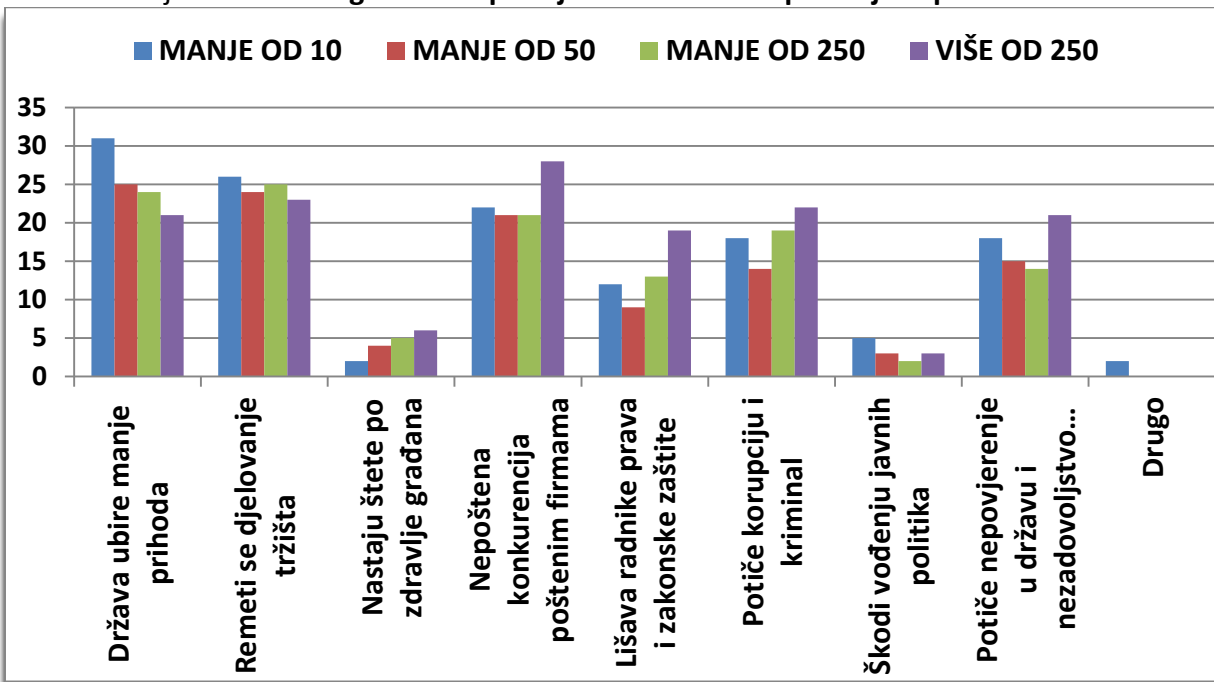
Sljedeću grupu odgovora čine odgovori za koje su se izjasnilo 24-32% ispitanih poslodavaca. To su sljedeći odgovori: Podstiče kriminal i korupciju, nepovjerenje u državu i nezadovoljstvo građana i lišavanje radnika zakonske zaštite. Za preostale odgovore se izjasnilo mnogo manje ispitanih i to 5-7%.

Nema bitnih statističkih odstupanja, koja zahtjeva dodatnu analizu, u odgovorima koje su dale kompanije: po obliku vlasništva, broju zaposlenih kantonalnoj pripadnosti i djelatnosti kojom se bave.

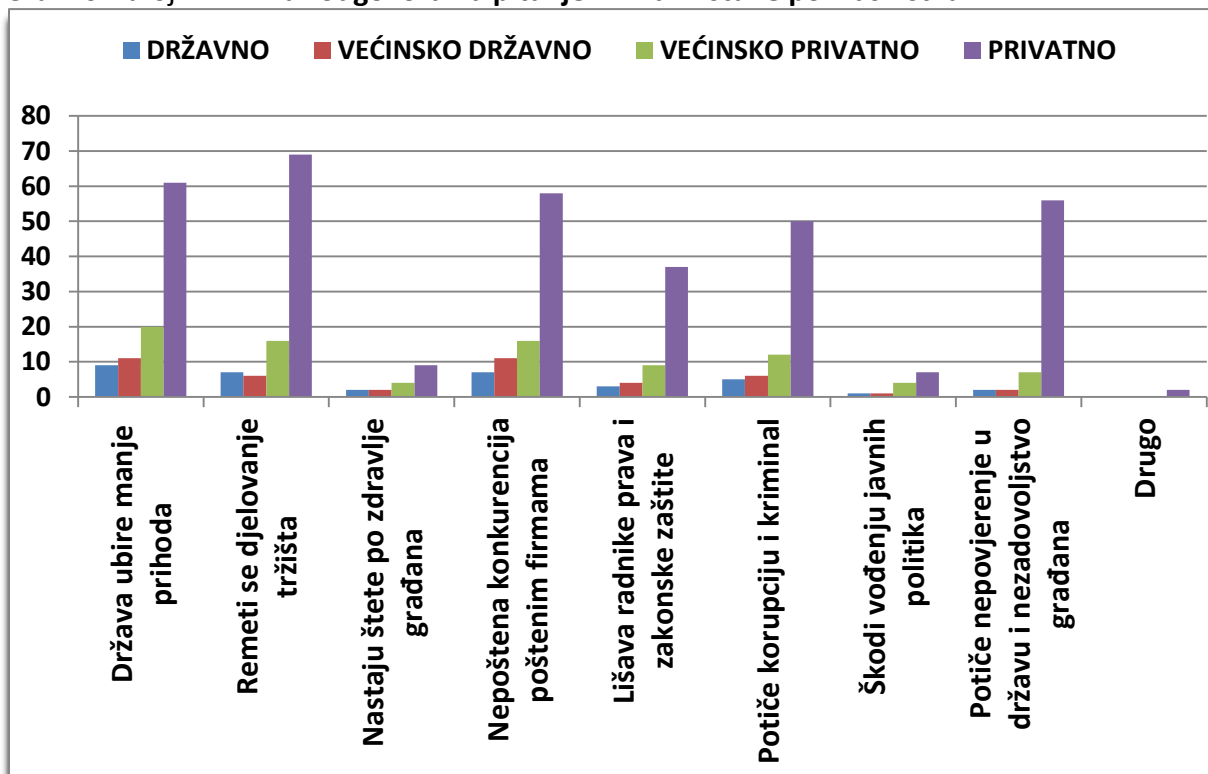
Grafikon broj 42: **Odgovori na pitanje 11. Koje su štete od SE po društvo?**

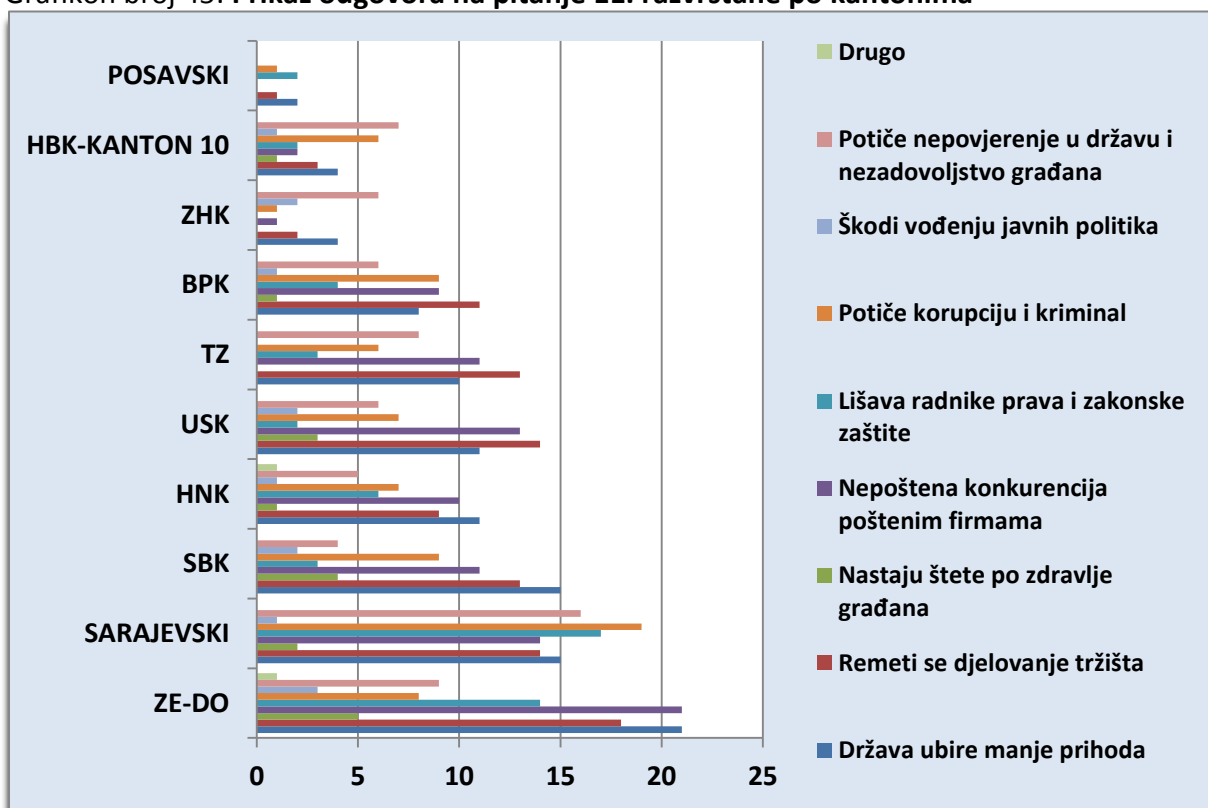
Grafikon broj 43: **Prikaz odgovora na pitanje 11. razvrstane po broju zaposlenih**

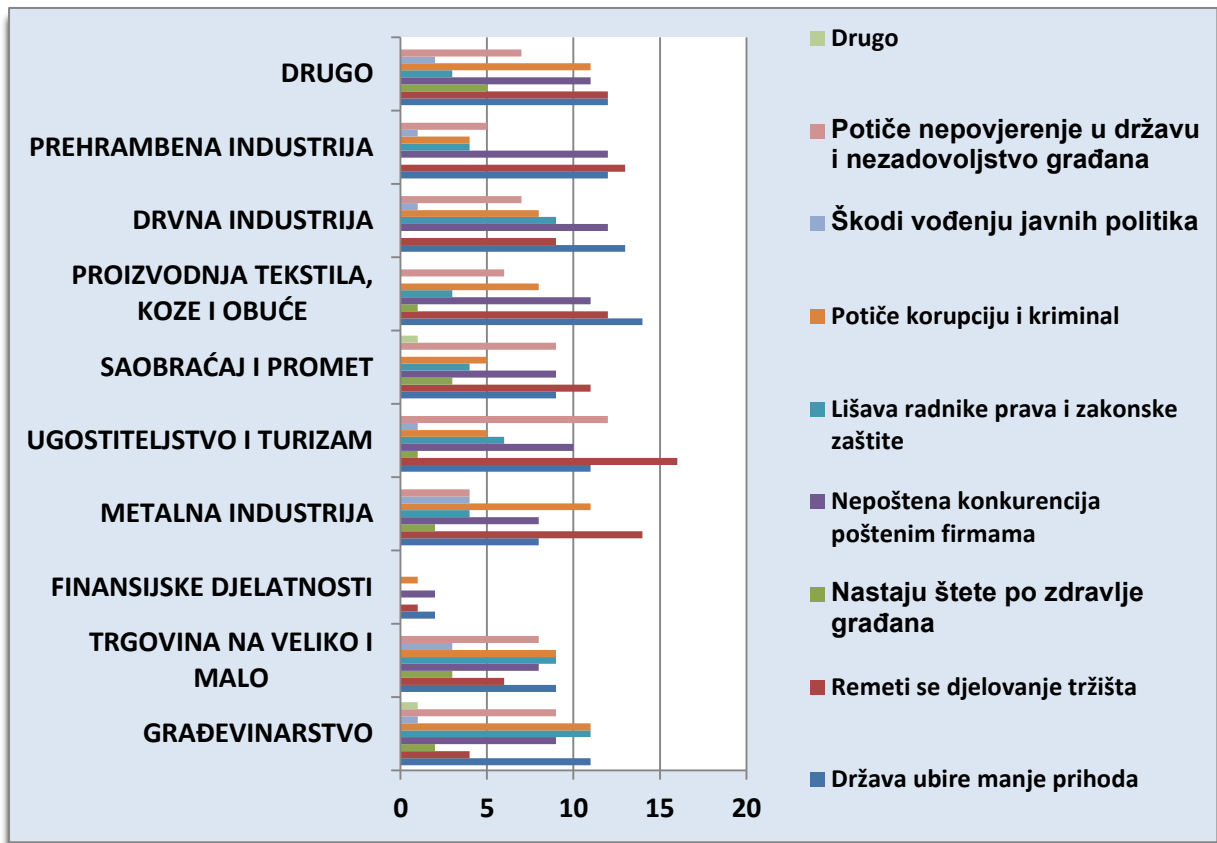
Grafikon broj 44: Prikaz odgovora na pitanje 11. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 45: Prikaz odgovora na pitanje 11. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 46: Prikaz odgovora na pitanje 11. razvrstane po djelatnosti

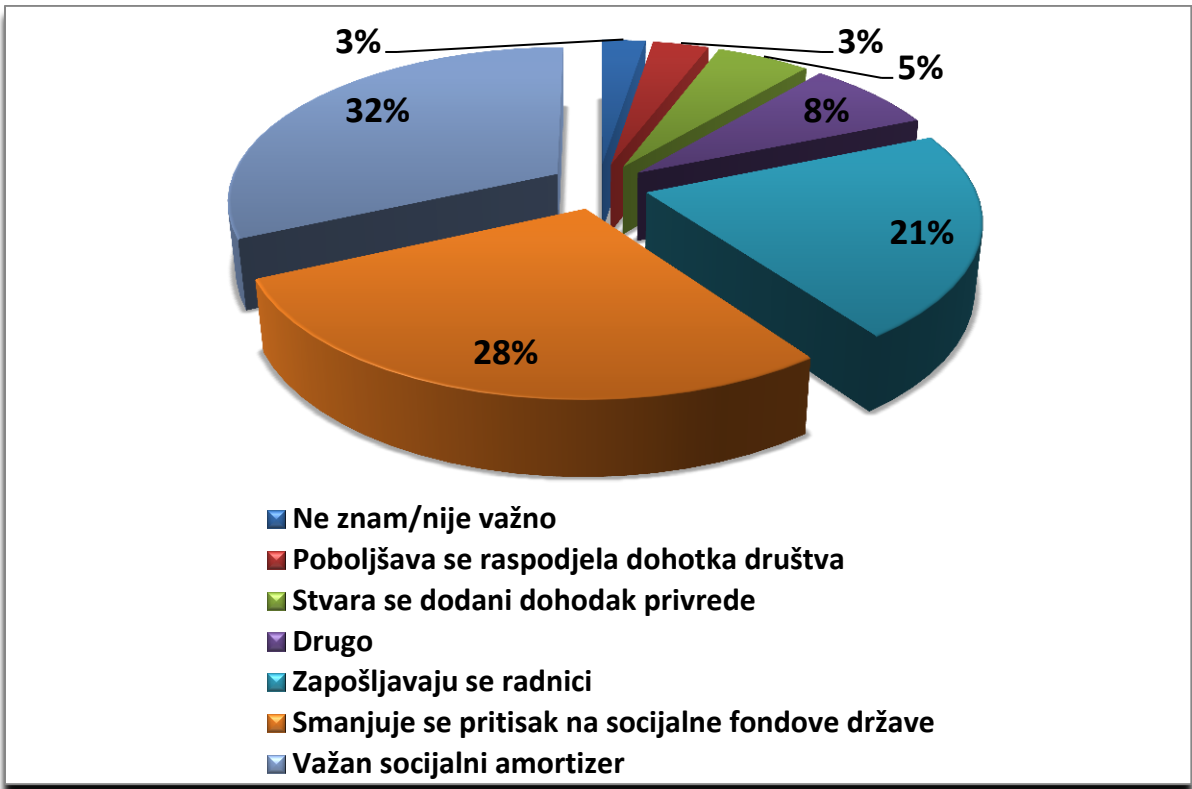

12. Zašto država dopušta postojanje sive ekonomije?

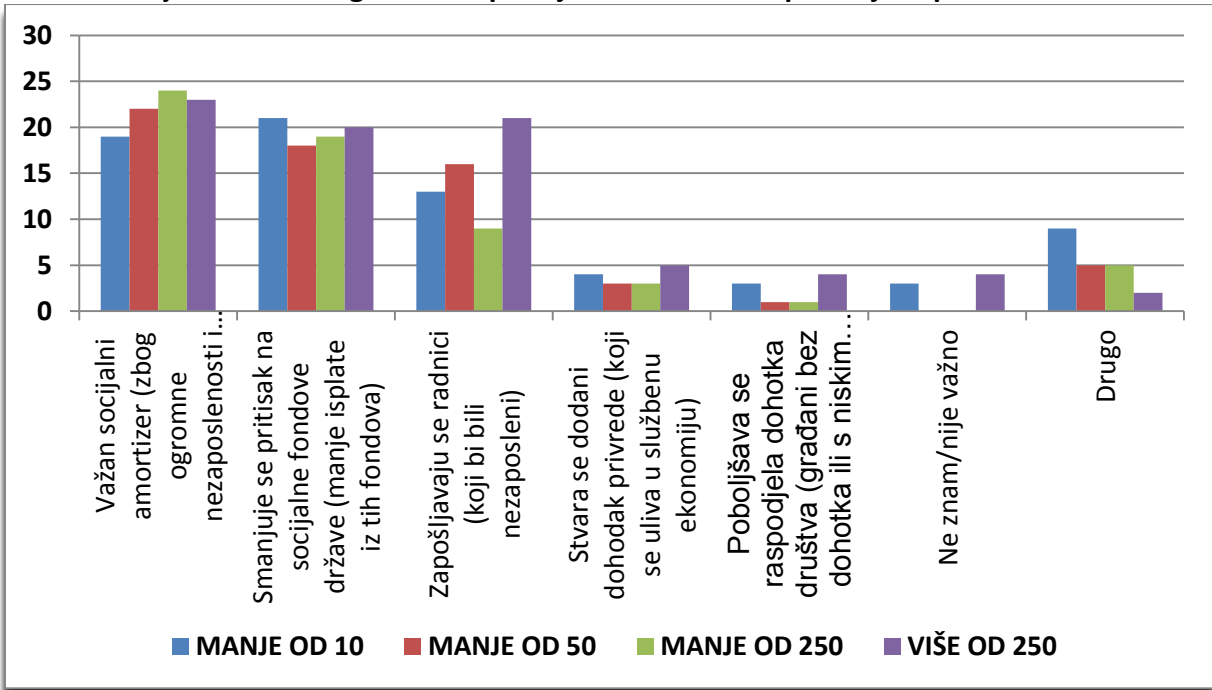
Ispitani su imali mogućnost da, odgovarajući na ovo pitanje, zaokruže najviše 3 odgovora. Prema njihovom mišljenju najvažniji razlog zbog kojeg država toleriše sivu ekonomiju leži u potrebi amortizacije socijalnih problema zbog nemogućnosti zapošljavanja i totalne neaktivnosti državnih institucija na promjeni takvog stanja. Zbog toga što nije u stanju da preduzme potrebne reformske mjere, u saniranju ekonomske i društvene krize, vlast nastoji da obezbijedi sigurnosti ventil, koji će spriječiti eksploziju socijalnog nezadovoljstva, protiv nje same.

I sljedeća dva najzastupljenija odgovora daju potvrdu ovakve konstatacije, jer se 35% ispitanih izjasnilo da tolerišući sivu ekonomiju, vlast smanjuje pritisak na socijalne fondove, a 26% njih smatra da se na taj način omogućava zapošljavanje pa makar i na crno. Navedeni dogovori ukazuju na neophodnost hitne reforme tržišta rada i zapošljavanja, kao i reforme

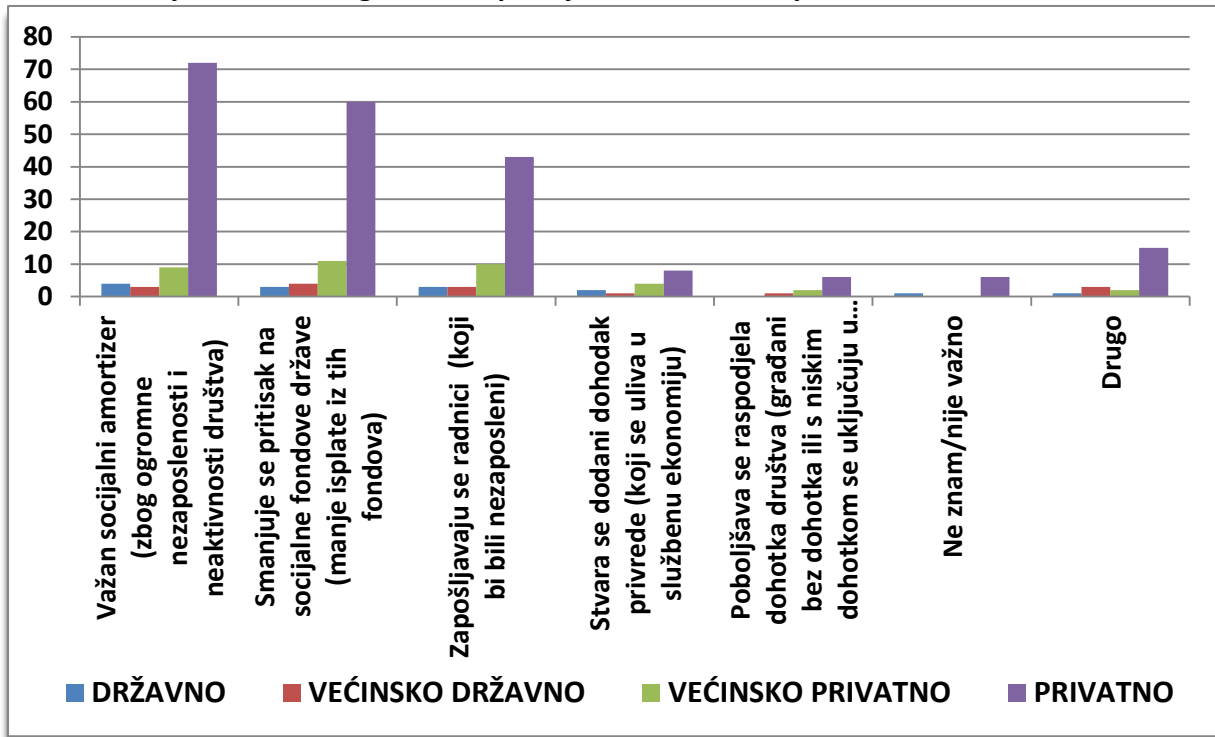
Grafikon broj 47: **Odgovori na pitanje 12. Zašto država dopušta postojanje SE?**

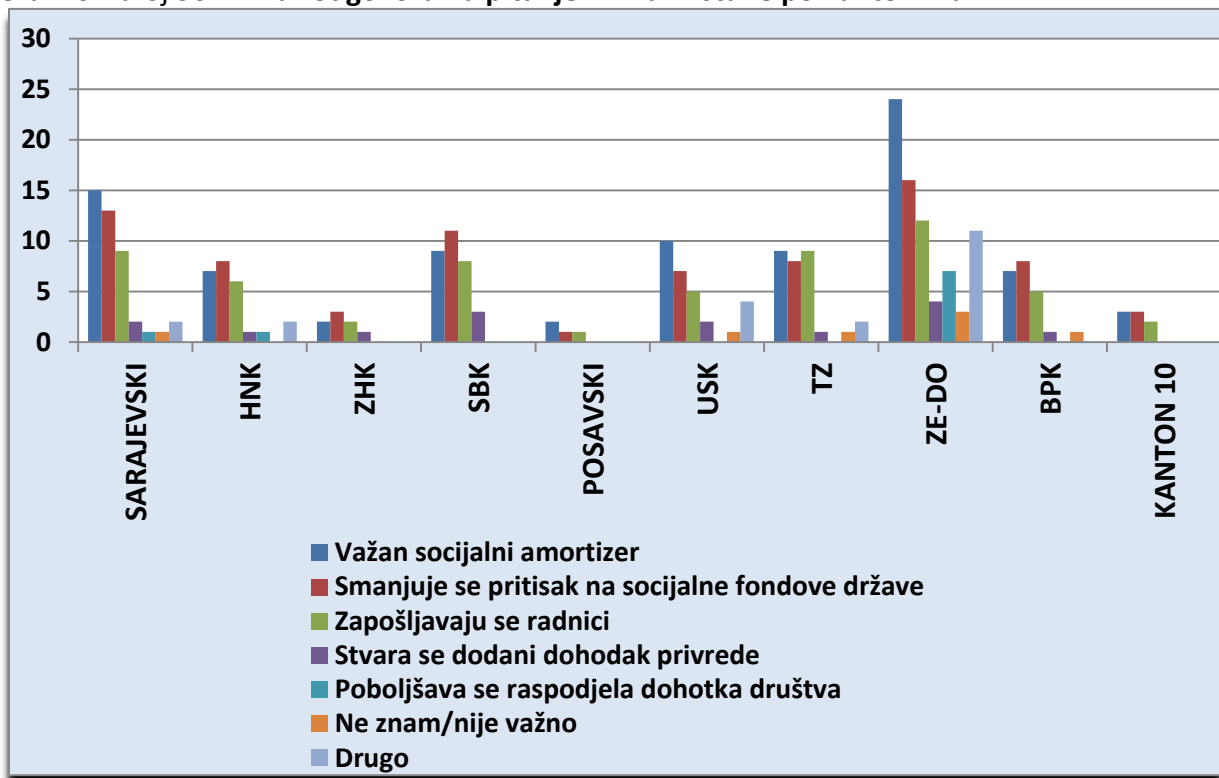
Grafikon broj 48: **Prikaz odgovora na pitanje 12. razvrstane po broju zaposlenih**

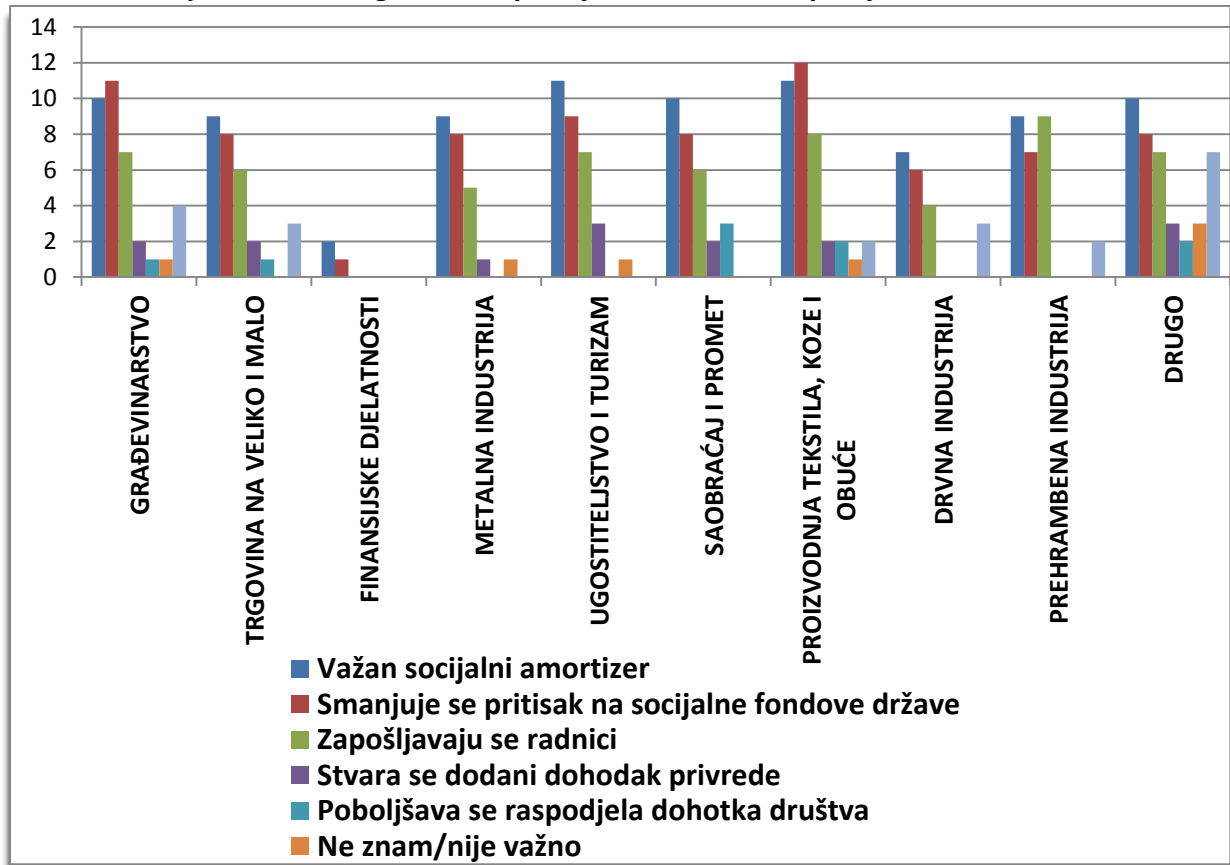
Grafikon broj 49: Prikaz odgovora na pitanje 12. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 50: Prikaz odgovora na pitanje 12. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 51: Prikaz odgovora na pitanje 12. razvrstane po djelatnosti

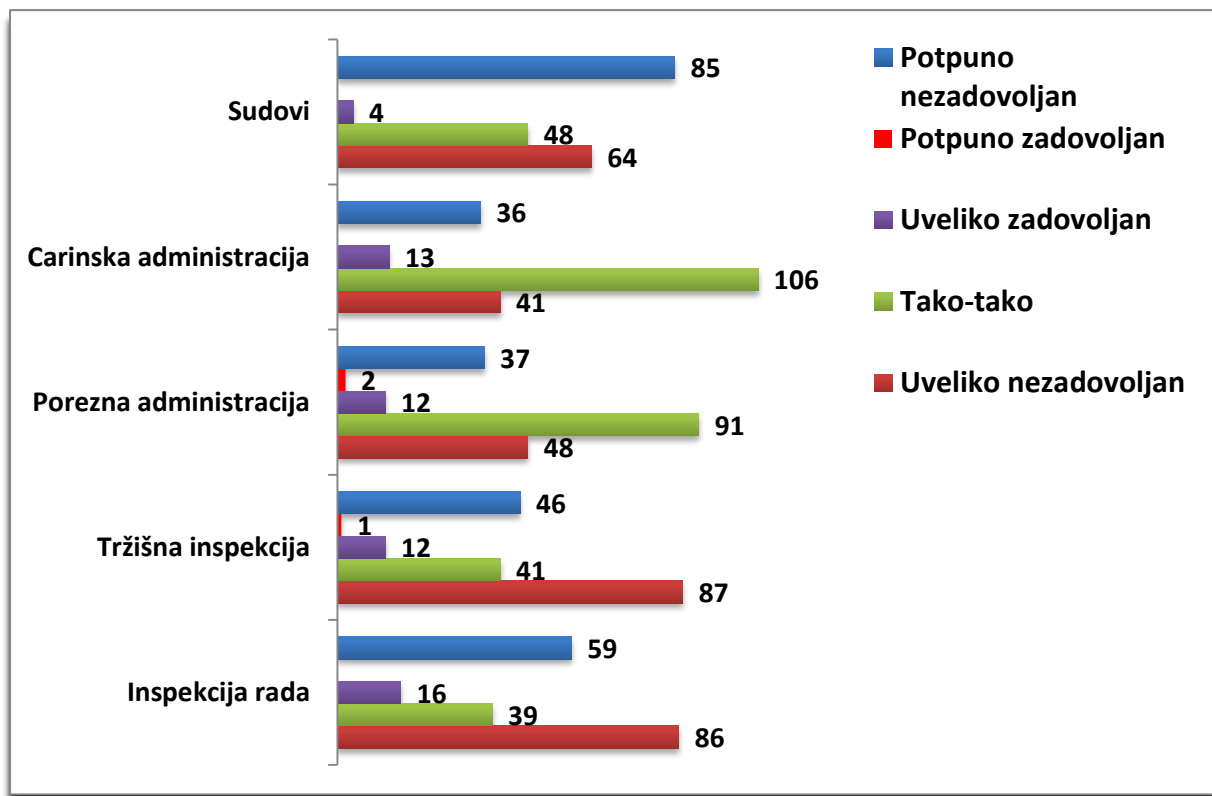

13. Koliko ste zadovoljni radom državnih institucija spram sive ekonomije?

Odgovarajući na ovo pitanje, poslodavci su imali priliku da ocjene rad kontrolnih državnih organa. Potpuno su nezadovoljni radom sudova, njih 38%, zatim inspekcije rada, njih 27% i tržišne inspekcije njih 21%. Po 16% ispitanih potpuno je nezadovoljno radom poreske i carinske administracije. Zanimljivo mali broj poslodavaca, na nivou statističke greške, je potpuno zadovoljno radom kontrolnih organa a 5-7% njih je uvelike zadovoljno radom pojedinih od ovih organa.

Najbolju prosječnu ocjenu ima carinska administracija, poreska administracija, pa tržišna i inspekcija rada, a najlošiju ocjenu imaju sudovi. Analiza odgovora po osnovu broja zaposlenih, kantonalne pripadnosti, djelatnosti i vrste vlasništva, nije relevantna za istraživanje i nije bila predmet analize.

Grafikon broj 52: **Odgovori na pitanje 13. Koliko ste zadovoljni radom državnih institucija spram SE?**

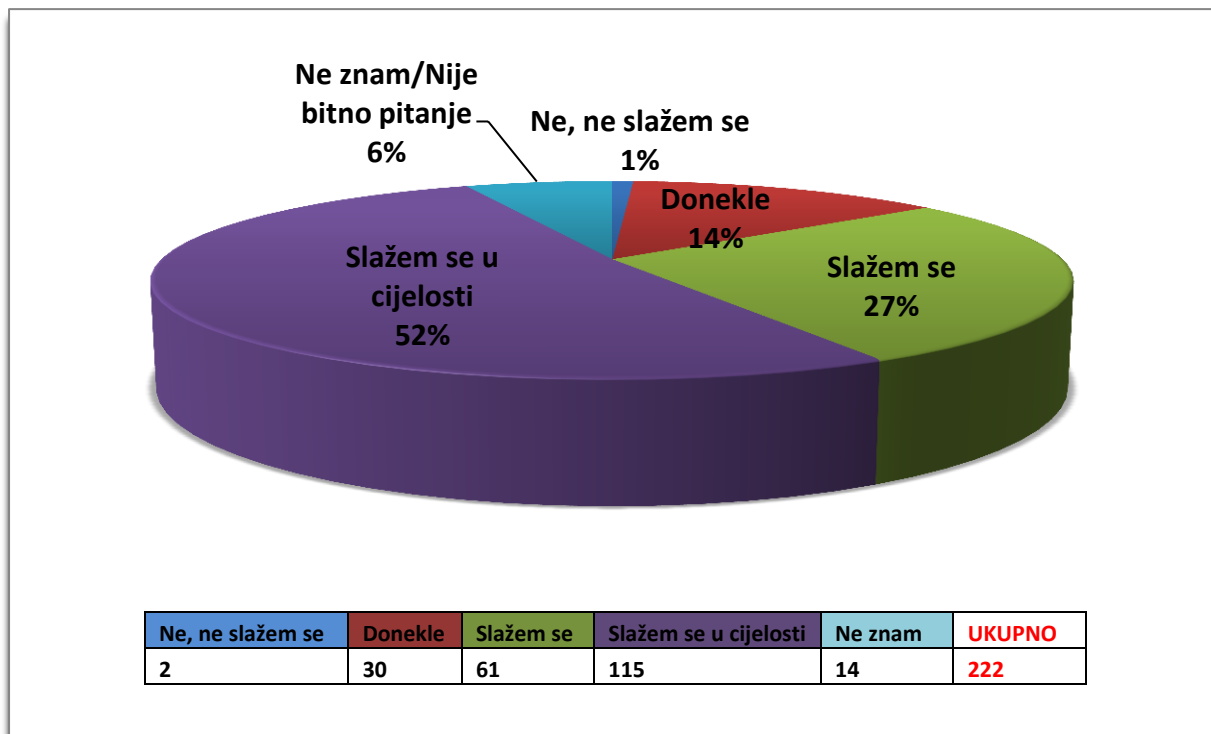

14. Da li inspekcije ograničavaju nadzor isključivo na subjekte upisane u odgovarajući registar, odnosno na registrovane subjekte?

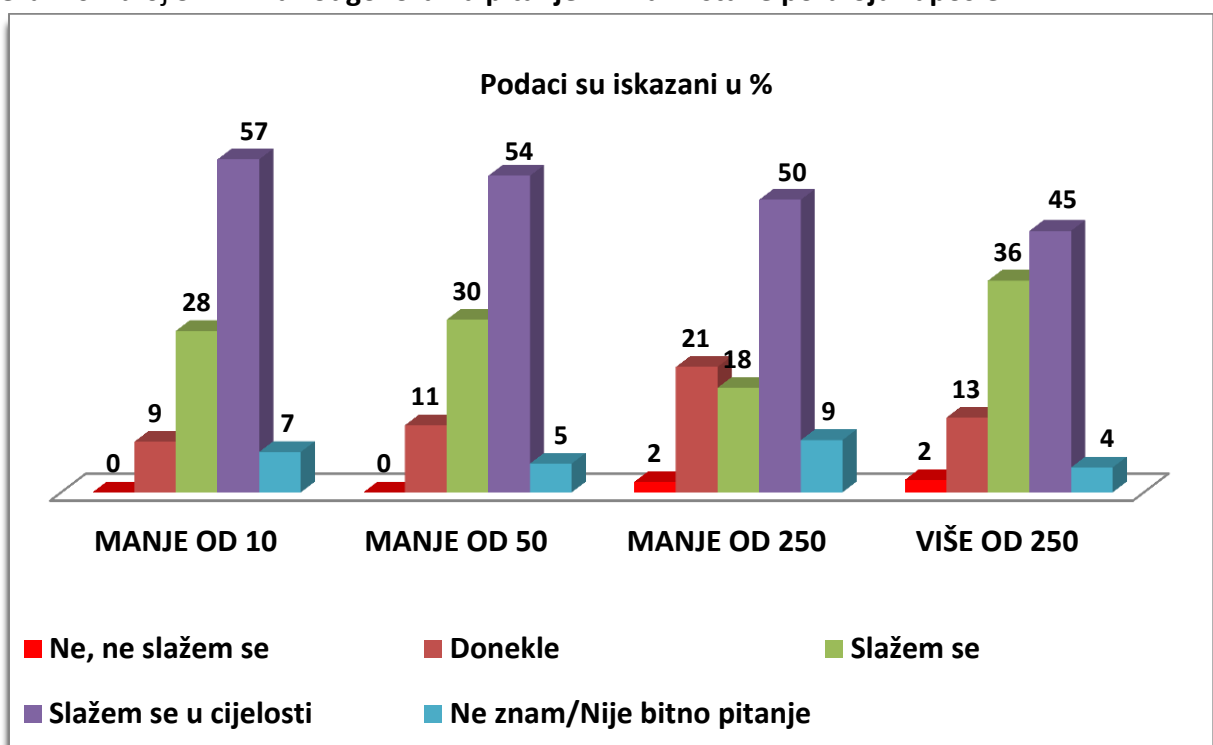
Najveća zamjerka poslodavaca inspekcijama je svakako selektivno obavljanje posla. Naime 52% ispitanih u potpunosti se slaže sa konstatacijom da inspekcija ograničava svoj rad na kontrolu registrovanih subjekata, a 27% misli se slaže sa navedenom konstatacijom. Samo 2 ispitanika ili manje od 1% se ne slaže sa navedenom konstatacijom. U toku razgovora isti procent se ispitanih je naveo da se kontrola inspektora uglavnom obavlja u registrovanim kompanijama u kojima ne očekuju probleme od strane vlasnika i menadžmenta, a da izbjegavaju one kompanije u kojima mogu imati neprijatnosti prilikom obavljanja inspeksijskog pregleda.

Ovi odgovori su vrlo znakoviti. Kontrolni organi a i vlade, na svim nivoima, moraće preispitati rad inspekcija i ukoliko je percepcija poslodavaca tačna, pristupiti organizacionoj, kadrovskoj i zakonodavnoj reformi.

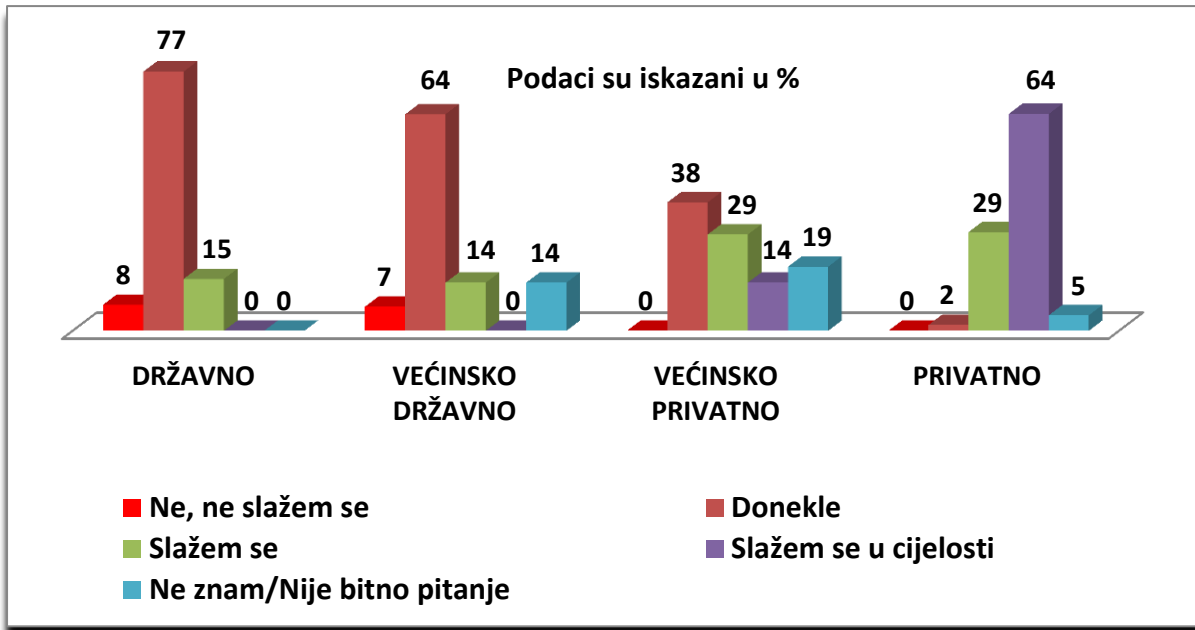
Grafikon broj 53: **Odgovori na pitanje 14. Da li inspekcije ograničavaju nadzor isključio na subjekte koje su upisani u odgovarajuće registre?**

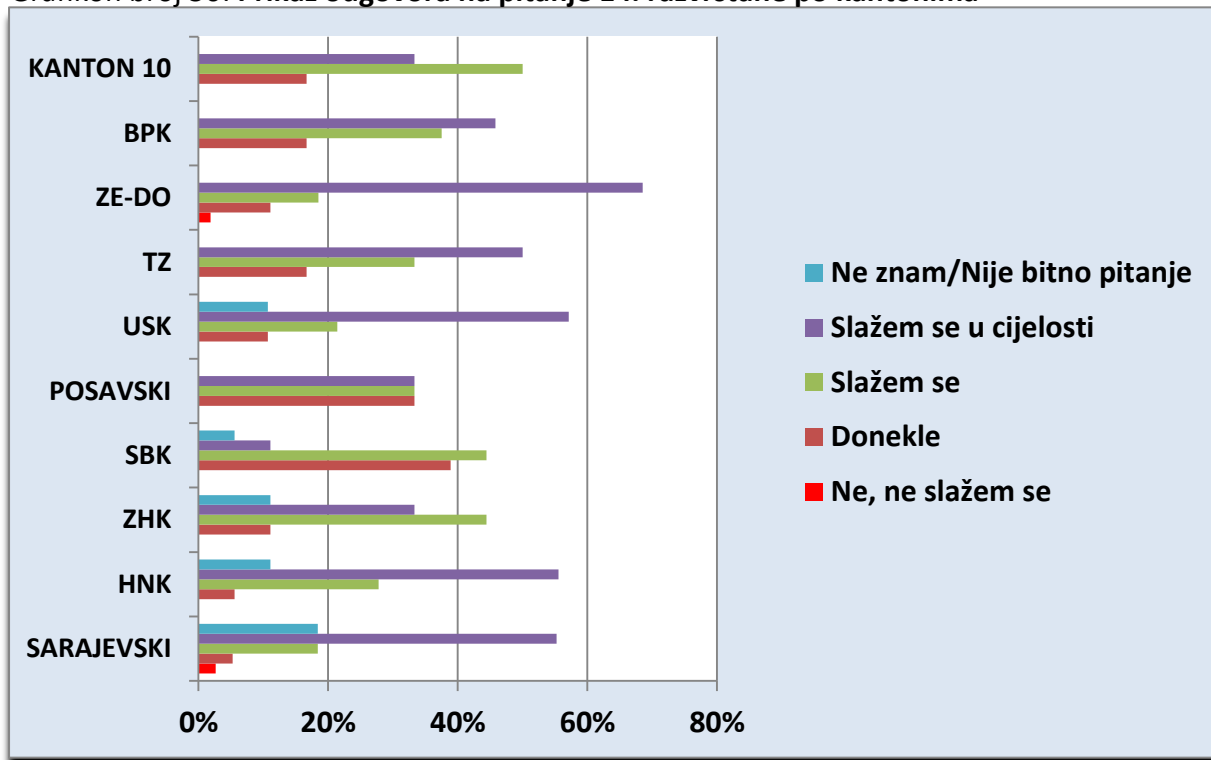
Grafikon broj 54: **Prikaz odgovora na pitanje 14. razvrstane po broju zaposlenih**

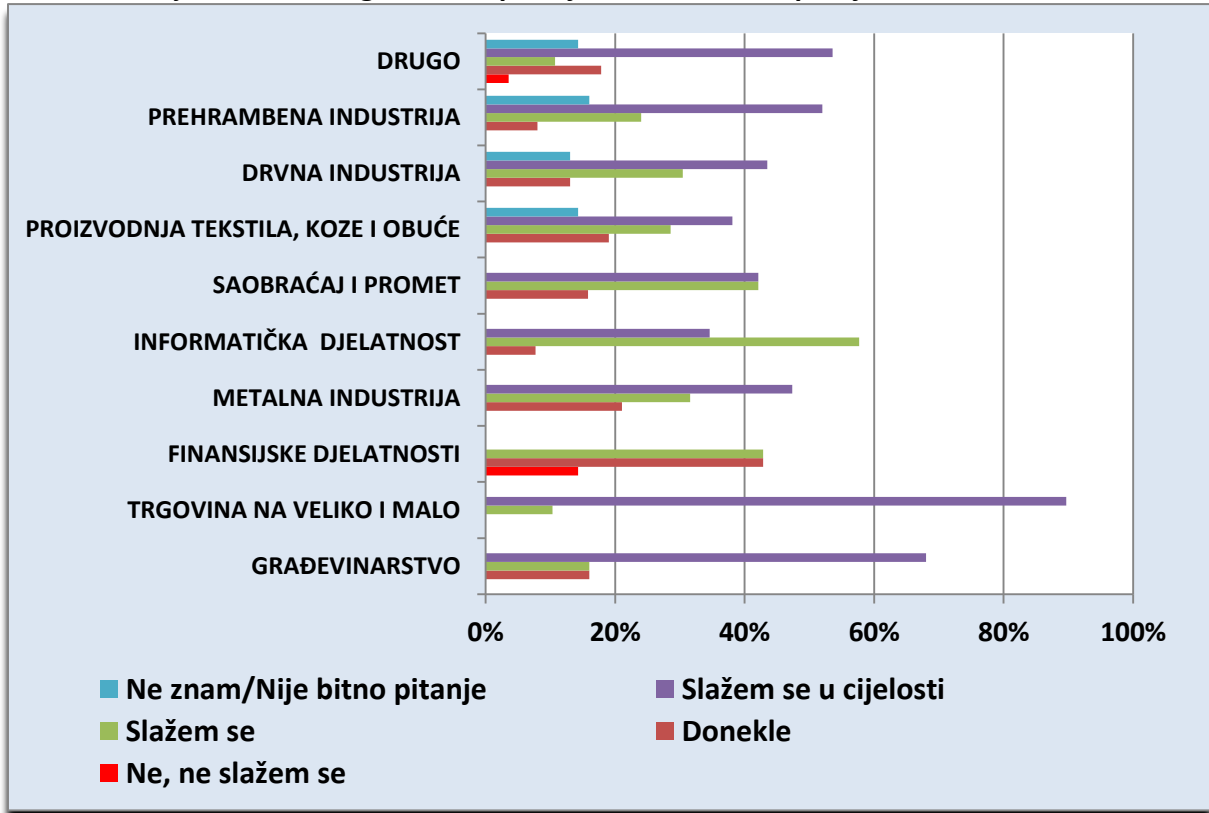
Grafikon broj 55: Prikaz odgovora na pitanje 14. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 56: Prikaz odgovora na pitanje 14. razvrstane po kantonima

Grafikon broj 57: Prikaz odgovora na pitanje 14. razvrstane po djelatnosti

MOGUĆI PRAVCI SAMNJENJA SIVE EKONOMIJE

Ova grupa pitanja imala je za cilj da provjeri percepciju poslodavaca prema sistemskim mjerama za smanjenje sive ekonomije. Na taj način želio se provjeriti njihov odnos prema: donošenju strategije za borbu protiv sive ekonomije, reformi finansijskog i poreznog sistema, reformi tržišta rada, poticajnim mjerama države i uvođenju e-vlade.

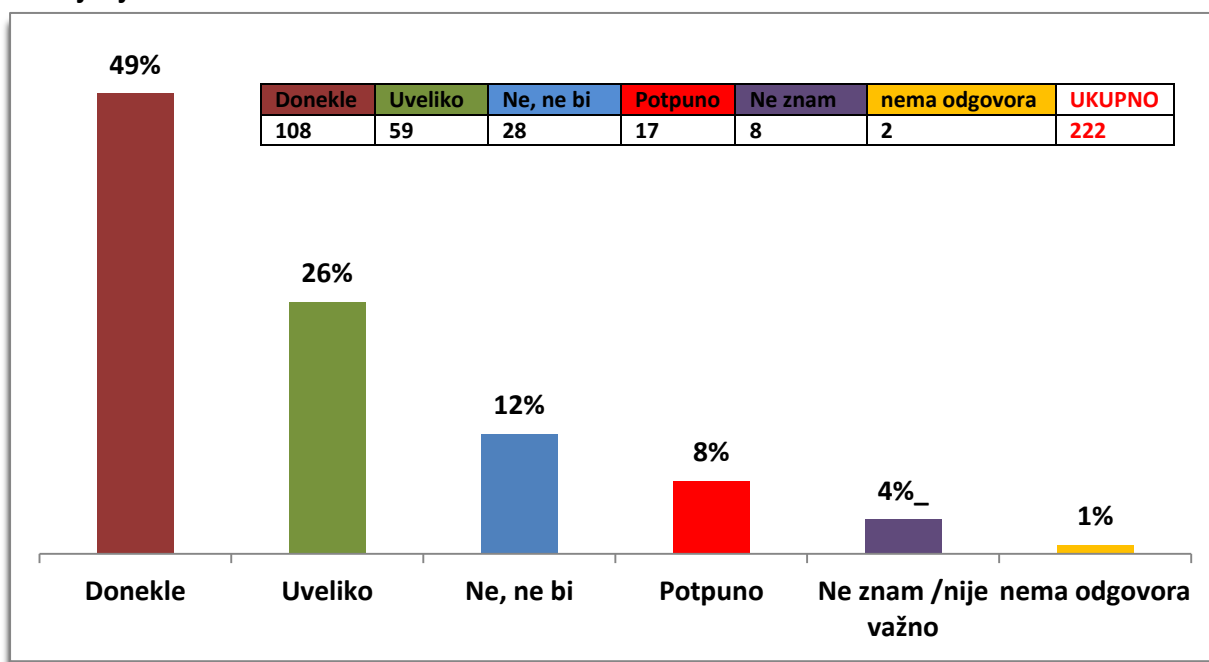
15. Da li bi donošenje strategije protiv sive ekonomije FBiH doprinijelo smanjenju sive ekonomije?

Iz odgovora na ovo pitanje može se uočiti da bi poslodavci pozdravili donošenje Strategije za borbu protiv sive ekonomije, ali ispravno procjenjuju da je njen mogući uticaj na smanjenje sive ekonomije ograničen. Polovina ispitanih smatra da bi donošenje strategije donekle doprinijelo smanjenju sive ekonomije, dok jedna četvrtina ispitanih smatra da bi ona uveliko doprinijela smanjenju sive ekonomije.

Usvajanje navedene strategije je svakako poželjan i dobrodošao korak u pravcu smanjenja sive ekonomije, koji može imati efekta samo, kao jedna od potrebnih mjera koje će se

preduzeti. Problem je toliko složen, a siva ekonomija je toliko uzela maha da je postala uobičajeni način poslovanja, tako da ne postoji čarobni štapić koji će riješiti ovaj problem. Potrebno je, simultano, preduzeti čitav niz sistemskih mjera i uključiti čitav niz društvenih subjekata, ukoliko želimo da nakon izvjesnog vremena svedemo sivu ekonomiju na podnošljivu mjeru.

Grafikon broj 58: **Odgovori na pitanje 15. Da li bi donošenje strategije protiv SE doprinjelo smanjenju SE?**

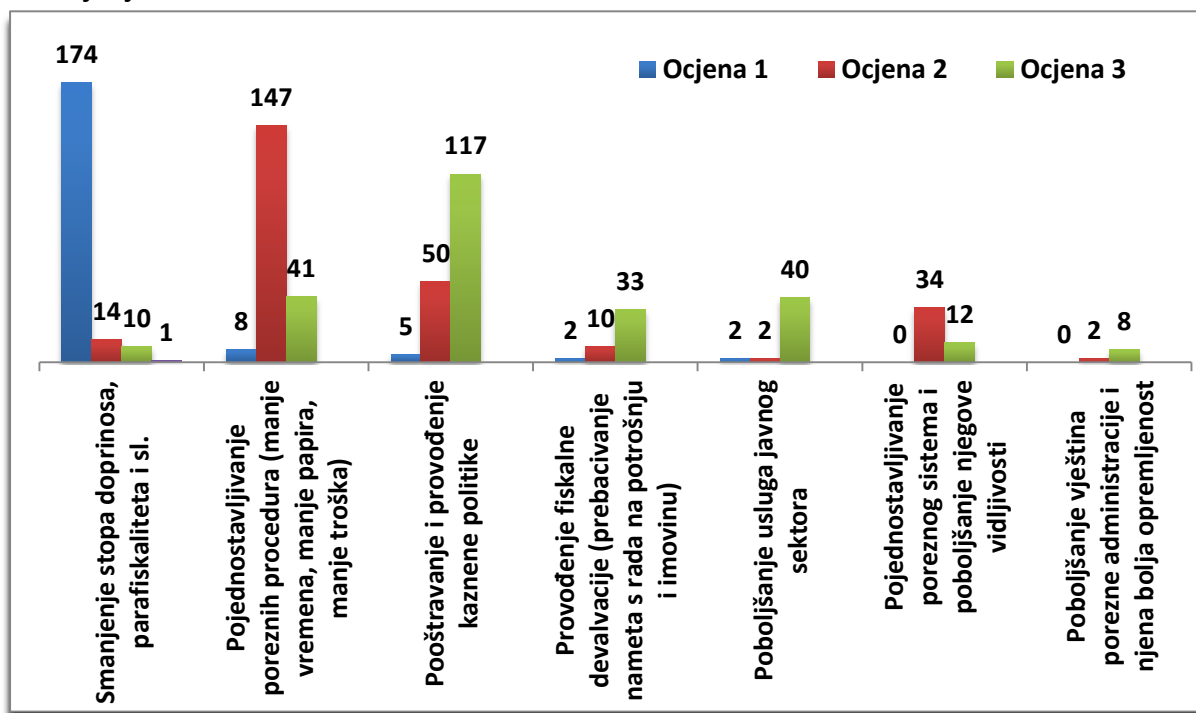

16. Da li bi reforma poreznog sistema doprinijela smanjenju sive ekonomije?

Poslodavci smatraju da je hitna reforma poreznog sistema neophodna. Pri tome više od $\frac{3}{4}$ ispitanih smatra da treba doći do smanjenja stopa doprinosa i parafiskalnih nameta. Znači, poslodavci ne smatraju da treba doći do smanjenja direktnih i indirektnih poreza i ne smatra ih destimulativnim. Čak iznenađujuće malo njih smatra da treba doći do fiskalne devalvacije, odnosno do prebacivanja poreznog opterećenja sa rada na potrošnju. Ovo je potpuno neočekivan odgovor, koji se samo može objasniti time da ispitani nisu shvatili značenje fiskalne devalvacije.

Na drugom mjestu je stav poslodavaca da treba doći do pojednostavljivanja poreske procedure, što je potpuno očekivano, ako znamo da se prilikom isplate plate mora popuniti na stotine ili hiljade virmana, zavisno od veličine firme. Za taj odgovor opredijelilo se gotovo $\frac{3}{4}$ ispitanih. Na trećem mjestu je odgovor koji se odnosi na pooštavanje i dosljedno provođenje kaznene politike, što misli preko polovine ispitanih.

Grafikon broj 59: **Odgovori na pitanje 16. Da li bi reforma poreznog sistema doprinjela smanjenju SE?**

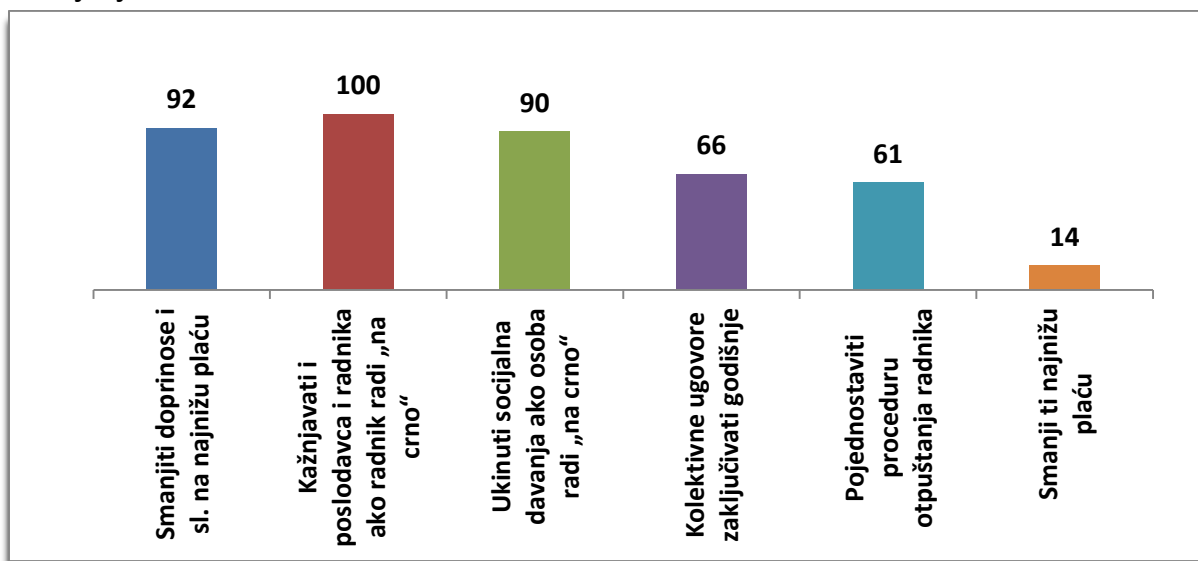

17. Da li bi reforma tržišta rada doprinjela smanjenju sive ekonomije?

Odgovor na ovo pitanje bio je pozitivan. Pri tome 45% poslodavaca misli da se trebaju pooštriti kazne i za poslodavce koji zapošljavaju na crno i za radnike koji rade na crno i da se kaznena politika u tom slučaju mora provoditi konstantno i dosljedno. Pored predviđenih sankcija, 41% poslodavaca smatra da se, oni koji rade na crno, trebaju sankcionisati i ukidanjem socijalnih davanja. Takođe 42% ispitanih smatra da se treba smanjiti opterećenje cijene rada, a naročiti najniže plate. Pri tome zanemarljiv broj ispitanih smatra da se minimalna plata treba smanjiti, što je potpuno u skladu sa stavovima UPFBiH.

Takođe 30% poslodavaca smatra da treba doći do izmjene zakona o radu i kolektivnih ugovora, jer bi to dovelo do smanjivanja sive ekonomije. Znači, prevashodni razlozi za reformu radnog zakonodavstva leže u povećanju konkurentnosti poslovanja a ne u smanjivanju sive ekonomije.

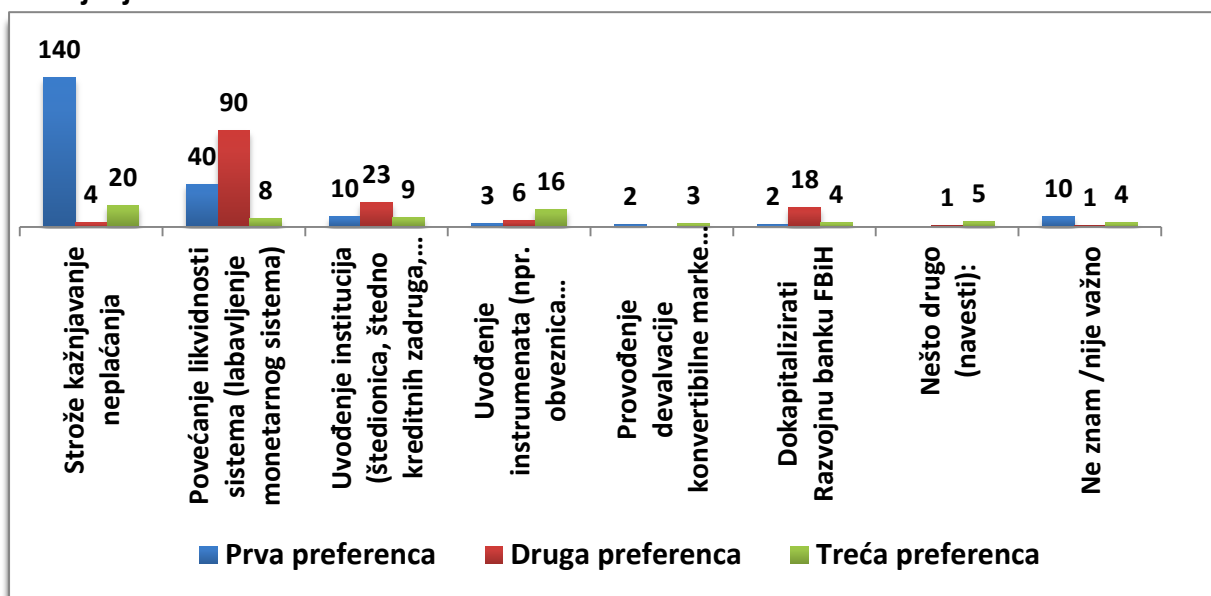
Grafikon broj 60: **Odgovori na pitanje 17. Da li bi reforma tržišta rada doprinjela smanjenju SE?**

18. Da li bi reforma finansijskog sistema doprinjela smanjenju sive ekonomije?

I u odgovoru na ovo pitanje možemo vidjeti dosljedan stav poslodavaca koji očekuju strožije i neselektivno kažnjavanje onih koji posluju u sivoj zoni. Druga preferencija je poboljšavanje likvidnosti poslovanja. Naime sasvim je jasno da je glavni generator nelikvidnosti država. Ukoliko se preduzmu mjere i na prihodovnoj i na rashodovnoj strani, logično je da će to imati pozitivne implikacije na poboljšanje likvidnosti poslodavaca, a samim tim i do stimulativnog efekta na poslovanje u formalnoj zoni. Ostali odgovori dobili su mnogo manje odgovora.

Grafikon broj 61: **Odgovori na pitanje 18. Da li bi reforma finansijskog sistema doprinjela smanjenju SE?**

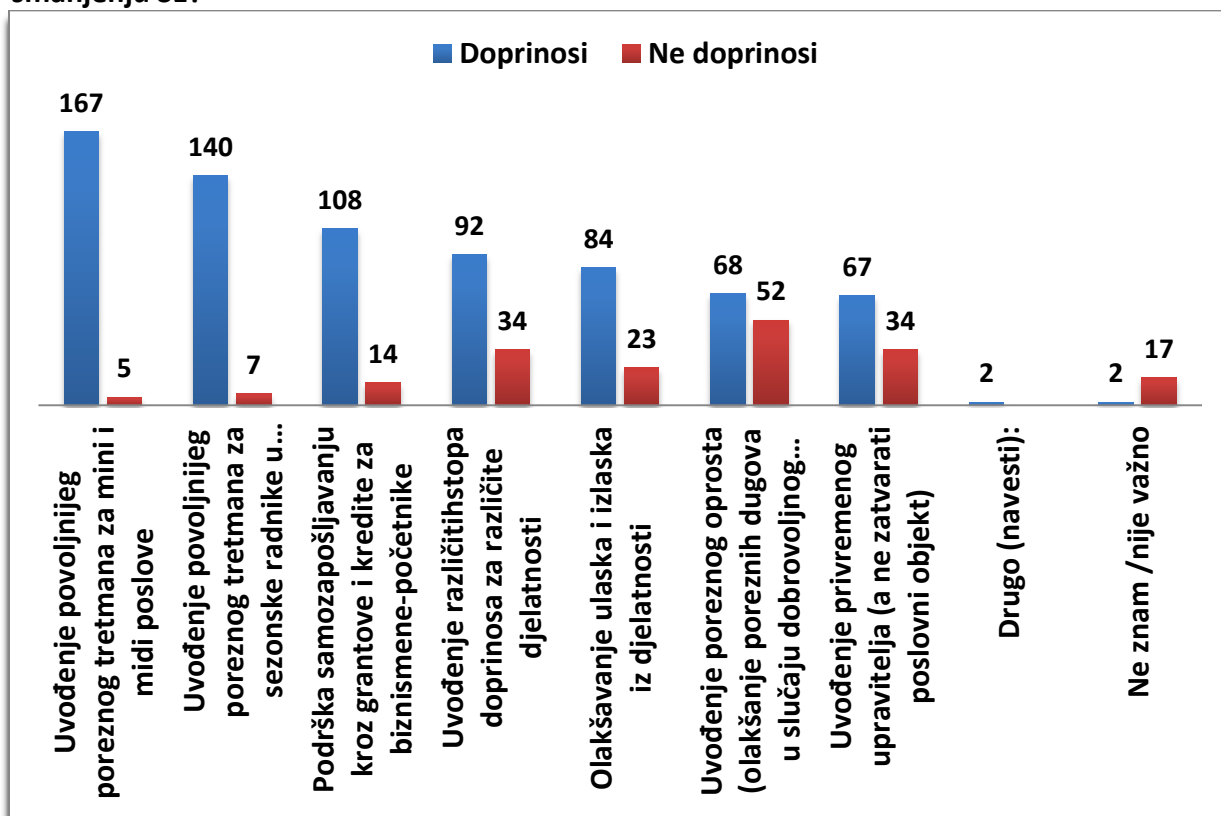

19. Da li bi poticajne mjere države doprinjele smanjenju sive ekonomije?

Iz odgovora na sljedeće pitanje može se uočiti stav poslodavaca prema mogućim sistemskim pravcima djelovanja u smanjenu sive ekonomije. Generalno govoreći svaki od ponuđenih odgovora može uticati na smanjenje sive ekonomije. Pri tome: uvođenje povoljnijeg poreznog tretmana za mini i midi poslove, uvođenje povoljnijeg poreznog tretmana za sezonske radnike u ugostiteljstvu, turizmu, građevinarstvu itd., podrška samozapošljavanju kroz grantove i kredite za biznismene početnike, te uvođenje različitih stopa doprinosa za različite djelatnosti, za koje se izjasnilo najviše poslodavaca.

Drugi odgovori koji su dobili dosta pozitivnih odgovora su : olakšavanje ulaska i izlaska iz djelatnosti, uvođenje poreznog oprosta (olakšanje poreznih dugova u slučaju dobrovoljnog uključivanja u službenu ekonomiju) i uvođenje poreznog oprosta (olakšanje poreznih dugova u slučaju dobrovoljnog uključivanja u službenu ekonomiju). Za njih se izjasnilo oko 1/3 ispitanih.

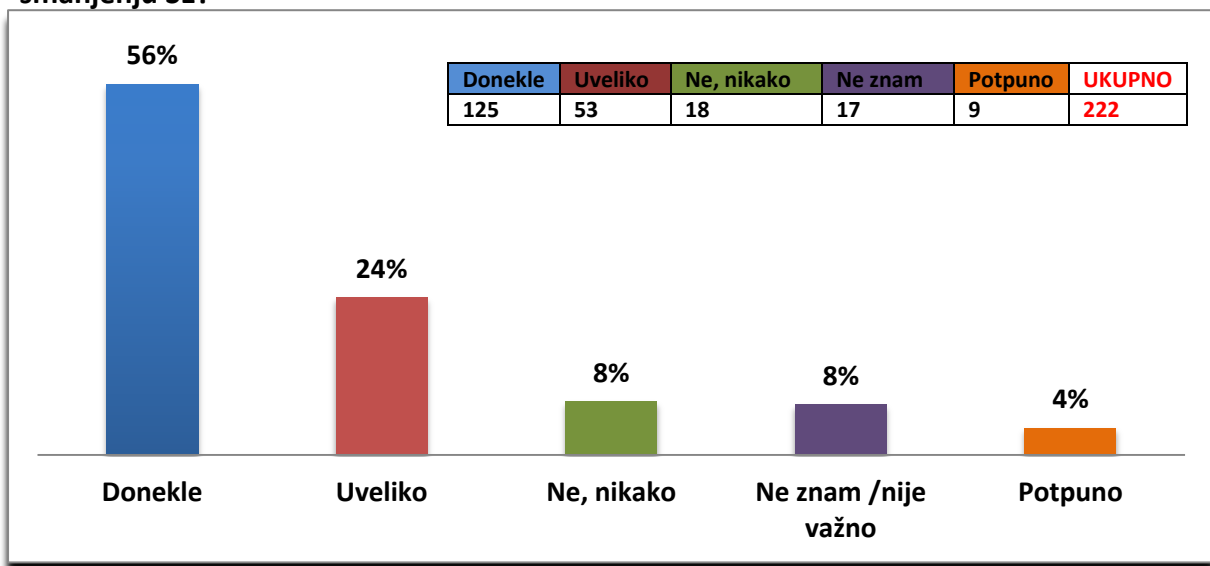
Grafikon broj 61: **Odgovori na pitanje 19. Da li bi poticajne mjere države doprinjele smanjenju SE?**

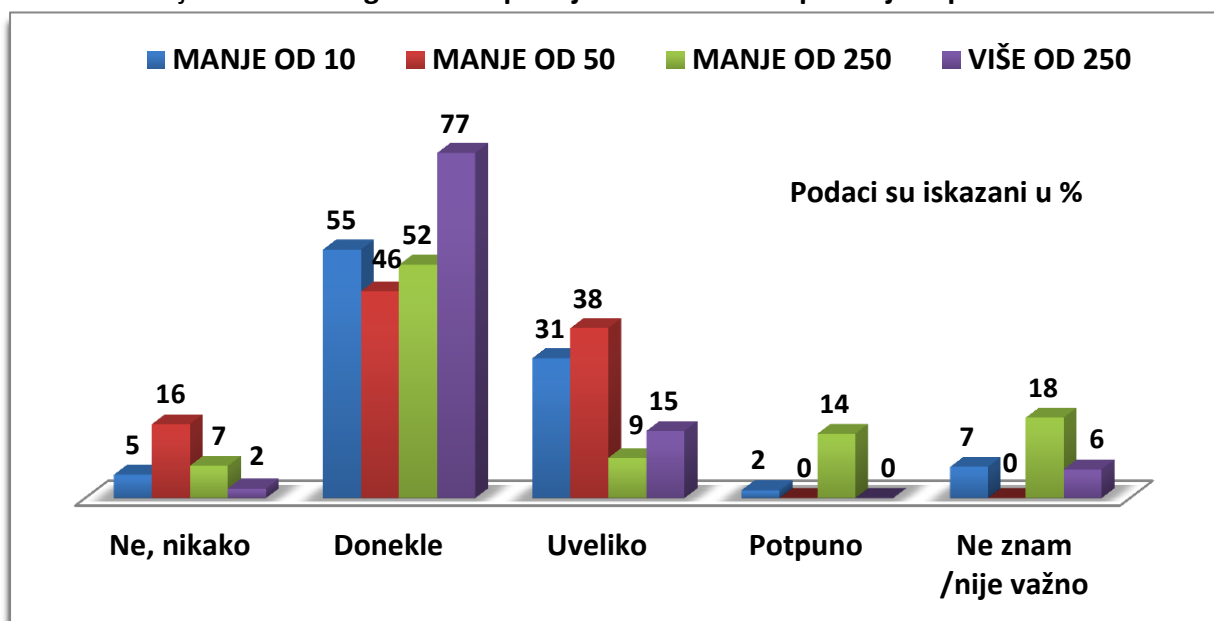
20. Da li bi uvođenje e-vlade (uvođenje portala licenci, dozvola, saglasnosti, odobrenja itd.) doprinijelo smanjenju sive ekonomije?

Poprilična skepsa, u odgovoru na ovo pitanje, još jednom potvrđuje da je nepovjerenje poslodavaca u rad kontrolnih organa i drugih državnih institucija veoma izraženo. Kako drukčije objasniti da uvođenje elektronskog poslovanja, koje je u drugim zemljama dovelo do poboljšanja transparentnosti rada i smanjena sive ekonomije, vrlo mlako podržava ogromna većina ispitanih, njih 56%, a smo njih 28% smatra da bi uvođenje e-vlade uveliko ili potpuno dovelo do smanjenja sive ekonomije.

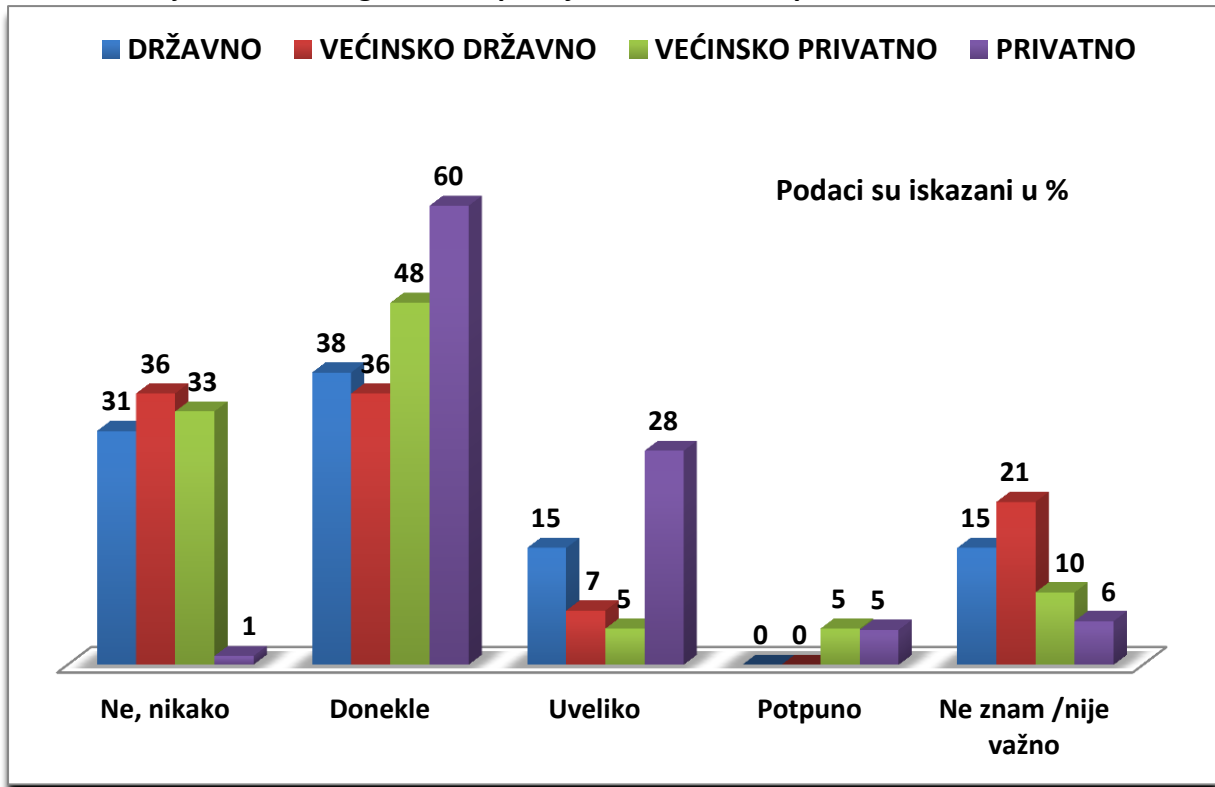
Grafikon broj 62: **Odgovori na pitanje 20. Da li bi poticajne mjere države doprinjele smanjenju SE?**

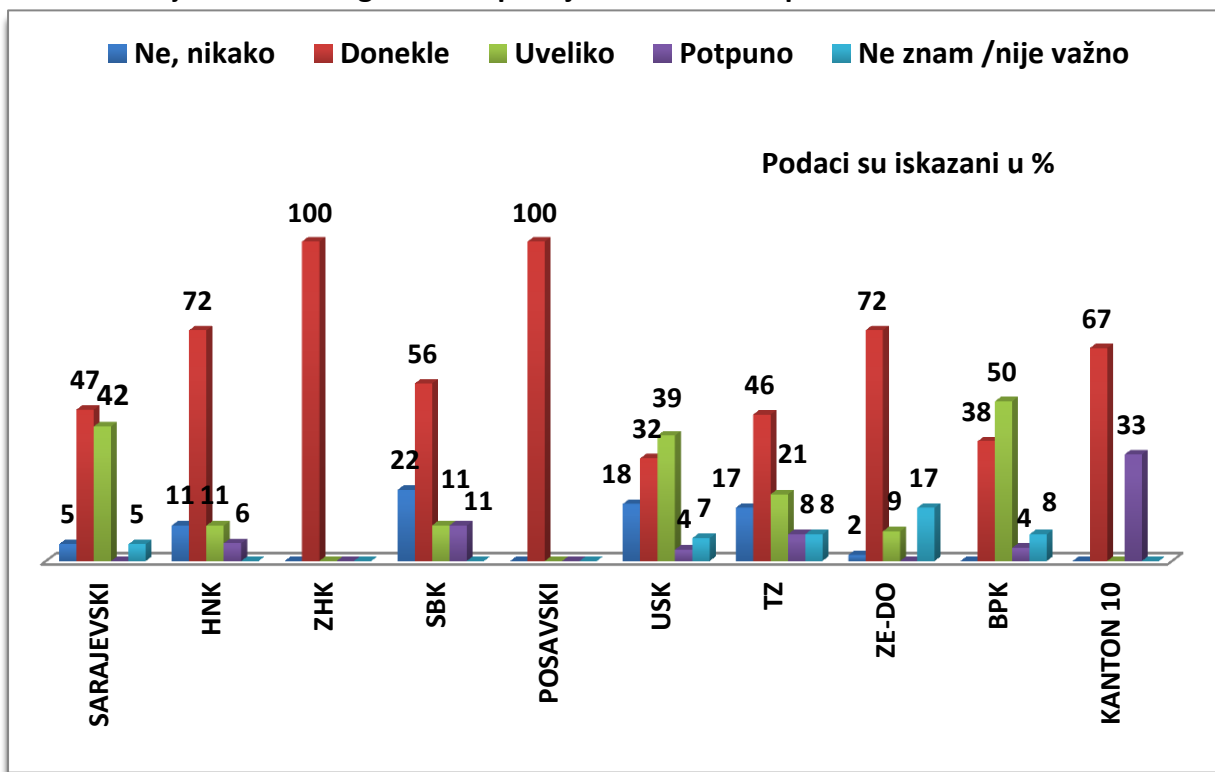
Grafikon broj 63: **Prikaz odgovora na pitanje 20. razvrstane po broju zaposlenih**

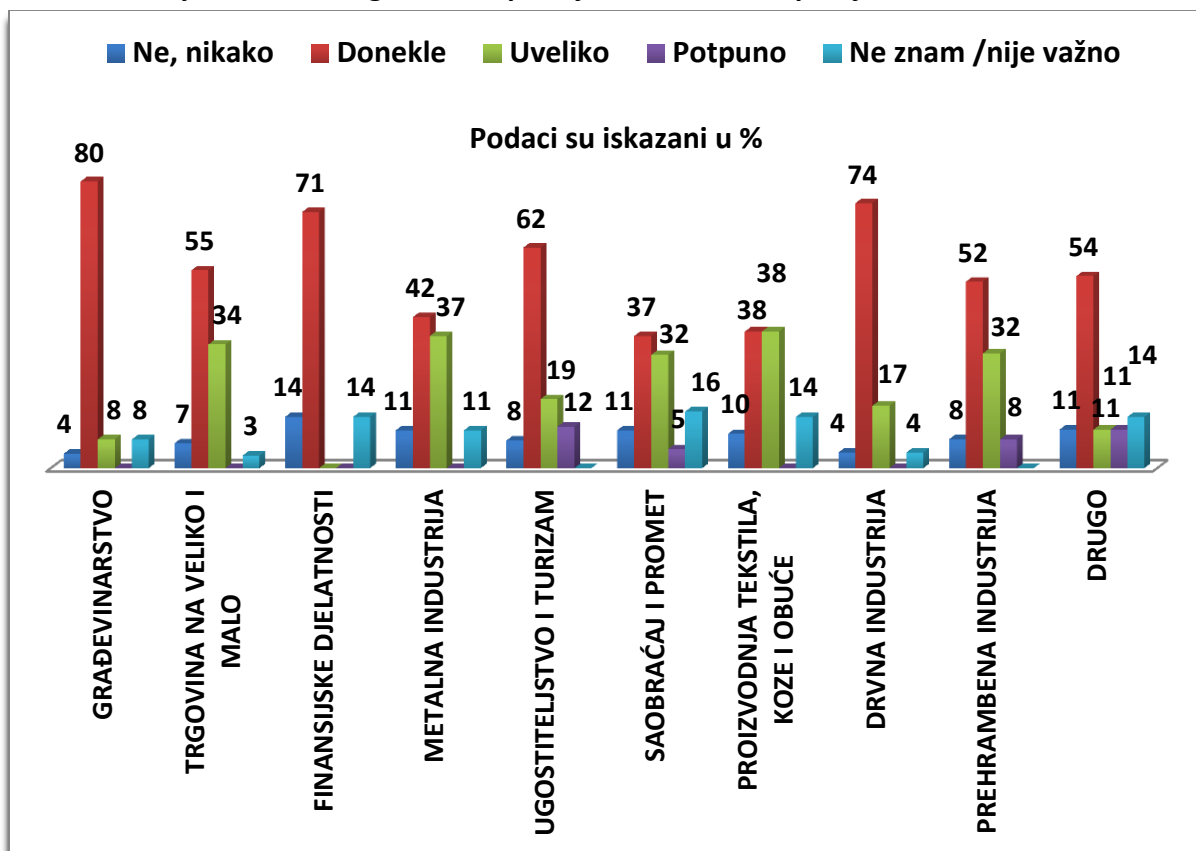
Grafikon broj 64: Prikaz odgovora na pitanje 20. razvrstane po vlasništvu

Grafikon broj 65: Prikaz odgovora na pitanje 20. razvrstani po kantonima

Grafikon broj 66: Prikaz odgovora na pitanje 20. razvrstani po djelatnosti

OSTALO

Iz odgovora na pitanje iz ove grupe može se saznati društveni odnos prema sivoj ekonomiji, u prvom redu od strane poslodavaca. Iz nje se može dobiti dobra osnova za analizu poreznog morala.

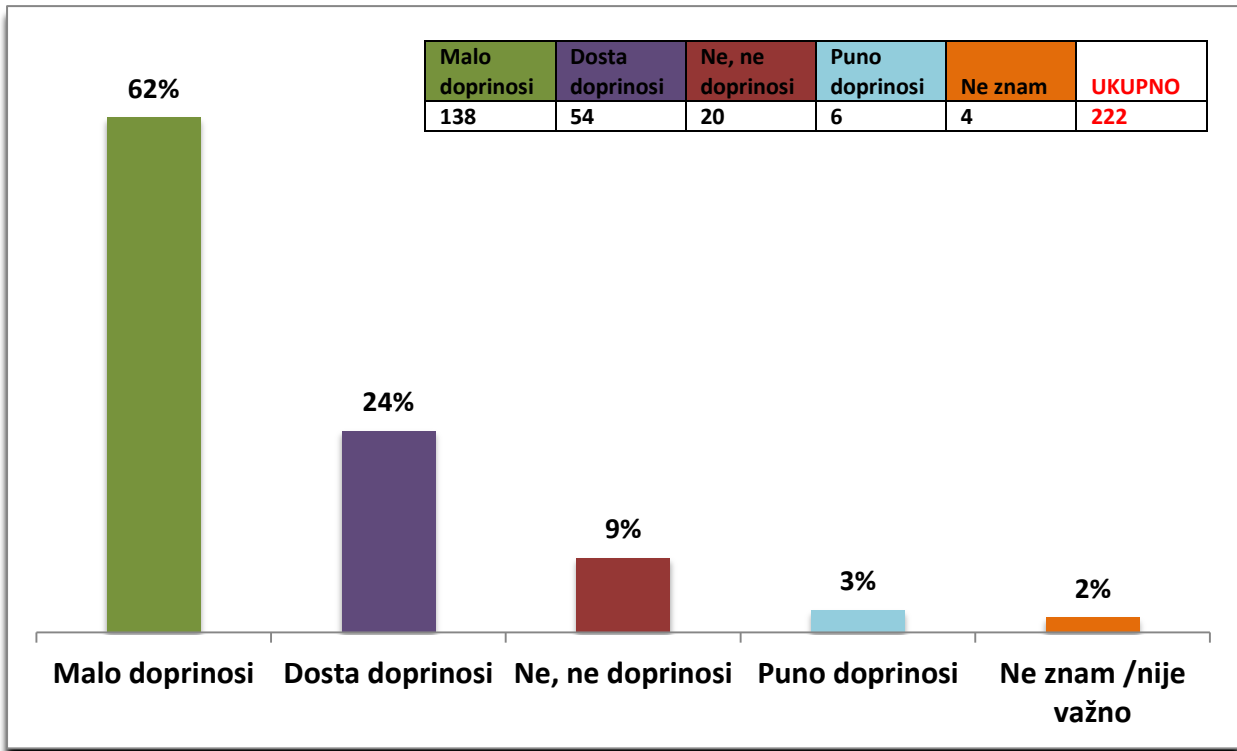
21. Da li fiskalizacija doprinosi smanjenju sive ekonomije?

Iz odgovora na ovo pitanje može se zaključiti da poslodavci, i to ogromna većina njih, ima pozitivan odnos prema fiskalizaciji, ali imaju mnogo primjedbi na njenu implementaciju. To se vidi iz činjenice da se 90% ispitanih izjasnilo da fiskalizacija doprinosi smanjenju sive ekonomije, a samo 10% njih smatra da ne doprinosi uopšte ili nije odgovorilo na ovo pitanje. Međutim njih 62% smatra da fiskalizacija nije dala očekivane rezultate u suzbijanju sive ekonomije.

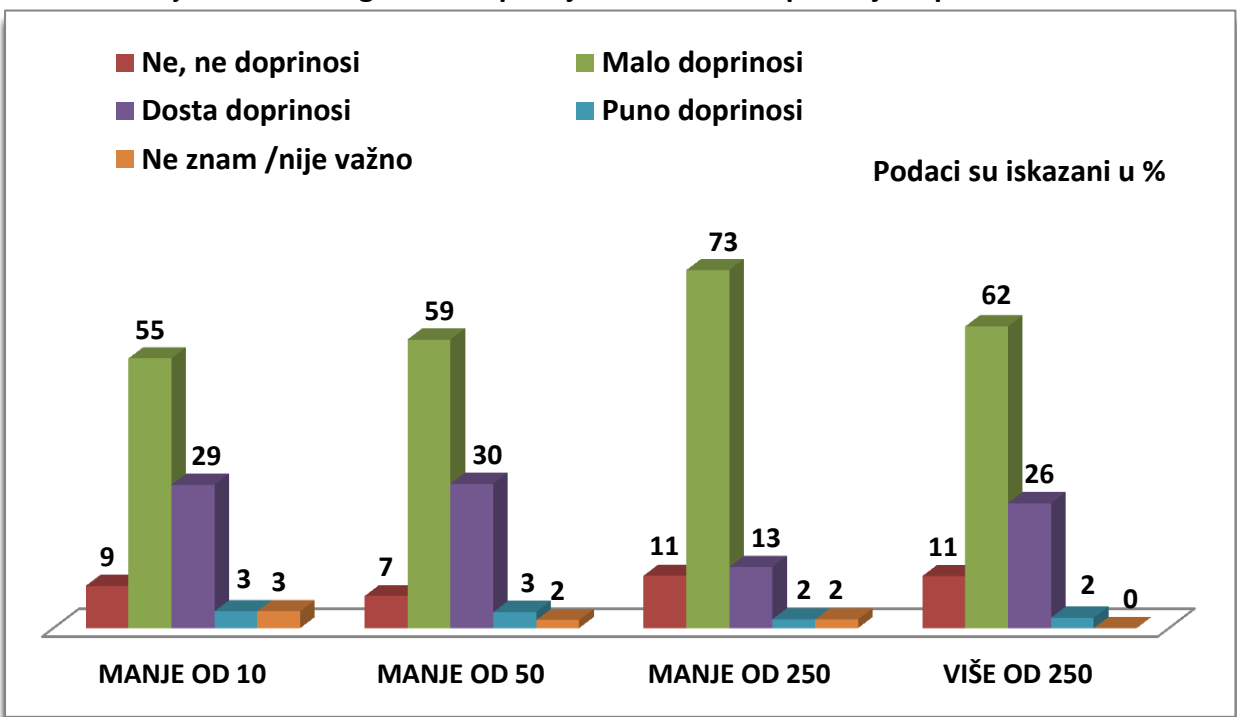
To govori o neophodnosti unaprjeđivanja sistema implementacije fiskalizacije i upornom i kontinuiranom radu na vraćanju povjerenja u kontrolne organe. Primjedbe koje je UPFBiH iznosilo prilikom uvođenja fiskalizacije, na žalost i dalje su aktuelne. Te primjedbe su:

uvođenje fiskalizacije na entitetskom nivou, fiskalizacija u trgovini na veliko, finansiranje fiskalizacije od strane države a ne poslodavaca, te izuzeća od procesa fiskalizacije. Zbog toga navedene primjedbe treba još jednom ozbiljno razmotriti i implementirati.

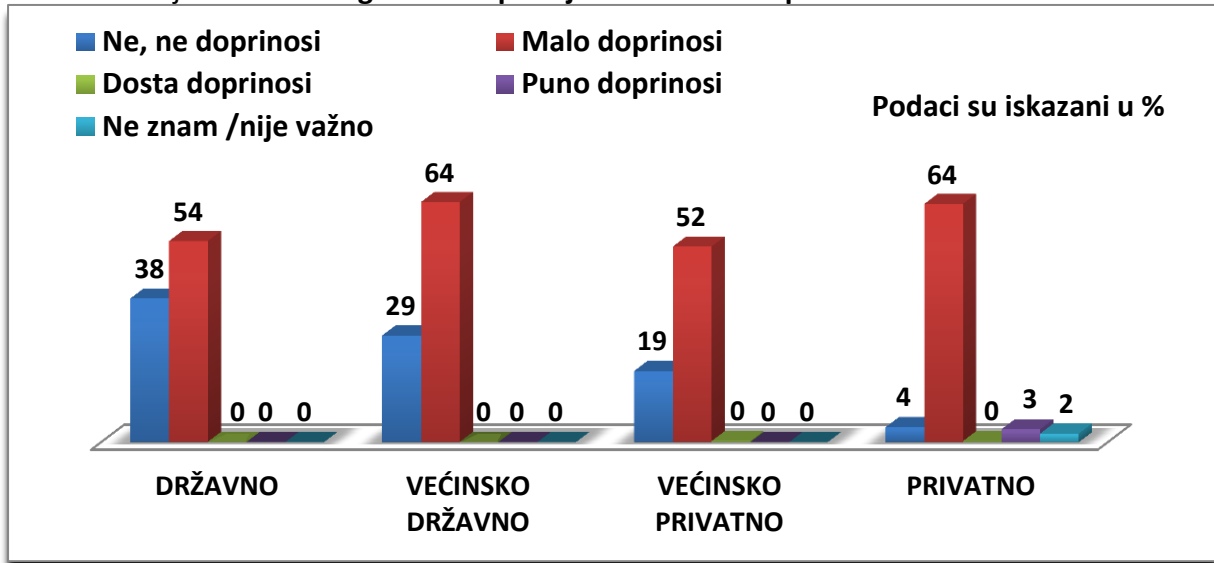
Grafikon broj 67: **Odgovori na pitanje 21. Da li fiskalizacija doprinosi smanjenju SE?**

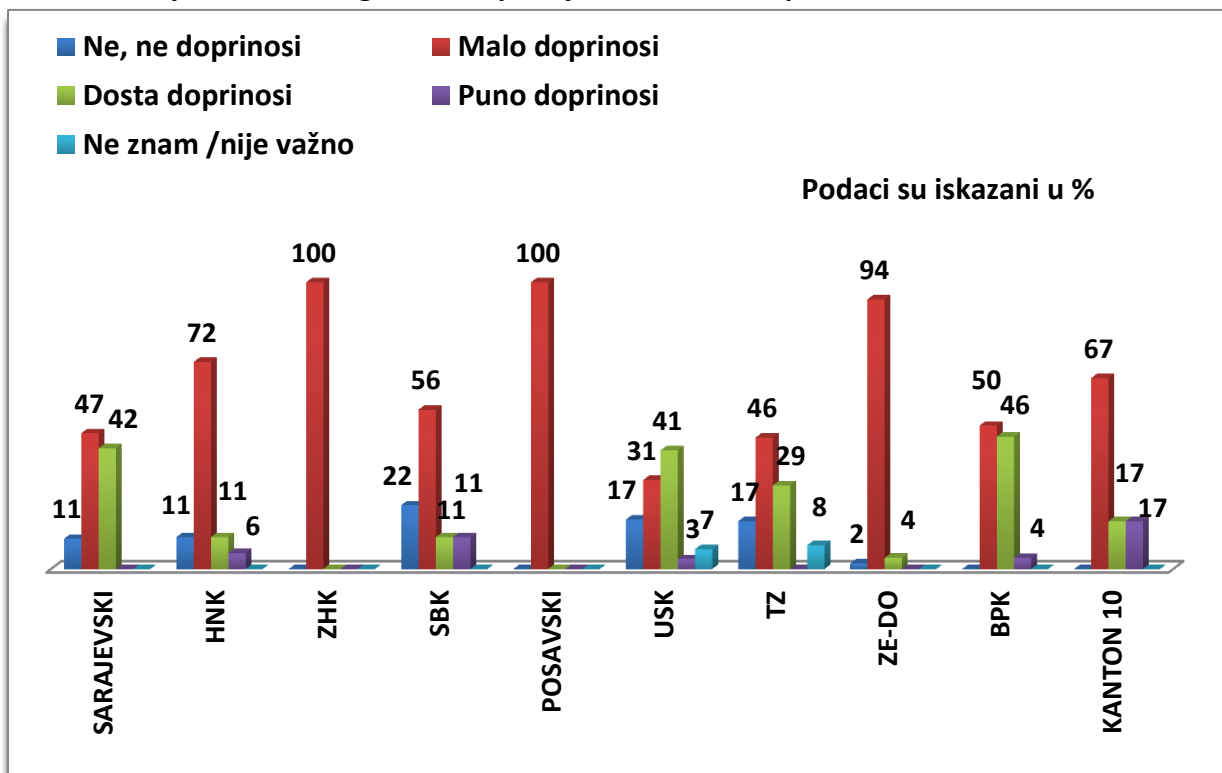
Grafikon broj 68: **Prikaz odgovora na pitanje 21. razvrstani po broju zaposlenih**

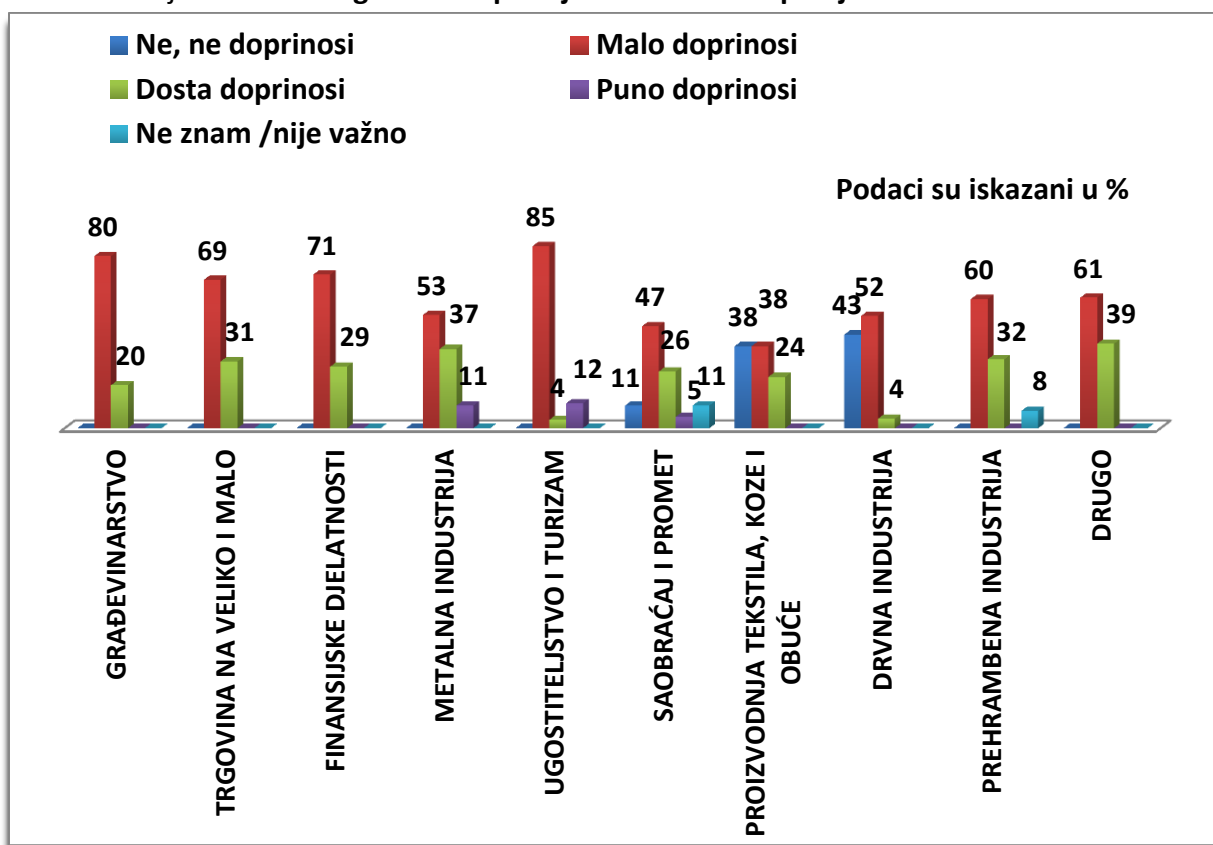
Grafikon broj 69: Prikaz odgovora na pitanje 21. razvrstani po vlasništvu

Grafikon broj 70: Prikaz odgovora na pitanje 21. razvrstani po kantonima

Grafikon broj 71: Prikaz odgovora na pitanje 21. razvrstani po djelatnosti

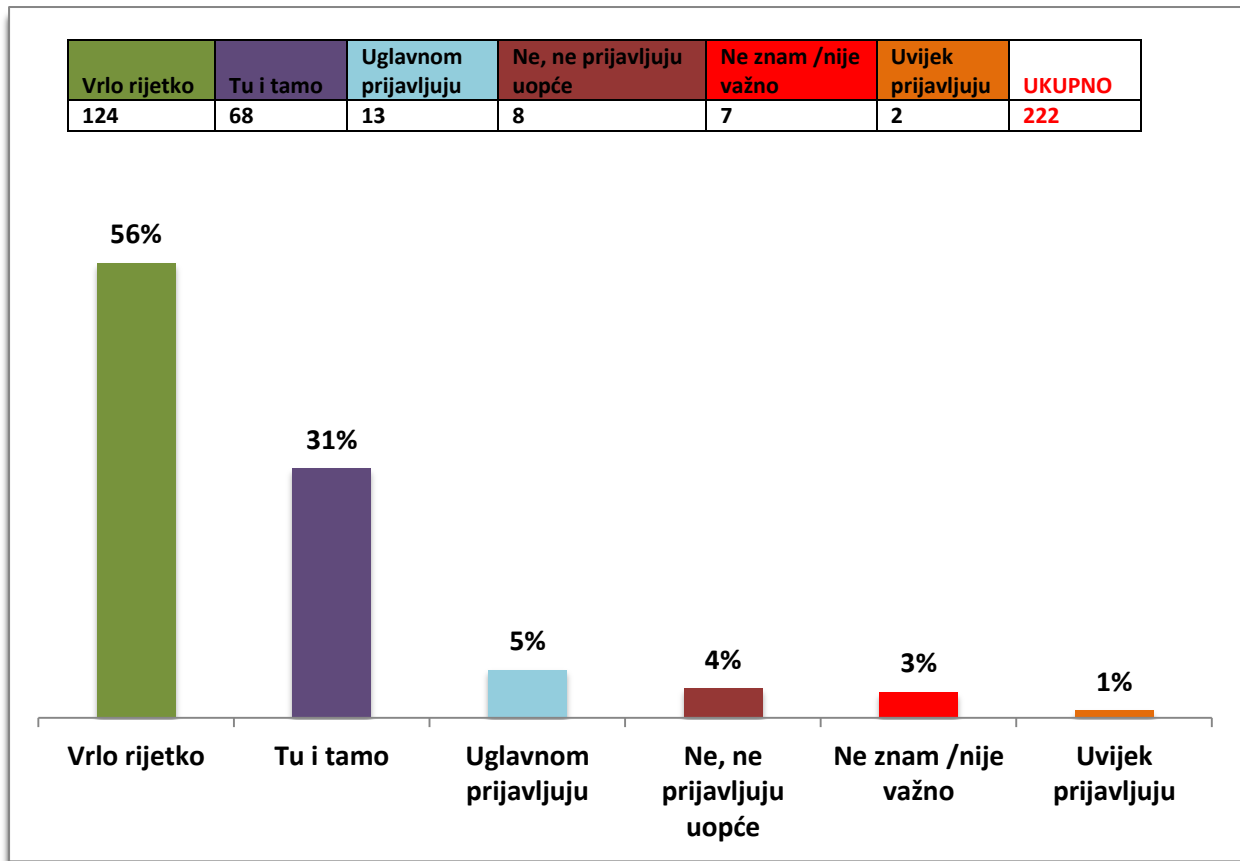
22. Prema vašim saznanjima, da li firme službene ekonomije prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz sive ekonomije?

Prema mišljenju poslodavaca, njih 56%, vrlo rijetko se prijavljuju slučajevi sive ekonomije, 24% da se siva ekonomija prijavljuje povremeno. Samo 5 % njih smatra da se navedeni slučajevi uglavnom prijavljuju a manje od 1% smatra da se ti slučajevi uvijek prijavljuju. Vrlo porazna situacija za koju obrazloženje možemo naći u odgovoru na sljedeće pitanje.

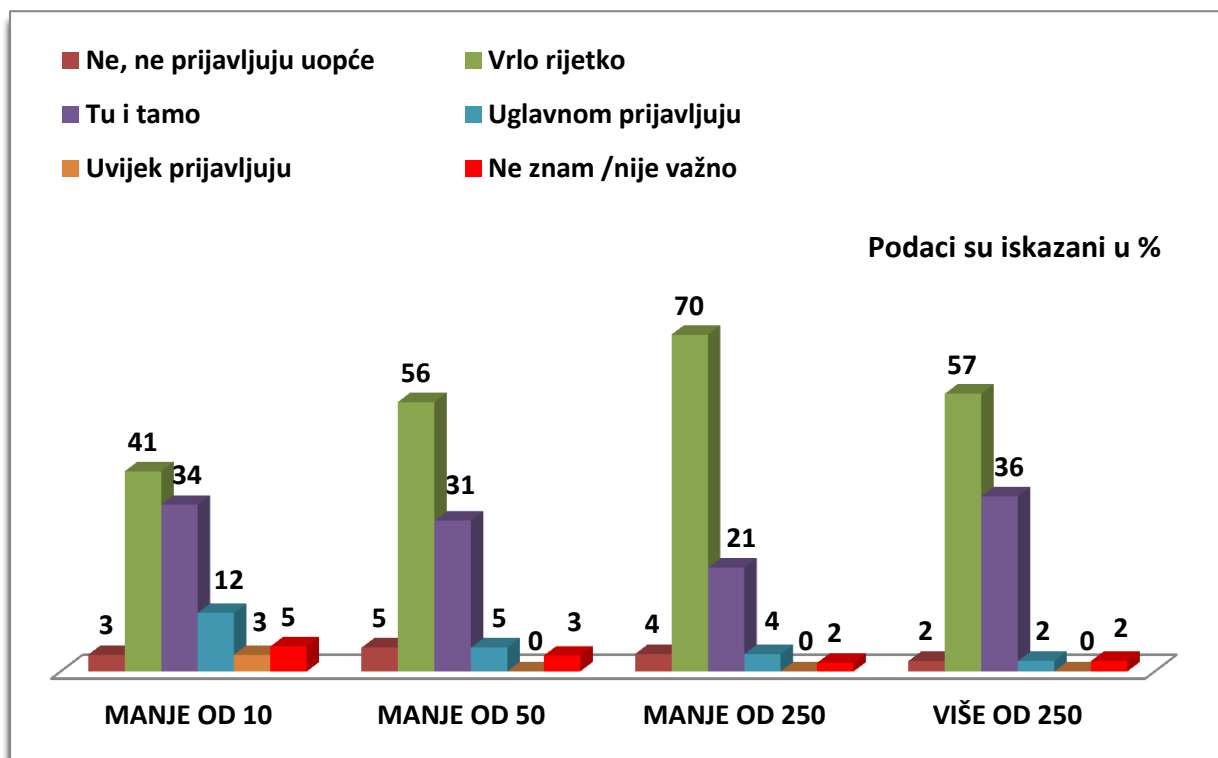
Međutim, veoma važno je naglasiti da se siva ekonomija ne može suzbiti, samo mjerama državnih organa. Ukoliko se ne napravi najširi mogući front, svih društvenih subjekata, teško možemo očekivati da će se siva ekonomija svesti na podnošljiv nivo. Samim tim jasno je da i poslodavci moraju sarađivati sa nadležnim organima.

Svakako da se paralelno mora raditi i na uklanjanju uzroka koji djeluju demotivišuće na poslodavce, da prijavljuju slučajeve sive ekonomije.

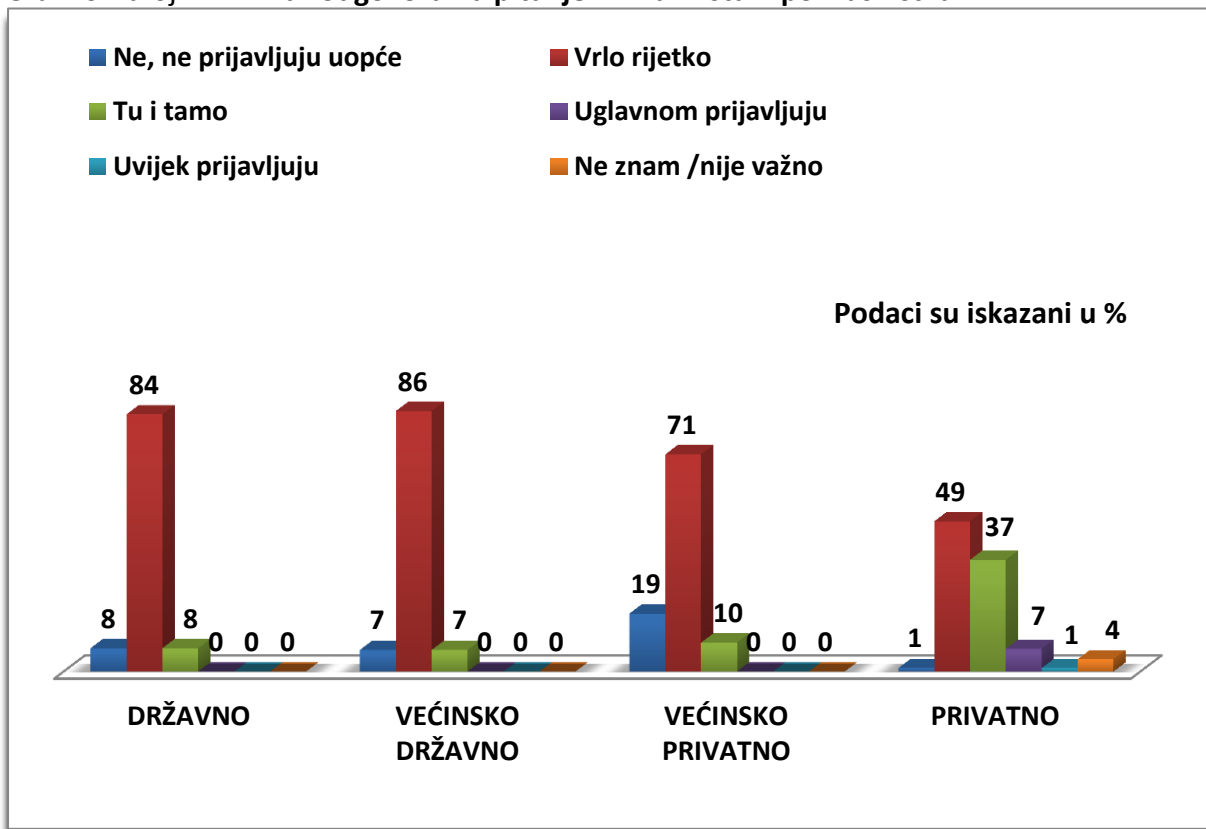
Grafikon broj 72: Prikaz odgovora na pitanje 22. Da li firme službene ekonomije prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz SE?

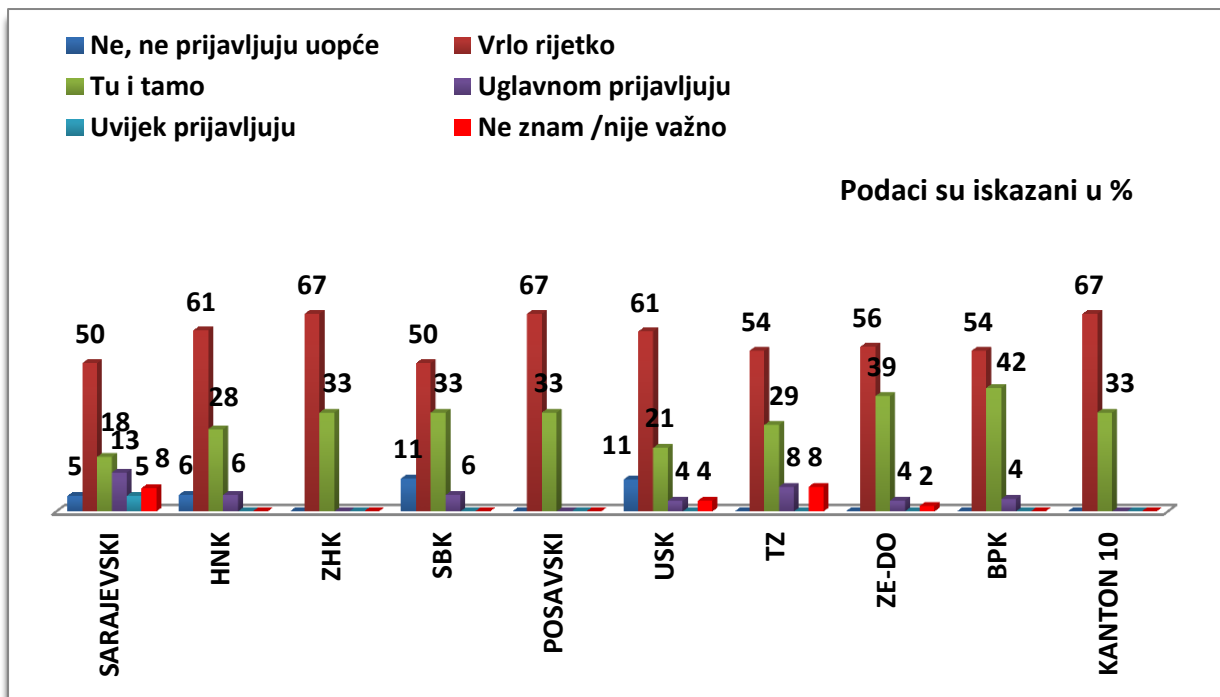
Grafikon broj 73: Prikaz odgovora na pitanje 22. razvrstani po broju zaposlenih

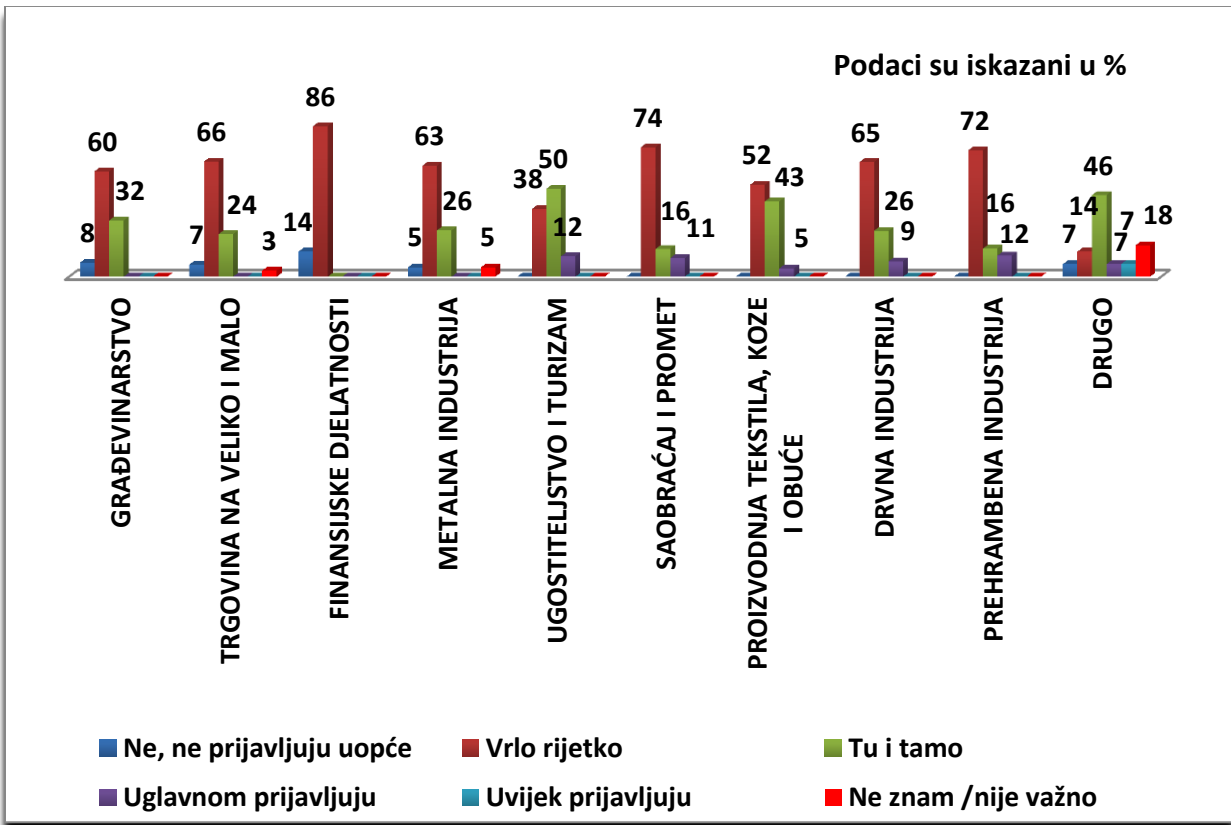
Grafikon broj 74: Prikaz odgovora na pitanje 22. razvrstani po vlasništvu

Grafikon broj 75: Prikaz odgovora na pitanje 22. razvrstani po kantonima

Grafikon broj 76: Prikaz odgovora na pitanje 22. razvrstani po djelatnosti

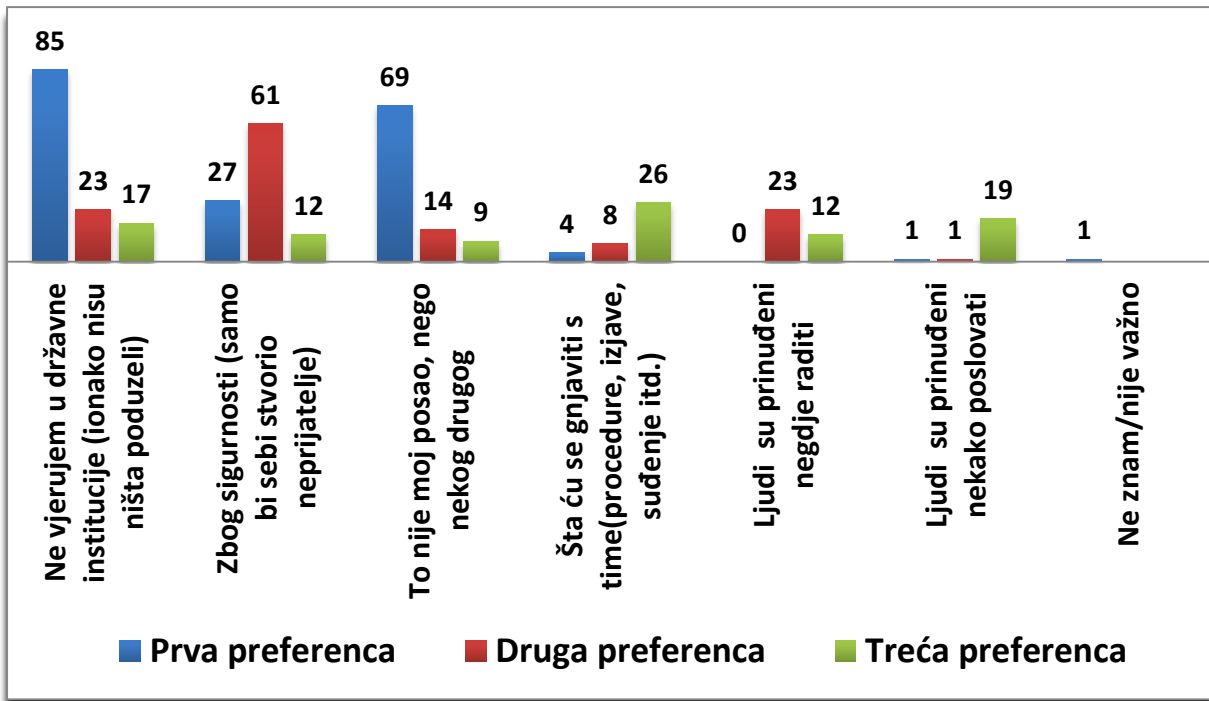

23. Koji su razlozi zbog kojih firme službene ekonomije ne prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz sive ekonomije?

Na ovo pitanje ispitani poslodavci mogli su odgovoriti izjašnjavajući se za 3 od ponuđenih 7 odgovora i to da ih preferencijalno rangiraju. Odgovor za koji se izjasnilo najviše poslodavaca je: „Ne vjerujem u državne institucije“, koji je dalo 56% anketiranih i koji je imao i najviše preferencijalnih glasova. Drugi odgovor po broju glasova i treći po broju preferencija je bio: „Zbog sigurnosti“, koji je dalo 45% ispitanih. Treći po ukupnom broju glasova i drugi po broju preferencija bio je: „To nije moj posao“, za koji se izjasnilo 41% ispitanih.

Iz ovoga je uočljivo da poslodavci koji djeluju u formalnom sektoru, nerado prijavljuju slučajeve poslovanja u sivoj zoni. Razlozi za to su kombinacija nepovjerenja u državu i njene institucije i straha ili ličnog komoditeta. U svakom slučaju nezadovoljstvo zbog obima sive ekonomije i visine štete u potpunoj je nerazmjeru sa spremnosti da se sa njom i lično uhvate u koštac. Sigurno da će se morati posebno poraditi na vraćanju povjerenja u državne institucije ali i educirati poslodavce o značaju prijavljivanja slučajeva sive ekonomije.

Grafikon broj 77: Prikaz odgovora na pitanje 23. Koji su razlozi zbog kojih firme službene ekonomije ne prijavljuju nadležnim organima FBiH konkurentske firme iz SE?

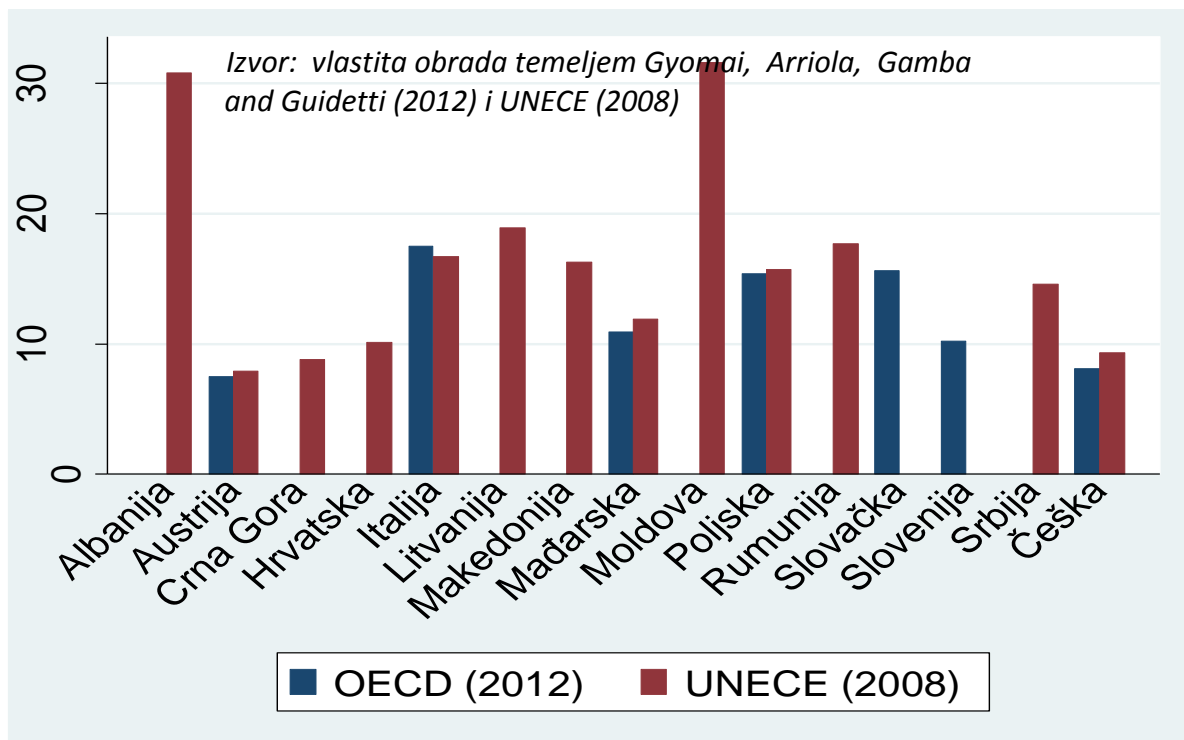
SEKUNDARNO ISTRAŽIVANJE: Pokretači neformalne ekonomije u FBiH

(Autor: Prof.dr. Vjekoslav Domljan)

UVOD

Neformalna ekonomija postoji, u većoj ili manjoj mjeri (v. sliku 1) u svim zemljama,¹ u rasponu 10-50% bruto domaćeg proizvoda (BDP), pri čemu je u zemljama s visokim dohotkom tipično niža od 20%. Brojne studije pokazuju da se povećava i kod zemalja s niskim i srednjim dohotkom i kod zemalja s visokim dohotkom (OECD; 2010).

Slika 1: Veličina neformalne ekonomije; bh. komparatori, (u % BDP)

U skoro svim studijama (Tanzi, 1980) se ističe da su izdaci na poreze i doprinose za socijalnu zaštitu jedan od temeljnih razloga pojave neformalne ekonomije. Što je porezni klin (razlika između onoga što poslodavac plati i onoga što radnik donese kući) veći, to se radnici, poslodavci i proizvodne jedinice više guraju u neformalnu ekonomiju.

¹ Procjene veličine neformalne ekonomije za zemlje prikazane na slici 1 su procjene koje daju OECD i UNECE, a temelje se na metodi iscrpnosti nacionalnih računa, koja je najkonzervativnija metoda. Tako, primjerice za Srbiju, procjena neformalne ekonomije po toj metodi iznosi 14.6% BDP, no Schneider, Krstić, Arsić, and Randelović (2015) procjenjuju da neformalna ekonomija u Srbiji iznosi između 21.0% BDP (procjena za 2012. god. temeljem ankete poslodavaca), preko 23.6% BDP (procjena za 2010. god. temeljem metode neplaćanja poreza) i 30.1% BDP (procjena za 2010. god. temeljem metode skrivene varijable).

Slično, što je intenzitet regulacije opsežniji i krući (broj zakona, pravilnika itd. koji ograničavaju i sputavaju ekonomsku aktivnost) tj. što je ekonomska aktivnost više sputana, to se poslodavci, radnici i proizvodne jedinice više guraju u neformalnu ekonomiju.

Postoje mnogobrojni teorijski i praktični problemi vezani za ustanovljivanje veličine neformalne ekonomije - *nije lako mjeriti ono što je skriveno*.

Stoga izračune veličine neformalne ekonomije, posebice u BiH, treba primiti s oprezom. U BiH je nedovoljno razvijena statistička osnova, pa je nužno koristiti heterogene izvore podataka da se nadomjesti taj nedostatak službene statistike (Dell'Anno and Piirisild, 2007). To je jedan od razloga što u rangiranje 162 zemlje svijeta, koje su proveli Schneider, Buehn and Montenegro (2010), nije uključena i BiH.

Pri sastavljanja nacionalnih računa, pažnja se usmjerava i na ustanovljivanje veličine neformalne ekonomije, jer bez ustanovljenih stvarnih veličina proizvodnje i raspodjele društva nema ni dobrih podloga za politike društva.

Često se prigovora, posebice u medijima, da veličina bruto domaćeg proizvoda (BDP) ne uključuje izvjestan dio ekonomskih aktivnosti. No, ti su prigovori često zasnovati na metodama koje imaju barem jednu od dvije velike slabosti:

- ne navode precizno šta treba mjeriti i šta je to što nedostaje i
- zasnivaju prigovore na pojednostavljenim pretpostavkama.

Postizanje potpunog obuhvata proizvodnje, posebice temeljem iscrpnosti nacionalnih računa, iziskuje mnogo dodatnog rad. Teško je izračunavati izvjesne vrste proizvodne aktivnosti koje se ne mogu opaziti ili izmjeriti izravnim aktivnostima službene statistike u sastavljanju nacionalnih računa i bruto domaćeg proizvoda.

Još su početkom 1980-tih Vito Tanzi, Edgar L. Feige i drugi pozivali ekonomsku struku da se pozabavi temeljnom razlikom formalnih i neformalnih aktivnosti ekonomije i to ne samo u zemljama s niskim dohotkom, nego i u zemljama s visokim dohotkom.

Konzorcij nacionalnih i internacionalnih institucija, predvođen OECD, je dvadesetak godina kasnije, preciznije 2002. god, „konačno dorastao izazovu“ (Feige and Urban, 2003, 2007), pripremanjem obimnog priručnika za izračun veličine neformalne ekonomije. Priručnik predstavlja „sistemska strategija postizanja iscrpnih ocjena bruto domaćeg proizvoda“, koja uzima u obzir „aktivnosti koje nedostaju u temeljnim podacima za sastavljanje nacionalnih računa stoga što su podzemne, nelegalne, neformalne, što čine proizvodnju kućanstava za vlastitu konačnu uporabu ili što se radi o nedostacima sustava prikupljanja temeljnih podataka“ (OECD, 2002).

Neformalna ekonomija može biti prilika za poduzimanje ekonomskih aktivnosti (uglavnom u slučaju mikro i malih firmi) kad postoje velike prepreke ulasku i opstojnosti u okvirima formalne ekonomije. No, neformalna ekonomija može, s druge strane, činiti poslovanje manje profitabilnim i škoditi investiranju (zbog ograničenog pristupa kreditu, tehnologijama i vještinama) i tako prerastanju manjih u veće firme.

Posebice treba imati u vidu organizacijske forme u kojima se javljaju proizvodnje jedinice neformalne ekonomije u tranzicijskim zemljama. Iako neregistrirane firme još uvijek postoje u tim zemljama, temeljni aktualni razlog za djelovanje u neformalnoj ekonomiji je nastojanje registriranih firmi da izbjegnu plaćanja poreza neizvješćivanjem ili barem necjelovitim izvješćivanjem o ukupnoj veličini dohotka, ukupnom broju zaposlenih ili o ukupno isplaćenim plaćama (EBRD and World Bank, 2014), pa kažemo da *postoje neformalni dohodak, neformalna zaposlenost i neformalno plaćanje kao sastavni dijelovi neformalne ekonomije*.

Postojanje neformalne ekonomije ima brojne ekonomske i socijalne posljedice. Prema izvjesnim istraživanjima (Schneider, 2010), oko dvije trećine dohotka neformalne ekonomije se potroši u formalnoj ekonomiji. Stoga neki (Golijaš, 2013) postavljaju pitanje koliko je dobro ili loše imati neformalnu ekonomiju.

Loše strane postojanja neformalne ekonomije su:

- sprečava učinkovito djelovanje tržišta (naročito tržišta rada i tržišta proizvoda) ometanjem djelovanja fer konkurencije
- lišava radnike njihovih prava i zaštite
- otežava financiranje javnih rashoda, jer radnici, poduzetnici i proizvodne jedinice djeluju van poreznog okvira, što vodi prevaljivanju tereta na one koji djeluju unutar okvira i, nadalje, uspostavi vicioznog kruga ekonomije (raste broj onih koji se pitaju zašto djelovati formalno)
- potiče korupciju i razvoj veza s nelegalnim i kriminalnim aktivnostima
- škodi vođenju politike, jer nacionalni računi nisu cjeloviti (zbog jaza između strane ponude ekonomije, koja ne obuhvaća neformalne proizvodne aktivnosti, i strane tražnje ekonomije, jer se dohoci neformalne ekonomije ulivaju u formalnu ekonomiju) i ne čine pouzdanu podlogu za vođenje ekonomskih politika i
- potiče nepovjerenje u institucije sistema i nezadovoljstvo građana.

Dobre strane postojanja neformalne ekonomije su:

- predstavlja značajan socijalni amortizer u uvjetima masovne neaktivnosti i nezaposlenosti i velike socijalne isključenosti
- stvara dopunsku dodanu vrijednost, koja uglavnom pritiče u formalnu ekonomiju
- vodi poboljšanju raspodjele dohotka u društvu, jer se pojedinci koji nemaju dohodak ili imaju mali dohodak uključuju u ekonomske aktivnosti i ostvaruju dohotke koje inače ne bi ostvarivali), čime smanjuju pritisak na fondove socijalne zaštite.

Postoje motivi koji vode proizvodnje jedinice, poslodavce i radnike da se uključe u neformalnu ekonomiju, kao i motivi kojima se rukovodi država kad tolerira postojanje neformalne ekonomije.

Kad je motiv za uključivanje u neformalnu ekonomiju 'ekonomija opstanka' ili želja prakticirati fleksibilne sati rada, takve proizvodne aktivnosti država će vjerojatno ohrabrivati.

S druge strane, kad su motivi za uključivanje u neformalnu ekonomiju izbjegavanje

- *plaćanja poreza* (na dohodak, dodanu vrijednost i drugih poreza),
- *plaćanja doprinosa za socijalno osiguranje*
- *pravnih standarda* (o minimalnoj plaći, maksimalnom broju radnih sati, standardu sigurnosti na poslu, zdravstvenih standarda i sl) i
- *administrativnih procedura* (popunjavanje statističkih upitnika, administrativnih obrazaca i sl)

država bi trebala poduzimati napore da se takve neformalne aktivnosti obustave.

Zbog navedenih i drugih razloga, postoji, prema ocjeni SNA-2008 (System of National Accounts; Sistem nacionalnih računa), značajan interes za istraživanje pojave neformalne ekonomije.

Sukladno tome, Udruženje poslodavaca Federacije Bosne i Hercegovine je, uz podršku ILO pokrenulo projekt o pokretačima neformalne ekonomije u FBiH:

OPĆI POGLED NA NEFORMALNU EKONOMIJU

Neformalni dohodak, neformalna zaposlenost i neformalno plaćanje

Neformalni dohodak, neformalna zaposlenost i neformalno plaćanje su ključni elementi neformalne ekonomije. Mogu činiti cjelovit sadržaj ekonomske aktivnosti (primjerice, u slučaju ekonomije opstanka), a ponekad postojati i izolirano jedan od drugog (pa postoji samo neformalni dohodak, samo neformalna zaposlenost i samo neformalno plaćanje). Nadalje, mogu činiti neformalni sadržaj izvjesne ekonomske aktivnosti čiji cjelovit sadržaj čine formalni i neformalni dio.

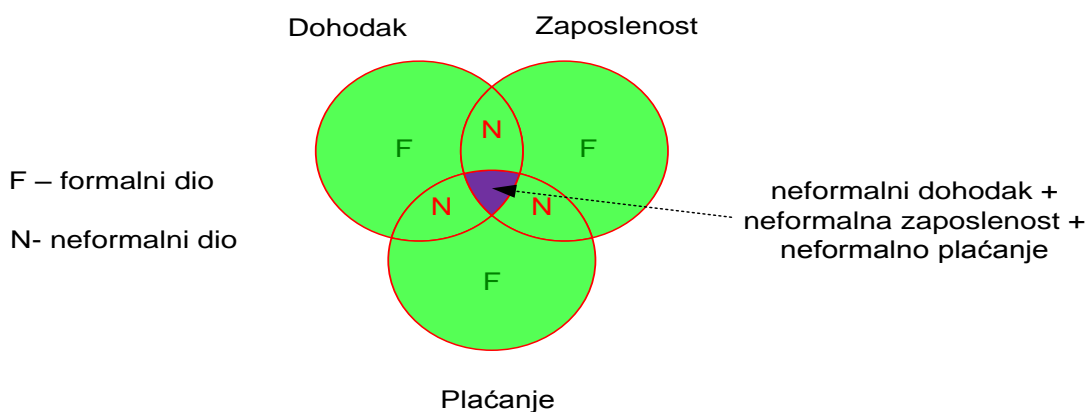
Može postojati neformalna zaposlenost, ali ne istodobno i neformalni dohodak, primjerice u slučaju pomažućeg člana obitelji (u ugostiteljstvu i turizmu, trgovini, prerađivačkoj industriji i sl.). Nadalje, može postojati i neformalni dohodak bez neformalne zaposlenosti u slučaju neprijavljenog dohotka radi utaje poreza, što često, a ne mora, pratiti i neformalna zaposlenost i neformalno plaćanje.

Za potrebe ovog rada, neformalne aktivnosti su ekonomske aktivnosti koje doprinose bruto domaćem proizvodu a nisu uključene u njegov izračun (Feige, 1989, 1994; Schneider, 2015) ili, što je alternativna definicija, neformalno je neoporezovana proizvodna tržišna ekonomska aktivnost.

Neformalni dohodak je dohodak koji nije oporezivan, jer nije prijavljen za oporezivanje (Mirus and Smith; 1997; Christie and Holzner, 2004), *neformalna zaposlenost* je ona na koju nisu plaćeni doprinosi za mirovinsko osiguranje, a *neformalno plaćanje* je ono koje prati proizvodnu aktivnost bez knjiženja i revizije.

Primjer neformalnog plaćanja je plaća 'na ruke' na koju nisu plaćeni porezi i doprinosi, što znači da je moguća i takva situacija da je osoba uposlena u formalnom sektoru, tj. formalno zaposlena, a da dio plaće prima 'na ruke' tj. neformalno.

Slika 2: **Kombinacije neformalnog dohotka i neformalne zaposlenosti**

Izvor: vlastita elaboracija

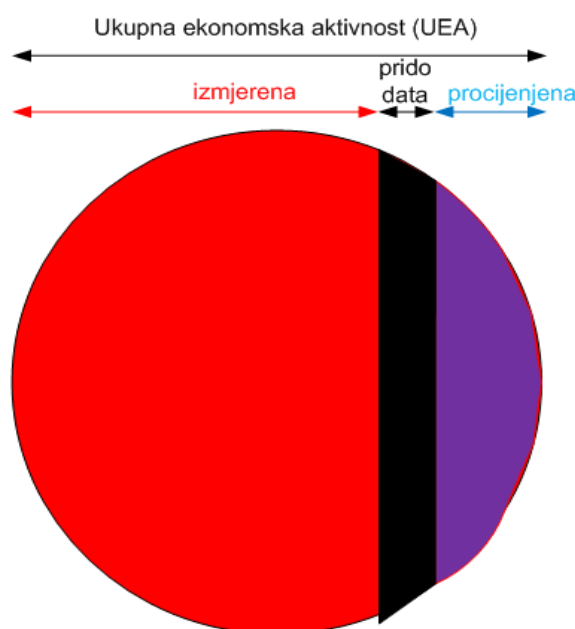
Izmjerene, pripisane i procijenjene ekonomske aktivnosti

Ukupna ekonomska aktivnost neke ekonomije ima tri sastavnice: izmjerenu, pripisanu i procijenjenu (v. sliku 3).

Komponenta izmjerene aktivnosti se sastoji od aktivnosti koje su izmjerene i izvještene statističkim agencijama zemlje koje te veličine unose u službeni izračun nacionalnog dohotka.

Pripisana ekonomska aktivnost se, u slučaju BiH, sastoji od (a) inputirane rente (procjena veličine stanarina za stanove i kuće u kojima žive vlasnici koji ne plaćaju stanarinu, a plaćali bi da su stanovi i kuće nisu u njihovom vlasništvu) i (b) indirektno izmjerene usluge financijskog posredovanja (FISIM).

Slika 3. Ukupne ekonomske aktivnosti ekonomije

Izvor: vlastita elaboracija

Treća komponenta, procijenjene aktivnosti su, po međunarodno prihvaćenoj definiciji nacionalnog dohotka u SNA-2008, neopažene aktivnosti.²

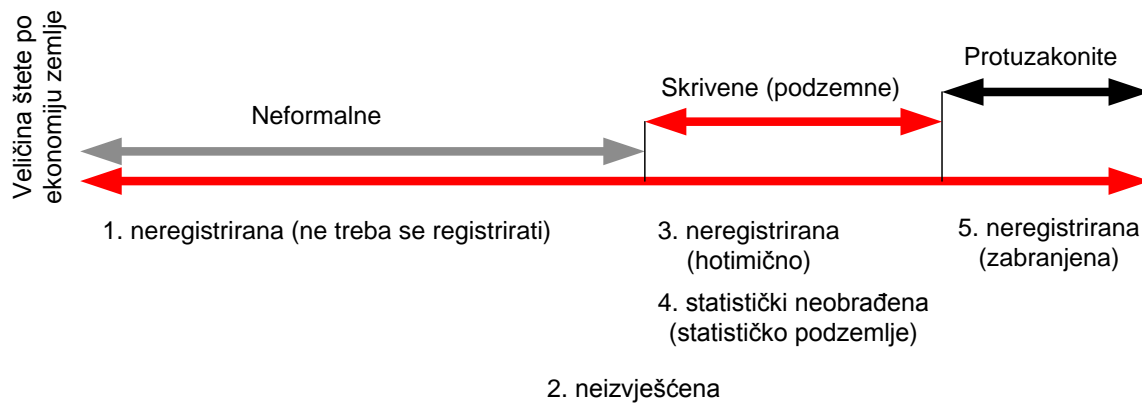
Neopažene aktivnosti su produktivne (jer stvaraju dodanu vrijednost), no nisu obuhvaćene redovnim statističkim izvještajima statističkih agencija. Prema SNA-2008, čine ih neformalne,³ podzemne i ilegalne aktivnosti.

² Pri tome, prema SNR-2008, mogu postojati izvjesna preklapanja, ali i nepoklapanje *neopaženih* i *neformalnih* aktivnosti, no tim pitanjima se ne bavimo u ovom radu.

³ U literaturi ne postoji jedinstvena definicija neformalne ekonomije, pa se u praksi, kao i literaturi, koriste brojni termini kao što su siva, skrivena itd. ekonomija, koji nekad imaju podudarni, a nekad i nepodudarni sadržaj.

Isključivanje ovih aktivnosti vodi podcjenjivanju veličine bruto domaćeg proizvoda (BDP) ili precjenjivanju ekonomskih indikatora izraženih kao dio BDP, primjerice, veličine javnog duga iskazane kao procent BDP.

Slika 4. Vrste neopaženih aktivnosti

Izvor: vlastita elaboracija

Protuzakonite (ilegalne) aktivnosti zaslužuju posebnu pažnju, obzirom na poteškoće vezane na procjenu njihove veličine. No, imajući u vidu prirodu tih aktivnosti (zakonom su zabranjene), jasno je da postoji problem oskudnosti i nepouzdanosti izvora podataka, pa je teško ustanovljivati njihovu veličinu. No, za razliku od statističkih agencija zemalja članica EU, koje od septembra 2014. uključuju određene ilegalne aktivnosti u BDP, statističke agencije u BiH to još ne čine.

Nelegalne aktivnosti u (F)BiH obuhvaćaju trgovinu drogom, pranje novca, trgovinu ljudima, krađu i trgovanje ukradenim automobilima te u manjoj mjeri kompjuterski kriminal, ekološki kriminal, lihvarenje, promet nuklearnim otpadom i materijama, lažna bankrotstva, prevare u osiguranju, krijumčarenje luksuznih automobila, pomorsku pirateriju i trgovinu rijetkim biljkama i životinjama (Vijeće ministara BiH, 2013; Hadžović et al, 2014).

Ne postoje čak ni ekspertne procjene veličine nelegalne ekonomije u (F)BiH. Do sada je napravljena samo jedna procjena, i to za 2001. god. u visini 7.27% BDP, koja je uključivala samo prostituciju i drogu (Dell'Anno i Piirisild, 2004).

Treba imati u vidu da je ogromna većina aktivnosti neformalnog sektora vezna za proizvode i usluge čija su proizvodnja i distribucija zakonom dozvoljene, za razliku od ilegalnih aktivnosti koje su vezane za proizvodnju i/ili distribuciju proizvoda ili usluga kao zakonom zabranjenih aktivnosti.

Važno je razlikovati 'neformalnu aktivnost' od 'skrivene (podzemne) aktivnosti' jer nisu nužno poduzete sa svjesnom namjerom izbjegavanja plaćanja poreza, nego radi smanjenja proizvodnih troškova (OECD, 2002).

Kriteriji određivanja neformalnosti proizvodne jedinice

Nije jednostavno kazati šta se podrazumijeva pod proizvodnom jedinicom neformalne ekonomije odnosno šta bi sve trebalo uključiti u sektor neformalnih proizvodnih jedinica. Pri određivanju jedinica neformalnog sektora treba uzeti u obzir prirodu proizvodne aktivnosti, način njenog vršenja i način na koji je uključena u statistike proizvodnje.

Pošto nema jedinstvenog kriterija neformalnog, koriste se složeni kriteriji, koji obuhvaćaju kriterije: (i) registracija, (ii) subjektivitet (djeluje kao pravni i ekonomski subjekt tj. inkorporirana je), (iii) uključenost u statistiku proizvodnje, (iv) veličinu i (v) karakter zaposlenosti radnika.

Pri primjeni *kriterija registracije* (neformalno je ono što ne mora biti registrirano kod države) problem je i to što postoje različite prakse zemalja glede ovog pitanja. Neke traže da se registriraju sve aktivnosti, druge tek kad pređe određenu veličinu prihoda, treće kad aktivnost pređe određeni broj zaposlenika itd.

Glede *kriterija subjektiviteta (inkorporacije)*, neinkorporirane proizvodne jedinice su one kojima su vlasnici kućanstva ali koje poslovno djeluju kao da su poduzeća. SNA-2008 koristi izraz kvazi korporacija kad promatra proizvodnu jedinicu odvojeno od vlasnika jedinice, jer takva jedinica djeluje slično samostalnim proizvođačkim jedinicama (ima zaseban poslovni račun, uključujući i bilancu stanja).

Što se tiče *kriterija uključenosti u statističke ankete*, obuhvaćenost statističkim anketama, posebice anketama pogona, znatno se razlikuje od zemlje do zemlje kao i od djelatnosti do djelatnosti unutar zemlje. Često su mikro i mala poduzeća isključena iz izračuna jer je statističkim agencijama skupo prikupljati informacija od takvih jedinica, posebice što obim proizvodne aktivnosti tih jedinica nije velik i što njegovo uključenje ne popravlja bitnije tačnost ukupnih podataka. Međutim, postoje procedure uvećanja proizvodnje zbog neuključenosti malih jedinica, koje se temelje na uvećanju aktivnosti sektora korporacija, iako bi ih, u slučaju dosljedne primjene SNA, trebalo smjestiti u sektor kućanstava.

Glede *kriterija veličine proizvodne jedinice*, jedinice neformalne ekonomije se mogu utvrditi temeljem njihove veličine, iskazane veličinom prihoda ili broja zaposlenih. Problem vezan za kriterij veličine prihoda je uporedivost po zemljama i po različitim vremenskim razdobljima. Problem vezan za broj zaposlenih je što jedinice koje imaju sve račune i trebale tako biti uključene u sektor korporacija bi primjenom ovog kriterija mogle biti uključene u neformalni sektor. Također bi neke jedinice iz sektora kućanstava koje nemaju potpun broj računa primjenom ovog kriterija bile uključene u formalni sektor.

Prema *kriteriju karaktera zaposlenosti*, uposlenici trebaju imati tako reguliran radno-pravni status da pored plaće imaju i mirovinsko osiguranje te plaćeno odsustvo, odsustvo zbog bolesti i sl. da bi bili uvršteni u formalno zaposlene osobe. No, neke formalne proizvodne jedinice zapošljavaju radnike kojima nude manje darežljiv radno-pravni status tj. ne nude im

puno više od neto plaće. Nadalje, osobe koje rade za svoj račun (samozaposlene su) mogu poduzimati proizvodne aktivnosti da osiguraj prihod stoga što nisu u mogućnosti dobiti posao s plaćenim doprinosima ili jednostavno biraju takav posao iz niza razloga, uključujući fleksibilnost glede zaposlenosti. Mnoge osobe koje rade na takav način imaju ugovor o usluzi (o djelu, prema bh. praksi) a ne o radu, iako su de facto zaposlene osobe.

Izračunavanje veličine neformalne ekonomije

Razvijeni su brojni modeli ocjene veličine neformalne proizvodnje, neformalnog dohotka i neformalne zaposlenosti. No, s druge strane, postoje i čvrsti dokazi o nedostacima tih modela. Nijedan od njih nije oslobođen kritike i preispitivanja ograničenja.

Izbor optimalne metode za pojedinu zemlju ovisi o specifičnostima privrede, poreznom i pravnom sustavu i drugim razlozima.

Ovdje ćemo posebno spomenuti samo *metodu korištenja radne snage*, jer se najviše koristi u izračunu veličine neformalne ekonomije u (F)BiH.

Metod korištenja radne snage, koji se često koristi u izračunu veličine neformalne ekonomije, posebice izračunu neformalnu zaposlenost, je razvio ISTAT, statistička agencija Italije.⁴

Suština metoda je u uspoređivanju podataka o zaposlenosti dobivenih raznim anketama. Ako ankete radne snage ili anketa kućanstava pokažu određenu (višu) razinu zaposlenosti, a ankete poslodavaca/poduzeća drugu (nižu) razinu, očito je da postoji mogućnost neformalne zaposlenosti. Metoda daje donju granicu neformalne zaposlenosti, jer dio radne snage može ostati neobuhvaćen objema vrstama ankete.

Veličina dohotka neformalne ekonomije utemeljena na metodu korištenja radne snage se utvrđuje izračunom proizvodnje i dodane vrijednosti po jedinici uloženog rada tj. ustanovljivanjem veličine produktivnost rada.

Nakon korekcija vezanih za stupanj produktivnosti rada u formalnoj i neformalnoj ekonomiji, izračunava se veličina proizvodnje neformalne ekonomije. To se čini za svaku djelatnost zasebno i ustanovljuje dio proizvodnje koji proističe iz neformalne zaposlenosti.⁵ Odnosna formula je:

$$DV_{nef} = \alpha \sum_1^n \frac{DV_f}{Z_f} \times Z_{nef}$$

gdje je DV_{nef} dodana vrijednost neformalnog sektora, DV_f dodana vrijednost formalnog sektora, Z_f zaposlenost formalnog sektora, Z_{nef} zaposlenost neformalnog sektora, a α

⁴ Italija je pionir među zemljama u mjerenju neformalne ekonomije. Mnogi pristupi i metode koje koriste druge zemlje često se temelje na tzv. italijanskom pristupu.

⁵ Među zemljama za čiji izračun veličinu neformalne ekonomije je korišten ovaj pristup su i Albanija i Moldova. Izračun za te zemlje pokazuje da dohodak neformalne ekonomije iznosi oko trećine bruto domaćeg proizvoda, što može biti indikativno za (F)BiH.

koeficijent korekcije produktivnosti neformalnog sektora spram produktivnosti formalnog sektora.

Općenito se smatra da je produktivnost rada neformalnog sektora niža od produktivnosti rada formalnog sektora iz dva razloga:

- neformalna ekonomija ima slabiji pristup suvremenoj tehnologiji u odnosu na formalnu ekonomiju, što rezultira njenom nižom produktivnošću i
- u neformalnom sektoru se zapošljavaju oni koji teže pronalaze posao na formalnom tržištu i oni obično imaju niže obrazovanje i nižu radnu sposobnost, pa se smatra da je njihova produktivnost niža u odnosu na radnika formalnog sektora.

No, treba imati u vidu da proizvodne jedinice neformalne ekonomije ne plaćaju poreze i da plaćaju niže nadnice, pa dodanu vrijednost neformalne ekonomije treba uvećati po tim osnovama.

Kod neformalne ekonomije postoji, dakle, relativno manja veličina proizvodnje, ali su i troškovi poslovanja relativno niži (temeljem nižih nadnica i neplaćanja poreza), pa se dodana vrijednost neformalnog i formalnog sektora i ne mora uveliko razlikovati.⁶

Prema ocjeni OECD (2002), metoda korištenja radne snage se može koristiti u zemljama koje imaju slijedeće karakteristike:

- mnogo malih firmi nevrštenih ili pogrešno uvrštenih u registre firmi
- mnogo neregistrirane radne snage
- razvijena pojava neprikazivanja proizvodnje od strane firmi i
- razvijene ankete radne snage.

No, treba posebno istaći da se od skora, preciznije od 2002. god, razvija *metoda mjerenja neformalne ekonomije radi dobivanja 'iscrpnih procjena bruto domaćeg proizvoda'*.

Mnoge tranzicijske ekonomije, uključujući i BiH, uključuju veličinu dohotka neformalne ekonomije u svoje zvanično objavljene podatke veličine BDP temeljem ovoga metoda, no teško je još uvijek procjenjivati narav, usklađenost i opseg tih pripisivanja.

Velika prednost ovog metoda je njegova izuzetno visoka detaljnost, pri čemu se često zadržava ista struktura kao i kod izračuna formalnog dijela ekonomije. No, detaljna priroda tih podešavanja iziskuje razne imputacije koje traže uporabu statističkih i drugih metoda kako bi se popunile specifične praznine u konvencionalnim izvorima podataka koji se koriste za procjenu proizvodnje, dohotka, ulaganja rada i rashoda kao i njihovih sastavnica.

Za (F)BiH je od posebnog značaja rad na iscrpnosti procjena BDP koji je poduzeo Eurostat u sklopu svoje pomoći BiH i drugim tranzicijskim zemljama u ovoj oblasti.

⁶ Prema Dell'Anno i Piirisild (2007), koeficijent α za bh. ekonomiju iznosi 0.9.

Eurostatov pristup izračunavanju dohotka neformalne ekonomije

Eurostat je 1996. god, započeo s radom na unapređivanju konzistentnosti, pouzdanosti i obuhvata nacionalnih računa tadašnjih zemalja kandidata a sada novih zemalja članica EU. Tijekom višegodišnjeg razdoblja u odnosnim zemljama je poduzet znatan broj projekata radi postizanja usklađenosti sustava nacionalnih računa s metodologijom Europskog sistema nacionalnih računa (ESA - European System of Accounts (Europski sistem nacionalnih računa), preciznije ESA-1995.

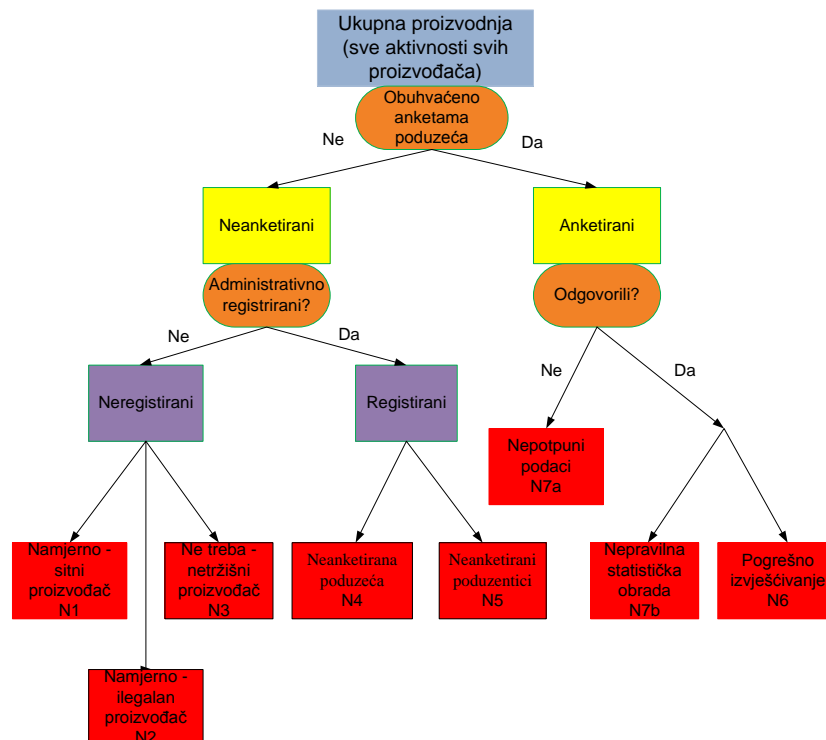
Pored motiva postizanja usklađenosti obračuna BDP u tranzicijskim zemljama s obračunom BDP u zemljama s razvijenom tržišnom ekonomijom, primarni motiv je bio uključivanje neformalne ekonomije u formalni BDP.

Programom iscrpnosti (exhaustiveness program) se utvrđuje iscrpnost statističkog obuhvata i usklađenost s međunarodno prihvaćenom metodologijom pri izračunu nacionalnih računa.

Temeljni razlog razvrstavanja neformalne ekonomije po vrstama je pružiti potpun, nepreklapajući obuhvat i osigurati pouzdanu procjenu bruto domaćeg proizvoda. Razvrstavanje po vrstama nije samo sebi cilj. Nije od ključne važnosti hoće li neke elementi bili dodijeljeni jednom ili drugom N tipu, nego je ključno da svi budu uključeni u okvir.

Eurostat u prikazu izvora neformalne ekonomije polazi od ukupne proizvodne aktivnosti društva tj. svih proizvodnih aktivnosti svih proizvođača, kako je prikazano na narednom grafu.

Slika 5: Vrste propusta u obuhvatu nacionalnih računa – izvori neformalne ekonomije

Izvor: Eurostat (2013)

Slika 5. pokazuje koji sve propusti, prema gledištu Eurostata, mogu postojati u obuhvatu nacionalnih računa. Detaljan opis tih propusta daje se u tablici 1.

Tablica 1: **Vrste propusta u obuhvatu nacionalnih računa – izvori neformalne ekonomije**

Tip	Naziv	Opis
N1	Proizvođač se namjerno nije registrirao – podzemna aktivnost	<ul style="list-style-type: none"> • Proizvođač se nije registrirao da izbjegne obveze plaćanja poreza i doprinosa za socijalno osiguranje • Uglavnom mali proizvođači čiji promet nadilazi granicu iznad koje je registracija obvezna <ul style="list-style-type: none"> ○ (Proizvođači koji se nisu registrirali stoga što se bave nelegalnom aktivnošću uključeni su u N2) ○ (N1 ne uključuje sve podzemne aktivnosti – neke od njih su uključene u N6)
N2	Proizvođač se namjerno nije registrirao – nelegalna aktivnost	<ul style="list-style-type: none"> • Proizvođač se nije namjerno registrirao kao pravni subjekt, jer se bavi nelegalnim aktivnostima <ul style="list-style-type: none"> ○ (N2 ne uključuje nelegalne aktivnosti registriranih pravnih subjekata ili poduzetnika koji izvješćuju (barem pogrešno) svoje aktivnosti u okviru legalnih aktivnosti)
N3	Proizvođač nije u obvezi registrirati se	<ul style="list-style-type: none"> • Ne traži se od proizvođača da se registrira jer nema tržišnih proizvoda • To su uglavnom kućanstva koja ne proizvode dobra za tržište nego za vlastitu potrošnju, vlastite investicije i vrše izgradnju i renoviranje stambenih objekata • Ako proizvođači i stvarju neke tržišne proizvode to je ispod razine koja se traži za registriranje, to je ispod razine potrebne za registriranje
N4	Neanketirana poduzeća	<ul style="list-style-type: none"> • Poduzeća nisu anketirane iz nekoliko razloga, primjerice: <ul style="list-style-type: none"> ○ neažuriran registar ili su mada ažurirane procedure neodgovarajuće; ○ netačni su podaci o klasifikaciji (aktivnost, veličina ili poštanski broj); ○ poduzeće je isključena iz ankete, jer mu je veličina ispod određenog praga • Ovo vodi sustavnom isključenju poduzeća iz anketa kad ona u načelu trebaju biti uključena
N5	Neanketirani poduzetnici	<ul style="list-style-type: none"> • Registrirani poduzetnici mogu biti ispušteni iz ankete zbog raznih razloga: <ul style="list-style-type: none"> ○ statistički ured ne provodi anketu registriranih poduzetnika ○ registrirani poduzetnik nije uvršten u listu koju koristi statističkom uredu ○ netačni su podaci o klasifikaciji (aktivnost, veličina ili poštanski broj)
N6	Proizvođač namjerno krivo izvješćuje	<ul style="list-style-type: none"> • Nije izvješćeno o ukupnoj proizvodnji i/ili su troškovi proizvodnje uveličani da bi se izbjeglo plaćanje poreza na dohodak, poreza na dodanu vrijednost (PDV), drugih

		<p>poreza ili doprinosa za socijalno osiguranje</p> <ul style="list-style-type: none"> • pogrešno izvješćivanje se često temelji na vođenju 'duplih knjiga', isplati plaća 'na ruke' koje se knjiže kao troškovi proizvodnje; plaćanju bez računa i utaji PDV.
N7	Drugi statistički nedostaci	<ul style="list-style-type: none"> • Obuhvaća područja koja treba istraživati: obrada neodgovaranja, proizvodnja za vlastite potrebe tržišnih proizvođača, napojnice, nadnice i plaće u naturi te sekundarne aktivnosti
	N7a	<ul style="list-style-type: none"> • Podaci su izravno neprikupljivi, neprikupljeni ili nepotpuni
	N7b	<ul style="list-style-type: none"> • Statističari nepravilno rukuju, obrađuju ili sastavljaju podatke

Izvor: Eurostat (2013)

PROCJENA VELIČINE NEFORMALNE EKONOMIJE (F)BIH

Procjena veličine neformalnog dohotka

Već metod nepodudarnosti upućuje na mogućnost postojanja dohotka neformalne ekonomije (F)BiH.

Naime, nepodudarnost veličina BDP obračunatog po proizvodnom metodu i BDP obračunatog po rashodnom metodu ukazuje na mogućnost postojanja proizvodnih aktivnosti prikrivenih radi utaje poreza, reda veličine 6-8% BDP. Za toliko je BDP obračunat po rashodnom metodu veći od BDP obračunatog po proizvodnom metodu.

Postoje i makro metode ocjene neformalnog dohotka, no njih treba prihvatati jedino u slučaju nedostatka procjena utemeljenih na direktnim ili indirektnim metodama. U svakom slučaju, još uvijek ne postoji nesporna suglasnosti kolika je barem okvirna veličina dohotka neformalne ekonomije u (F)BiH.

Tablica 2: **Velicina dohotka neformalne ekonomije, (F)BiH 1999-2008.**

God.	BHAS (2010)	OECD (2008)	Schneider et al. (2010) i Schneider (2009)	Christie and Holzner (2004)	Nastev and Bojanec (2007)	Dell'Anno and Piirisild (2004) ^{x)}	IMF (2004; 2005) ^{xx}	FZPR (2008)	Tomaš (2010)
1999			34.3		23.3		42.4 (33)		
2000	8.85	8.9	34.1 (34,1)		31.6	59,0	40.9 (30)		
2001	8.24	8.2	34.0	21	35.1	57,7	40.9 (26)		
2002	7.65	7.7	33.9 (35.4)			55,2	38.8 (29)		
2003	7.33 6.40 ^{xxx}	7.9	36.7 (36.7)			52,6			
2004	7.02	7.6	33.6 (37.2)						
2005	6.72	7.2	33.2 (38.1)						
2006	6.66	7.1	32.9 (39.0)					36.3 ^{xxx}	
2007	6.2 ^{xxx}		32.8 (38.2)						
2008									16.53 (26.52)

^x sve komponente UEA: neformalna, podzemna i nelegalna

^{xx} dvije različite procjene bazirane na dva različita modela

^{xxx} FBiH

Izvor: navedeno u tablici.

Kao što tablica 2 pokazuje, nema procjena dohotka neformalne ekonomije BiH za razdoblje poslije 2008, odnosno procjene dohotka neformalne ekonomije BiH su stare 5-15 godina.

Statističke agencije u (F)BiH uključuju dohodak neformalne ekonomije u obračun dodane vrijednosti i BDP, dok ilegalne ekonomske aktivnosti ne uključuju. Prema rezultatima statističkih agencija u BiH, dohodak neformalne ekonomije FBiH je iznosio 6.2% BDP u 2007. god. - i to je zadnji javno raspoloživi podatak veličine dohotka neformalne ekonomije.

Dell'Anno and Piirisild (2007), koji su se temeljito bavili pitanjem neopažene ekonomije (neformalnih, podzemnih i ilegalnih aktivnosti) u BiH, izvršili su procjenu BDP korištenjem kombiniranih makro modela. Prema njihovom izračunu, baziranim na podacima za 2001. god, neopažena ekonomija je te godine iznosila 58% službenog BDP. Nadalje su procijenili kretanje veličine neopažene ekonomije do 2003. god., ustanovivši da je za razdoblje 2001.-2003. imala silaznu putanju s 57.7 na 52.6 posto BDP.

Schneider (2009) je ustvrdio da je neformalna ekonomija u BiH u razdoblju 2002.-2003. iznosila 36.7% BDP, dok je istodobno prost prosjek za 25 tranzicijskih zemalja iznosio 40.1%. Schneider (2009) je procijenio veličinu neformalne ekonomije u BiH za razdoblje 2006.-2007. na 38.2%.⁷

IMF (2005) je temeljem indirektnog metoda izračuna procijenio veličinu neformalne ekonomije u BiH za razdoblje 1999.-2002. na 30-50% službenog BDP.

IMF (2005) je izvršio procjenu veličine neformalne ekonomije i primjenom direktnog metoda za izračun neformalne ekonomije. Procjena je dala rezultate slične onim za zemlje bivšeg SSSR. Za razdoblje 1999.-2002. iznosila je 40% BDP i imala je opadajući trend. IMF (2005) je procijenio je da je neformalna ekonomija u 2003. god. iznosila 37.8% BDP, što pozicionira BiH iznad razine zemalja slijednica bivše Jugoslavije i blizu zemljama slijednicama bivšeg SSSR.

Christie and Holzner (2004) su koristili metod neplaćanja poreza od strane kućanstava (*household tax compliance, HTC*) tako što su uporedili veličine 'stvarnih' poreza kućanstava (baziranih na podacima o ostvarenoj finalnoj potrošnji i propisanoj poreznoj stopi) i stvarno prikupljenih poreznih prihoda

Utvrđena razlika predstavlja osnovu za izračun veličine neformalne ekonomije, koja je iznosila 21% BDP. To smješta BiH među zemlje Jugoistočne Europe s najmanjom neformalnom ekonomijom, u rangu ekonomija Centralne Europe, glede čega su i Christie and Holzner (2004) skeptični.

⁷ Schneider svoje procjene temelji na MIMIC modelu (modelu skrivene varijable) dopunjenim modelom gotovine. Njegove procjene su vrlo popularne, no modeli koje koristi počivaju na izvjesnim upitnim pretpostavkama U prosjeku MIMIC model daje 3.6 puta veću procjenu neformalne ekonomije u odnosu na procjenu dobivenu korištenjem nacionalnih računa (Gyomai and van de Ven, 2014). U slučaju BiH, ta procjena je pet puta veća, što upućuje na to da i metoda iscrpnosti računa podcjenjuje veličinu neformalne ekonomije (o čemu će kasnije biti više riječi).

No, u odnosu na stanje kad su Christie and Holzner (2004) vršili procjenu veličine neformalne ekonomije puno toga se promijenilo u BiH. Umjesto poreza na promet uveden je PDV, formirana je Uprava za indirektno oporezivanje itd.⁸

Procjene u tablici 2 odnose se uglavnom na neformalnu ekonomiju BiH osim procjena BHAS (2010) i FZPR (2008). Potonja je utemeljena na metodu korištenja radne snage i odnosi se na neformalnu ekonomiju FBiH, koja je procijenjena na 36.3% BDP.

Tri statističke institucije u BiH su u sklopu provođenja EUROSTAT-OECD projekta vezanog za poboljšanje iscrpnosti BDP procjena⁹ u zemljama Zapadnog Balkana¹⁰ po prvi put poduzele aktivnosti mjerenja neformalnog dohotka.

Najveći dio neformalne ekonomije se odnosi na *neuključenost tipa N6-pogrešno izvještavanje koje čini 4.8% ukupnog BDP-a*. Pretpostavlja se da određeni broj poduzeća ne prezentira potpune financijske izvještaje stoga što nastoji izbjeći plaćanje poreza i doprinosa.

Tablica 3: Prilagođavanje BDP za dohodak neformalne ekonomije, FBiH, 2007

Veličina dohotka	Vrsta neformalne ekonomije						
	N1- podzemni proizvođač	N3- proizvođač nije obavezan registrirati se	N4- registrirani legalni entiteti nisu anketirani	N5- registrirane neinkorporirane jedinice nisu anketirane	N6- nepotpuno izvještavanje proizvodne jedinice	N7- statistički i propusti	Ukupno N1- N7
Iznos (000 KM)	17,394	181,688	17.130	0,0	497,015	138,686	851,913
Struktura (%)	2,0	21,3	2,0	0,0	58,3	16,3	100
BDP (%)	0,1	1,3	0,1	0,00	3,6	1,0	6,2

Izvor: BHAS (2010)

⁸ Usporedbe radi, Schneider, Krstić, Arsić, and Ranđelović (2015) su primjenom istog metoda ustanovili da je neformalna ekonomija u Srbiji 2010. god. iznosila 23.6% BDP, što može biti pouzdan benčmark za FBiH.

⁹ Veličina prilagođavanja za dohodak neformalne ekonomije varira među grupama zemalja. U CIS zemljama dohodak neformalne ekonomije se kreće u rasponu od 17% (Kirgistan) do 31.6% (Moldavija) BDP, zemljama članicama EU u rasponu od 4.6% (Češka) do 18.9% (Litvanija) BDP, dok se među OECD zemljama prilagođavanja kreću od 1% (Nizozemska) do 15.7% (Poljska) BDP pri čemu većini tih zemalja ima dohodak ispod 5% BDP (UNECE, 2008).

¹⁰ Projekt je trajao od 2004. do 2008. god. a svrha mu je bila identificirati dohodak neformalne ekonomije kojega treba uključiti u sistem nacionalnih račun prema načelima SNA i ESA.

Prilagođavanje BDP za dohodak neformalne ekonomije je napravljeno za sve tipove neuključenosti N1-N7 za razdoblje 2000-2007 god. i pokazalo je da posebnu pažnju treba posvetiti N-6 te N-7 kao i u većini tranzicijskih zemalja.

Sva prilagođavanja su uključena u služenu veličinu BDP. Jedini izuzetak je prilagođavanje za N2-neregistrirani ilegalni proizvođači, koje je provedeno na eksperimentalnoj osnovi i stoga nije uključeno u službeni BDP. Prilagođavanja za naredne godine su napravljena ali nisu eksplicitno prezentirana kao što ističe u Saopćenju BHAS od 21. jula 2014 god. (str. 5):

"Vrijednost neformalne ekonomije je uključena u zvanične podatke o BDP-u. Ilegalne aktivnosti nisu uključene."

Tabularni metod Eurostata je dao rezultate za bh. ekonomiju koji su, kako pokazuje tablice 4, vrlo niski.¹¹

Tablica 4: Veličina dohotka neformalne ekonomije; BiH i komparatori, 2003-2001

Zemlja	Godina	Veličina
BiH	2003	6.2
Regionalni komparatori		
Bugarska	2001	10.2
Rumunija	2002	17.7
Moldava	2001	31.6
Albanija	2003	30.8
Crna Gora	2002	8.8
Srbija	2003	14.6
Hrvatska	2002	10.1
Makedonija	2003	16.3
PROSJEK		17.5
Ostale europske tranzicijske ekonomije		
Češka	2000	9.3
Mađarska	2000	11.9
Slovačka		
Latvija	2000	13.6
Poljska	2002	15.7
Litvanija	2002	18.9
PROSJEK		13.9
Ostale tranzicijske zemlja		
Armenija	2003	28.9
Azerbajdžan	2003	20.7
Gruzija	2004	28.3
Kazahstan	2003	21.6
Rusija	2003	34.3
Tadžikistan	-	25
Uzbekistan		30
PROSJEK		27.0
Ostale europske zemlje		
Austrija	2001	7.9
Španija	2000	11.2
Italija	2003	16.7
PROSJEK		11.9

Izvor: vlastita obrada temeljem UNECE (2008)

¹¹ Do sada u BiH nije poduzeta analiza veličine neformalne ekonomije utemeljena na izračunu BDP rashodnom metodom. Opravdano je pretpostaviti da bi ona dala veću veličinu dohotka neformalne ekonomije u odnosu na veličinu neformalne ekonomije bazirane na proizvodnom metodu izračuna BDP. Primjerice, prema Eurostatu, prilagođavanja utemeljena na rashodnom metodu izračuna BDP u Poljskoj iznose 15.7%, a na proizvodnom metodu 7.8%. U slučaju Latvije odgovarajuće veličine su 3.6% (prilagođavanja utemeljena na proizvodnom metodu obračuna BDP) i 8.28% (prilagođavanja utemeljena na rashodnom izračunu BDP).

Brojke navedene u tablici 4 za BiH kao i za Crnu Goru relativno male. S tim u vezi projekt OECD-a koji se bavio pitanjima veličine neformalne ekonomije u zemljama Balkana ističe (Ahmad, 2007:13):

„Niski procenti kod Crne Gore kao i BiH sugeriraju da se neopažena ekonomija još uvijek podcjenjuje i da su neophodna njena daljnja istraživanja.“

Uzevši sve procjene u obzir, može se zaključiti da procjene dohotka neformalne ekonomije u (F)BiH tendiraju oko 25% BDP odnosno oko četvrtine BDP.

Postoje različiti razlozi za toliki raspon procjena. Vezani su za različita razdoblja (značajno različita zbog važnih promjene u monetarnom i fiskalnom sistemu), korištenje različitih definicija neformalne ekonomije i primjenu različitih pristupa, metoda i modela.

Procjena veličine neformalne zaposlenosti

Termin *neformalna zaposlenost* odnosi se na zaposlenost koja nije obuhvaćena ili je pak nedovoljno pokrivena formalnim aranžmanima u zakonu ili u praksi (ILO, 2013).¹² Primjeri ovih formalnih aranžmana su mirovinsko i zdravstveno osiguranje zaposlenika. Broj zaposlenih bez mirovinskog osiguranja je neznatno veći u odnosu na broj zaposlenih bez zdravstvenog osiguranja¹³ - razlika nije od posebne važnosti (vidi tablicu 5).

Tablica 5: Veličina neformalne zaposlenosti, BiH, 2011-2013 (u 000 i %)

Vrsta ankete	Zaposleni bez mirovinskog osiguranja	Ukupno zaposleni
APK 2011 (u %)	29	100
APK 2011 (u 000)	237	819
ARS 2011 (u %)	27	100
ARS 2011 (u 000)	220	816
ARS 2012 (u %)	29	100
ARS 2012 (u 000)	236	814
ARS 2013 (u %)	27	100
ARS 2013 (u 000)	218	822

Izvor: EISA (2015)

Kao što tablica 5 pokazuje, neformalna zaposlenost (na bazi kriterija neplaćanja mirovinskog osiguranja) u razdoblju 2011-2013. oscilira oko 27-29% ukupne zaposlenosti ili između 218-237 hiljada zaposlenih.

Glavnina neformalne zaposlenosti u BiH se odnosi na poljoprivredu, dok je ostatak ravnomjerno raspoređen između industrije i usluga (vidi tablicu 6). Treba primijetiti blago

¹² Kako definirati neformalnu zaposlenost i tako je razlikovati od formalne zaposlenosti raspravlja se već 43 godine, od kada je Keith Hart prvi put predstavio ovaj koncept (ILO, 1972). Definicije, u pravilu, određuju neformalnu zaposlenost temeljem onoga što je odsutno ili nedovoljno uključeno u odnosu na formalnu zaposlenost. Ono što je označeno kao nedovoljno ili nedostajuće razlikuje se po tome da li je korištena definicija usmjerena na poduzeće, radno mjesto ili aktivnost (Williams and Lanski, 2013).

¹³ Glavni motiv osoba zaposlenih u neformalnoj ekonomiji dok su istodobno na evidenciji nezaposlenih kod nadležne službe za zapošljavanje je zdravstveno osiguranje.

opadanje učešća poljoprivrede u neformalnoj zaposlenosti u posljednjih nekoliko godina, i povećanje učešća industrije i usluga.

Tablica 6: **Neformalna zaposlenost po proizvodnim sektorima; BiH, 2011-2013. (u %)**

	Poljoprivreda			Industrija			Usluge			Ukupno
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011/12/13
Formalno	3	3	3	33	34.5	34	64	62.5	63	100
Neformalno	68.0	66.6	64.0	16.5	19.2	18.0	15.5	14.2	18.0	100
Ukupno	21	21.5	19	29	30.1	30	51	48.4	53	100

Izvor: EISA (2015)

Nepoljoprivredna neformalna zaposlenost FBiH je uglavnom vezana za građevinarstvo (11.5%) te za prerađivačku industriju (7.6%), trgovinu (6.1%) i ugostiteljstvo (hoteli i restorani) (3.4%), koji su predmet posebnog istraživanja ove studije. Neformalne ili neregistrirane firme su ozbiljni konkurenti formalno registriranim firmama u tim djelatnostima (UPFBiH, 2015).

Tablica 7: **Veličina neformalneurbane zaposlenosti, FBiH, 2015**

Veličina	Ocjena poslodavaca (%)
<10%	6.1
11-20%	42.6
21-30%	28.4
31-50%	9.6
>50%	7.1
Ne znam/ Nije bitno	6.1
Ukupno	100.0

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Imajući u vidu da su poslodavci UPFBiH (2015) ocjenjivali u anketi veličinu neformalne zaposlenosti u svojoj djelatnosti i da u anketi nisu sudjelovali poslodavci iz sektora s najvećom neformalnom zaposlenosti (poljoprivreda) u BiH, može se zaključiti da se gledišta poslodavaca, prema kojima proističe da 71% njih smatra da se veličina neformalne (de facto neformalne urbane) zaposlenosti kreće u rasponu 11-30% ukupne urbane zaposlenosti, uklapa u procjene veličine neformalne zaposlenosti temeljem anketa radne snage koje provodi BHAS. Ponderirani prosjek iznosi 24.9% tj. *poslodavci FBiH smatraju da neformalna nepoljoprivredna zaposlenost iznosi 24.9%*.

Tablica 8: **Neformalna zaposlenost; FBiH, 2013**

	Formalna	Neformalna
Zaposlenost (%)	77.50	22.45
Zaposlenost (000)	388	112

Izvor: Vlastiti izračun temeljem ankete radne snage za 2013 (BHAS, 2013)

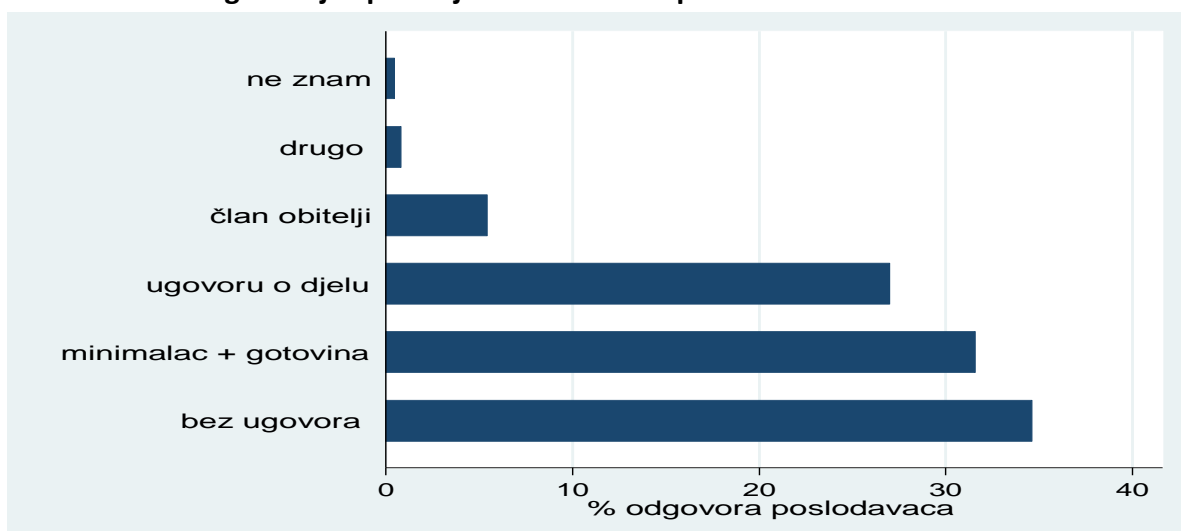
Temeljem anketa radne snage može zaključiti da neformalna zaposlenost u FBiH iznosi 22.45% ukupne zaposlenosti odnosno 112 hiljada osoba.

Grubo govoreći, neformalna zaposlenost u BiH iznosi oko četvrtine ukupne zaposlenosti, odnosno preko 200 hiljada zaposlenih.

Glede načina angažiranja i plaćanja neformalno zaposlenih osoba, to se provodi na tri načina s otprilike podjednakom zastupljenošću (po trećinu ukupne neformalne zaposlenosti) (UPFBiH, 2015):

- Angažiranje radnika bez ugovora (rad 'na crno') (34.8%)
- Plaćanje minimalne plaće uz dodatak plaće u gotovini (neformalno zapošljavanje u okviru formalnog sektora) (31.8%)
- Ugovor o djelu (jer su nameti znatno manji u odnosu na formalno angažiranje radnika) (27.2%)
- Pomažući član obitelji (5.4%).

Slika 6: Način angažiranja i plaćanja neformalno zaposlenih

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Detaljan prikaz gledišta poslodavaca FBiH o relativnim veličinama načinu neformalnog angažiranja radne snage, što, upotpunjeno rezultatima anketa radne snage, dalje mogućnost utvrđivanja apsolutnih veličina angažiranja radne snage, kako je prikazano u tablici 9 (UPFBiH, 2015; BHAS; 2013).

Tablica 9: Način neformalnog angažiranja u nepoljoprivrednoj zaposlenosti; FBiH, 2015

Način neformalnog angažiranja	Relativni udio (u %)	Veličina (u 000)
Na crno	34.78	19.3
Ugovor o djelu	27.17	15.1

Plaćanje preko 'koverte'	3.17	17.7
Član obitelji	5.43	3.0
Ostalo	0.82	0.5
Ukupno	100	55.6

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015) i BHAS (2013)

Veličina neto plaće u formalnom sektoru je veća od veličine plaće 'na ruke' u neformalnom sektoru. Prosječna neto plaća u formalnom sektoru je iznosila 830 KM u 2013. god. dok je prosječna plaća 'na ruke' u neformalnom sektoru istodobno iznosila 709 KM.

Tablica 10: Plaća u formalnom i neformalnom sektoru; FBiH, 2013 (u KM)

Raspon plaće	Formalni	Neformalni
01-200	0.6	1.6
201-300	1.2	8.9
301-400	4.1	17.9
401-500	12.9	20.0
501-700	28.2	23.7
701-900	25.4	13.2
901-1500	22.2	10.0
1501-2500	4.5	3.2
2501+	0.9	1.6
Ukupno	100	100

Izvor: EFSA (2015)

Praksa isplate plaća 'na ruke' je raširena u (F)BiH. Dugogodišnje je opće uvjerenje da zaposlenost može biti formalna ili neformalna. Međutim, može se kazati da ne postoji dihotomija formalno-neformalno, nego cijeli spektar stupnjeva između potpuno formalnog i potpuno neformalnog (Williams, 2009), za što je FBiH dobar primjer.¹⁴ Zaposlenost može istodobno biti u znatnoj mjeri formalna i u preostaloj neformalna. Ona je kombinacija formalno-neformalnog ako poduzeće formalno isplaćuju dio plaće, a preostali isplati 'na ruke'. Time izbjegava plaćanje poreza i doprinosa i tu veličinu između sebe dijele poslodavci kroz neformalan profit i radnici kroz neformalnu plaću.

Isplata 'na ruke' u FBiH se prakticira tako što poslodavci plaćaju zaposleniku formalno nižu plaću od uobičajene za odnosni posao, obično minimalnu plaću. Taj dio plaće je formalno prijavljen i služi kao osnova za plaćanje doprinosa za mirovinsko, zdravstveno i osiguranje od nezaposlenosti. Drugi dio plaće isplaćuje se 'na ruke', skriveno od vlasti. Isplate plaća 'na ruke' ima ozbiljne posljedice po prihode fondova socijalnog osiguranja.

¹⁴ Postoji ilustrativan primjer kad je inspektor Porezne uprave došao u poduzeće da kontrolira da li su uplaćeni porezi i doprinosi za radnike odnosnog poduzeća i pri tome izjavio: „Ja kontroliram jesu li vama uplaćeni doprinosi, a za mene nisu uplaćeni“.

Prema izvjesnim istraživanjima (npr. Schneider, 2010), treba razlikovati dva dijela dohotka neformalne ekonomije: neformalni profit i neformalne plaće, pri čemu *na neformalni profit otpada trećina, a na neformalne plaće dvije trećine*. To bi mogao biti omjer u kojem poslodavci i radnici dijele neplaćene poreze i doprinose.

Neformalni profit nastaje nižim iskazivanjem profita od stvarno ostvarenog tj. neprijavlivanjem transakcija iz odnosa firma-firma i firma-potrošač. Posebice je istaknut u trgovini, transportu i komunikacijama te ugostiteljstvu i hotelijerstvu (Goliaš, 2013).

Tablica 11: Plaćanje doprinosa za mirovinsko osiguranje; FBiH, 2011-2015

(u KM)

Godina	Ukupan broj zaposlenih (formalno i neformalno ; prema ARS)	Ukupna broj zaposlenih (administrativni podaci; FZS)	Broj osigurani ka na dragovolj nom mirovinsk om osiguranj u	Ukupan broj osiguranika na obveznom osiguranju	Da li se plaća doprinos za mirovinskog osiguranje osiguranika?		Kategorije osiguranika mirovinskog osiguranja			Platitelj 'normalnog' osiguranja	
					Da	Ne	Osiguranic i s doprinosi ma na minimalnu plaću	Osiguranic i bez plaćenih doprinosa i s doprinosi ma na minimalnu plaću	Osiguranici s 'normalnim doprinosima '	Javni sektor (bez javnih kompanija)	Privatni sektor
1	2	3	4	5	6	7	8	9(=7+8)	10(=5-9)	11	12
2015 (I-VI)	490,000^x	448,232	1,434	513,415	437,657	75,758	92,545	168,303	345,112	133,009	212,103
2014	495,000	443,587	1,615	536,549	486,745	49,804	119,572	169,376	367,173	154,264	212,909
2013	501,000	435,113	1,579	525,306	478,204	47,102	110,795	157,897	367,409	153,343	214,066
2012	490,000	437,331	1,532	517,914	472,217	45,697	105,571	151,268	366,646	157,744	208,902
2011	480,000	440,747	1,458	519,961	473,167	46,794	102,224	149,018	370,943	155,682	215,261

^x Vlastita procjena temeljem preliminarnih rezultata ankete radne snage za 2015, provedene u aprilu 2015 (BHAS, 2015)

Izvor: izravna komunikacija s Federalnom poreznom upravom; za kolonu 2 FZS (razne godine)

U svezi s tablicom 11, moramo ukazati na neusklađenost podataka BHAS (anketna zaposlenost), FZS (administrativna zaposlenost 'a') i Federalne porezne uprave (administrativna zaposlenost 'b') (boldirano u tablici 11).

Naime, prema anketama radne snage, prosječan broj zaposlenih (formalno i neformalno) za razdoblje 2011-2014. Iznosi 491,500 osobu, dok prosječan broj osoba za koje se plaćaju doprinosi za mirovinsko osiguranje iznosi 477,583, što znači da je manji za svega 13,917 i to bi trebala biti prosječna veličina broja radnika u neformalnom sektoru.

Budući da su podaci Federalne porezne uprave administrativni podaci i kao takvi vjerojatnije bliži realnosti proističe da ankete radne snage podcjenjuju veličinu neformalne zaposlenosti, prema našoj procjeni za oko sedam puta.

Drugim riječima, prema našoj procjeni neformalna zaposlenost u FBiH iznosi minimalno 100,000 osoba. Dovoljno je pogledati podatke tablice 5, koja se odnosi na zaposlenost BiH, pa zaključiti da nije moguće da od ukupno 220-240 hiljada neformalno zaposlenih osoba u BiH na FBiH otpada tek oko 14,000 osoba. Naravno, ta brojka se može uvećati za oko 1,500 (uz pretpostavku da su svi oni na dobrovoljnom osiguranju istodobno neformalno zaposlene osobe), no to opet ne bi bitnije promijenilo ocjenu.

Zaposleni koji su potencijalno (i s velikom vjerojatnošću) vezani za neformalnu ekonomiju su oni za koje se uopće ne plaćaju doprinosi (čiji se broj povećao s oko 53,000 u 2011. na oko 75,000 u 2015. god. tj. za oko 22,000) ili se doprinosi za njih plaćaju na minimalnu plaću (čiji se broj povećao s oko 102,000 u 2011. na oko 120,000 u 2014. tj. za oko 18,000). Ove brojke, ako ništa drugo, upućuju na trend porasta neformalne zaposlenosti u okviru formalnog sektora ekonomije. Šta se dešava s drugim segmentima neformalne ekonomije (npr. u okviru poljoprivrede) trebalo bi dodatno istražiti, jer to prelazi okvire ovoga rada.

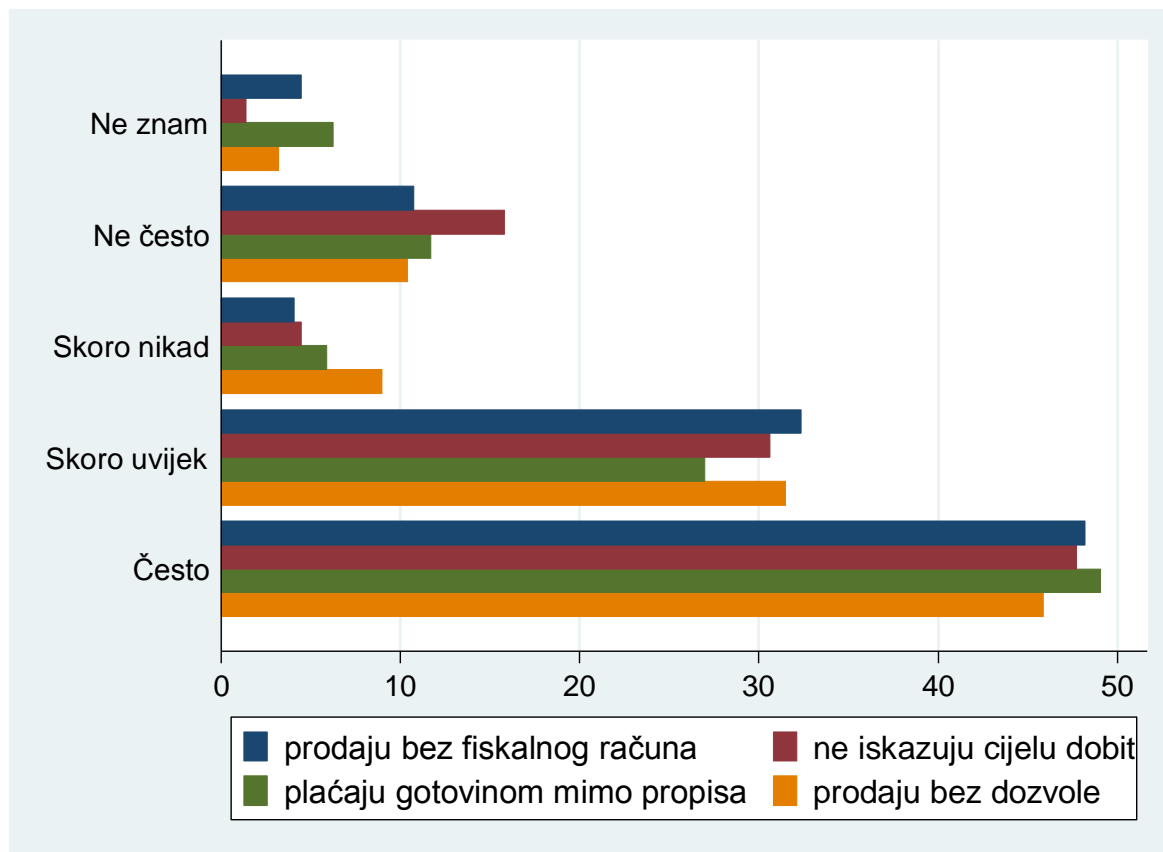
Procent onih koji primaju minimalnu plaću u FBiH iznosio je 22.3% u 2014. god, što je relativno visoko u odnosu na druge zemlje. Tako, procent plaće na ruke' kao procent ukupne veličine plaće iznosi u EU-27 (6%), Češkoj (3%), Sloveniji (5%), Litvaniji (11%), Poljskoj (14%), Bugarskoj (14%), Latviji (17%) i Ukrajini (30%) (Williams, 2009; Merikül i Stæhr, 2010). Vjerojatno, je sličan je onom u Moldaviji, koji prema ekspertnim procjenama iznosi 40%, a prema ocjeni Nacionalnog statističkog zavoda Moldavije 30-50% (Bechmann and Radeke, 2014).

Za razliku od prakse viđene u mnogim zemljama da se plaće 'na ruke' isplaćuju za prekovremeni rad, posebno u mikro, malim i srednjim poduzećima, u FBiH se to čini za redovan rad.

No, da li su radnici u FBiH koji primaju minimalnu plaću bili doista i u kojoj mjeri plaćeni 'na ruke' trebalo bi dalje istražiti, a i to koliko je onih za koje nisu plaćeni doprinosi isplaćeno 'na

ruke'. Problem s plaćom 'na ruke' je da ju je teško mjeriti sa stanovišta visine i raširenosti. Visina plaće 'na ruke' ostaje skrivena sve dok poslodavac u skladu sa zakonom isplaćuje minimalnu plaću (ILO, 2011).

Slika 7: **Kako jedinice neformalne ekonomije koriste gotovinu; FBiH 2015**

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Temeljem slike 7, razvidno je da, prema gledištima poslodavaca (FBiH, 2015), jedinice neformalne ekonomije u pravilu plaćaju gotovinom mimo propisa, prodaju bez fiskalnog računa, prodaju proizvode odnosno usluge bez dozvole i ne iskazuju dobit u cijelosti (vode 'duple knjige'). Kratko kazano, jedinice neformalne ekonomije u pravilu djeluju mimo formalnog sistema plaćanja – tako misli četiri od pet poslodavaca FBiH (2015).

Veličina neformalne ekonomije – ocjena poslodavaca FBiH

Prema gledištu poslodavaca FBiH (2015), neformalna nepoljoprivredna ekonomija je najzastupljenija u građevinarstvu, trgovini, ugostiteljstvu i turizmu, drvnj industriji (sa šumarstvom), prehrambenoj industriji i transportu, na koje, prema gledištima poslodavaca FBiH (2015) otpada 93.3% neformalne ekonomije.

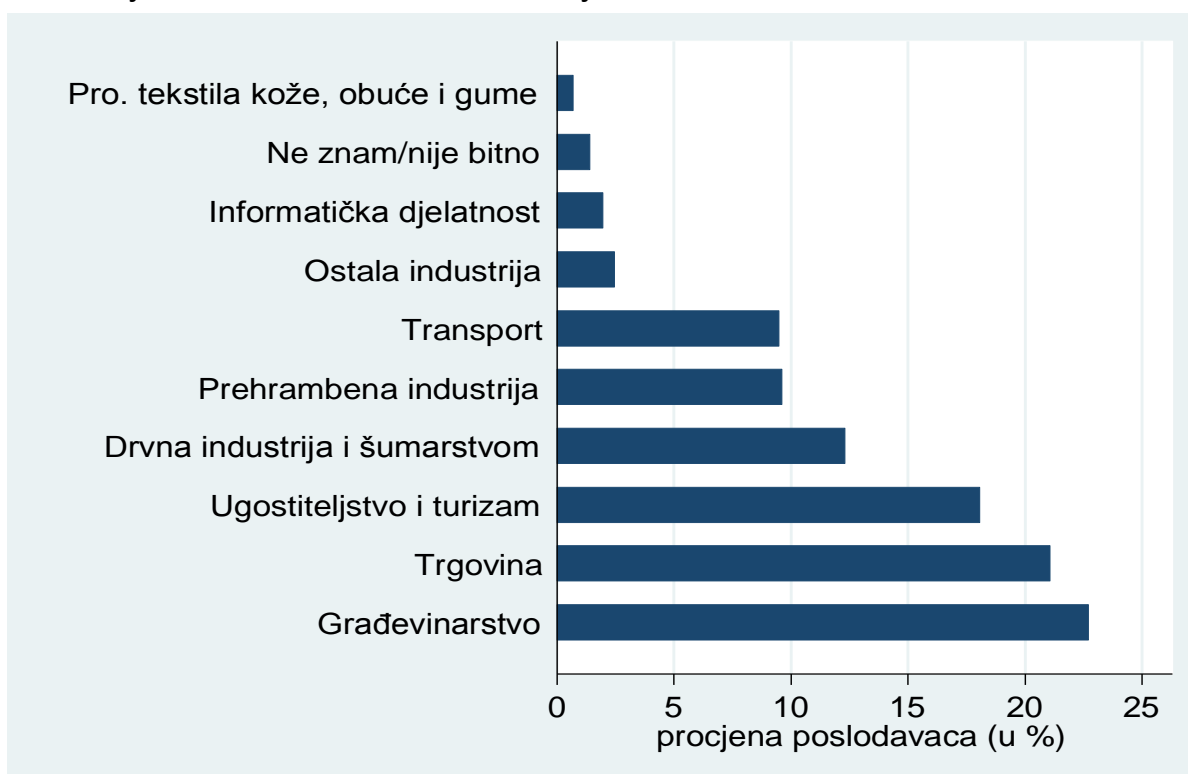
Tablica 12: Veličina nepoljoprivredne neformalne ekonomije; FBiH (2015)

R. br.	Djelatnost	Veličina (u %)
1	Građevinarstvo	22.7
2	Trgovina	21.1
3	Ugostiteljstvo i turizam	18.1
4	Drvena industrija (sa šumarstvom)	12.3
5	Prehrambena industrija	9.6
6	Transport	9.5
7	Ostala industrija	2.5
8	Informatička djelatnost	2.0
9	Neodređeno	1.4
10	Proizvodnja tekstila, kože, obuće i gume	0.7
11	Ukupno	100

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Gledišta poslodavaca FBiH (2015) o tome u kojim djelatnostima je neformalna ekonomija najzastupljenija prikazana su na slici 8.

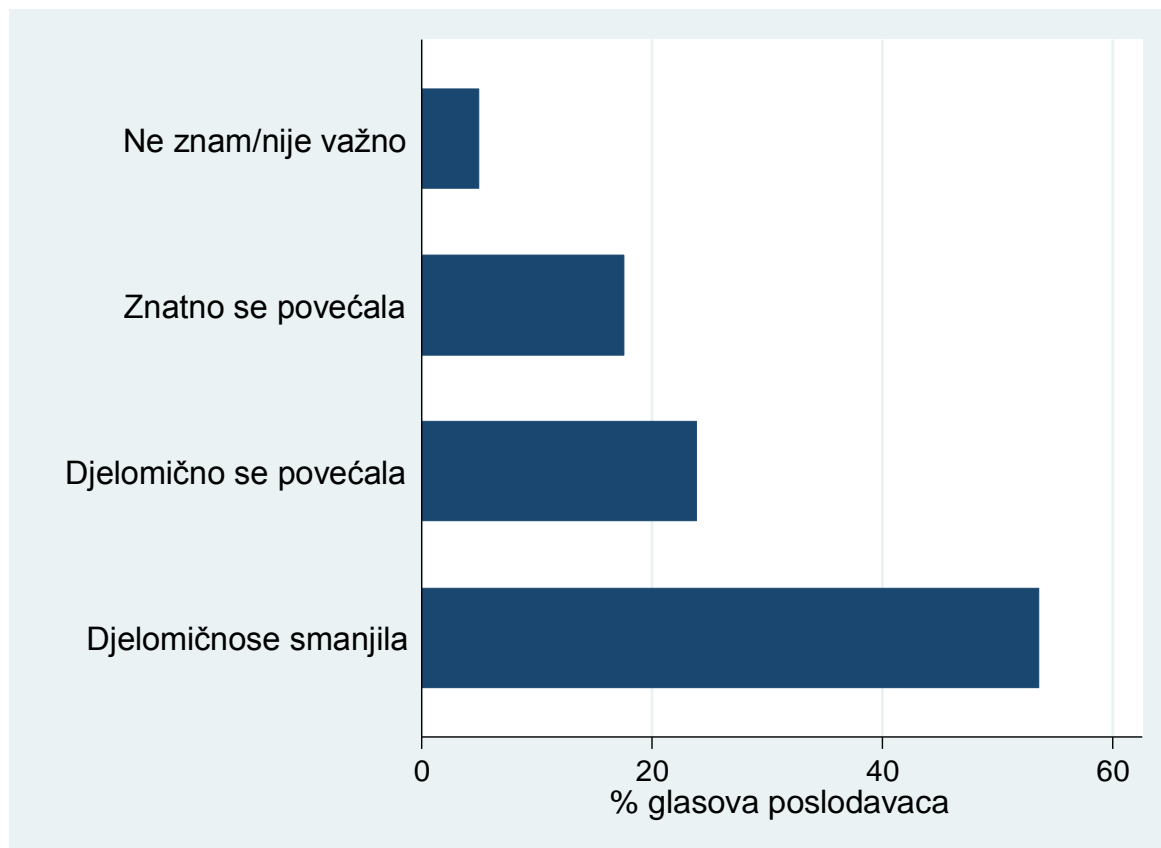
Slika 8: Ocjena veličine neformalne ekonomije

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Vrlo je važno upozoriti na činjenicu da, prema gledištima poslodavaca iz UPFBiH (2015), **postoji lagan trend smanjenja veličine neformalne ekonomije u posljednjih pet godina.** Više od polovice, tačnije 53% njih smatra da je došlo do smanjenja neformalne ekonomije, mada ih znatan broj (43%) smatra da se djelomično ili znatno povećala.

Slika 9: Kretanje veličine neformalne ekonomije u razdoblju 2010-2015; FBiH, 2015 (u %)

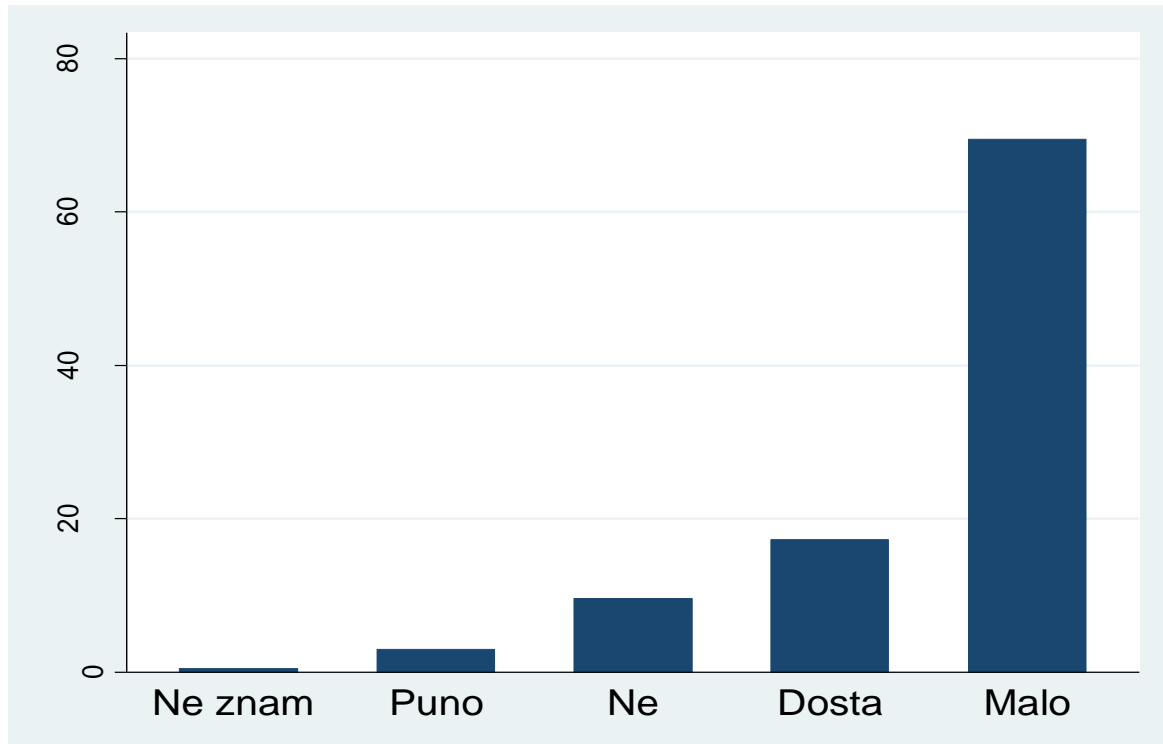
Izvor: UPFBiH (2015)

U promatranom razdoblju (2010-2015.) samo u jednoj godini je stopa rasta realnog BDP FBiH bila negativna (2012. god.). Kad je stopa rasta negativna, normalno je očekivati rast neformalne ekonomije, kako potvrđuju brojne studije. Primjerice, ekonometrijska istraživanja za Srbiju pokazuju da pad BDP za 1% vodi rastu neformalne ekonomije za 0.6-0.7% (ovisno od modela izračuna) (Schneider, Krstić, Arsić, and Randelović, 2015). Stoga se može kazati da opća ekonomska situacija nije pogodovala povećanju neformalne ekonomije.

Budući da se, prema gledištu poslodavaca, neformalna ekonomija smanjila, a da istodobno nije bilo posebnih ekonomsko-političkih mjera usmjerenih na smanjenja neformalne ekonomije, kao jedino moguće objašnjenje ostaje da postoji doprinos fiskalizacije (koja je otpočela 10. novembra 2010. izdavanjem prvog fiskalnog računa u sarajevskom hotelu *Holiday Inn*) smanjenju neformalne ekonomije.

Svega jedan od deset poslodavaca (i to prvenstveno iz oblasti drvne industrije, te proizvodnje tekstila, kože i obuće te transporta i prometa) nema stav ili smatra da fiskalizacija nije dala doprinos smanjenju neformalne ekonomije, dok preostalih devet od deset smatra da fiskalizacija daje doprinos smanjenju neformalne ekonomije, mada su im očekivanja bila puno veća, posebice u oblasti ugostiteljstva i turizma, no, smatraju, nisu se ostvarila. Razlog nije u fiskalizaciji, nego u provođenju fiskalizacije, odnosno u neaktivnost nadležnih inspeksijskih tijela.

Slika 10: Koliko fiskalizacija doprinosi smanjenju neformalne ekonomije; FBiH, 2015

Izvor: vlastita obrada temeljem podataka UPFBiH (2015)

NEFORMALNA KONKURENCIJA KAO PREPREKA POSLOVANJU U (F)BiH

Neformalna konkurencija – glavna prepreka poslovanju u tranzicijskim zemljama

Od 15 potencijalno najvećih ograničenja poslovanju firmi¹⁵ menadžeri poslovnih firmi u 29. tranzicijskih zemalja Europe i Centralne Azije (pored tranzicijskih zemalja uključena je Turska) odabrali su osam ključnih – kako je prikazano u tablici 13.¹⁶

Tablica 13: Tri glavna ograničenja poslovanju firmi; 29. tranzicijskih zemalja, 2014

Zemlja	Naziv ograničenja							
	Neformalna konkurencija	Financije	Električna energija	Korupcija	Politička nestabilnost	Porezna administracija	Vještine	Pristup zemljištu
	1	2	3	4	5	6	7	8
Centralna Europa i baltičke zemlje								
Hrvatska	2	1				3		
Estonija	1	2					3	
Mađarska	3				2	1		
Latvija		2			3		1	
Litvanija	2		3				1	
Poljska	2	3				1		
Slovačka	1	3	2		1	2		
Slovenija	4	3			1	2		
Jugoistočna Europa								
Albanija	2		1	3				
BiH	3	2			1			
Bugarska	1			3	2			
Makedonija	1	2	3					
Kosovo	1		2	3				
Crna Gora	1	2	3					
Rumunija				2	3	1		
Srbija		3			1	2		
Turska	1		3		2			

¹⁵ To su: 1. konkurencija neformalnog sektora, 2. financije, 3. električna energija, 4. korupcija, 5. politička nestabilnost, 6. porezna administracija, 7. vještine, 8. transport, 9. kriminal, 10. reguliranost rada, 11. telekomi, 12. pristup zemljištu, 13. carine i trgovina, i 14. poslovne dozvole i 15. sudovi.

¹⁶ Analiza poslovnog okruženja i performansi poduzeća (Business Environment and Enterprise Performance Survey; BEEPS) je zajednička inicijativa Europske banke za obnovu i razvoj (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD) i Grupe Svjetske banke (World Bank Group) usmjerena na ocjenu poslovnog okruženja i razvoja poslovanja u tranzicijskim zemljama Europe i Centralne Azije (uključujući i Tursku).

U razdoblju 1999-2015. provedeno je pet BEEPS (provode se svako 3-4 godine) intervjuiranjem menadžera poslovnih firmi. Prvi BEEPS je proveden 1999-2000, kada je anketirano 4,1000 firmi iz 25 tranzicijskih zemalja Istočne Europe i Centralne Azije, dok je najnoviji, 5. BEEPS, kompletiran 2012. god. za Rusiju te 2014. god. za duge zemlje, obuhvativši 15,000 firmi u većini industrijskog sektora i trgovine te većinu drugih djelatnosti uslužnog sektora; radi se o registriranim firmama s minimalno pet zaposlenih.

Istočna Europa i Kavkaz								
Armenija		1			3	2		
Azerbajdžan	1	2						3
Bjelorusija	3	2					1	
Gruzija		3	2		1			
Moldova				1	2		3	
Ukrajina	3			2	1			
Rusija		1	3	2				
Centralna Azija								
Kazahstan	1	3	2					
Kirgistan			3	2	1			
Mongolija	2	1	3					
Tadžikistan	3	2	1					
Uzbekistan	2	3	1					

Izvor: vlastita obrada temeljem EBRD and World Bank (2014)

Iz tablice 13 je razvidno da konkurencija neformalnog sektora predstavlja glavnu prepreku za poslovanje u tranzicijskim zemljama.

Ona već dulji niz godina predstavlja jednu od tri glavne prepreke poslovanju firmi u tim zemljama. No, kako vrijeme teče, postajala je vodećom preprekom u poslovanju, težom od pristupa financijama i električnoj energiji (EBRD and World Bank, 2014).

Postoje značajna odstupanja po zemljama od prosječnog broja firmi koje se susreću s neformalnom konkurencijom za tranzicijske zemlje (za odnosnih 29 zemalja iznosi skoro 40%). Kreću se u rasponu od 12.8% (kod Armenija) do 66% (kod Kosova). Firme iz trećine tranzicijskih zemalja smatraju neformalnu konkurenciju najtežom preprekom svom poslovanju, dok firme iz druge trećine tranzicijskih zemalja ne svrstavaju neformalnu konkurenciju među tri vodeće prepreke poslovanju (EBRD and World Bank, 2014).

Što se tiče regije kojoj BiH pripada (regija Jugoistočne Europe), neformalna konkurencija je i za firme regije teška prepreka poslovanju. U nekoliko njih (Bugarska, Makedonija, Kosovo i Crna Gora) je i najveća prepreka poslovanju (v. tablicu 14). Kod ostalih zemalja odnosna prepreka je rangirana kao druga (Hrvatska i Albanija), treća (BiH) te četvrta (Slovenija, Srbija i Rumunija) prepreka poslovanju.

Tablica 14: Glavna ograničenja poslovanju firmi; 10 zemalja regije, 2014

Zemlja	Neformalna konkurencija	Financije	Električna energija	Korupcija	Politička nestabilnost	Porezna administracija
Hrvatska	2	1				3
Slovenija	4	3			1	2
Albanija	2		1	3		
BiH	3	2			1	
Bugarska	1			3	2	
Makedonija	1	2	3			

Kosovo	1		2	3		
Crna Gora	1	2	3			
Rumunija	4			2	3	1
Srbija	4	3			1	2

Izvor: vlastita obrada temeljem EBRD and World Bank (2014)

U BiH se 44% firmi se susreće s neformalnom konkurencijom. To znači da se s njom susreću više nego firme zemalja Istočne Europe i Centralne Azije (čiji prosjek iznosi 39%), no manje od globalnog prosjeka, koji iznosi 54.4% (World Bank, 2015).

Što se tiče regionalnih i ekonomskih komparatora, firme iz BiH se susreću s neformalnom konkurencijom znatno više nego ekonomski komparatori (čiji prosjek iznosi 35%), ali manje od regionalnih komparatora (čiji prosjek iznosi 48.6%) (v. tablicu 15).

Tablica 15: Broj firmi koje se susreću s neformalnom konkurencijom; Regionalni i ekonomski komparatori BiH, 2014 (u %)

Regionalni komparatori	%	Ekonomski komparatori	%
BiH	44.0		
Prosjek JIE	48.6	Prosjek	35.0
Kosovo	65.5	Hrvatska	48.2
Srbija	37.5	Slovenija	26.5
Crna Gora	52.4	Slovačka	42.8
Makedonija	55.5		
Albanija	40.2		

Izvor: vlastita obrada temeljem EBRD and World Bank (2014)

U BiH 16% firmi vidi neformalnu konkurenciju kao *glavno ograničenje poslovanju*, što je manje od prosjeka zemalja svijeta (globalni prosjek iznosi 28.2%) i prosjeka tranzicijskih zemalja Europe i Centralne Azije koji iznosi 20.5%.

Što se tiče komparatora, BiH je plasirana između regionalnih komparatora (prosjek iznosi 27.4%) i ekonomskih komparatora (prosjek iznosi 14.0%). Više bh. firmi nego firmi zemalja ekonomskih komparatora vidi neformalnu konkurenciju glavnim ograničenjem svom poslovanju, no manji broj nego zemalja regionalnih komparatora (v. tablicu 16).

Tablica 16: Procent firmi koji konkurenciju iz neformalnog sektora vide kao veliko ograničenje; BiH i komparatori, 2014

Regionalni komparatori		Ekonomski komparatori	
BiH	16		
Prosjek regionalnih komparatora	27.4	Prosjek ekonomskih komparatora	14.0
Kosovo	58.9	Hrvatska	18.8
Srbija	12.6	Slovenija	8.6
Crna Gora	11.2	Slovačka	14.6
Makedonija	34.6		
Albanija	19.9		

Izvor: vlastita obrada temeljem EBRD and World Bank (2014)

Neformalna konkurencija – važno ograničenje poslovanju u (F)BiH

Tri ključne prepreke poslovanju firmi u BiH su (EBRD and World Bank, 2014):

- 1) politička nestabilnost,
- 2) pristup financijama i
- 3) konkurencija neformalnog sektora.

Konkurencija neformalnog sektora je jedna od tri glavne prepreke poslovanju privatnih firmi u BiH. Kako je ranije prikazano (v. tablicu 13), to odstupa od opće situacije u tranzicijskim zemljama u kojima je konkurencija neformalnog sektora glavna prepreka poslovanju.

Imajući u vidu specifičnu situaciju u BiH (rat i daytonski mirovni ugovor sa složenim institucionalno-administrativnim uređenjem), ne čudi da BiH odstupa od tranzicijskih zemalja po tome što joj je glavna prepreka poslovanju firmi politička nestabilnost. Politička nestabilnost je glavna prepreka poslovanju i u znatno stabilnijim zemljama (Slovačka i Slovenija, pa i Srbija), a kamoli u BiH.

No, što se tiče MMSP u BiH, njih neformalna konkurencija pogađa jače nego velika poduzeća. Tri glavne prepreke njihovu poslovanju su (EBRD and World Bank, 2014):

- 1) politička nestabilnost,
- 2) konkurencija neformalnog sektora i
- 3) pristup financijama.

Glede neformalne konkurencije po regijama FBiH (Bosna, Hercegovina, Sarajevo, kako ih navodi baza BEEPS), čini se da je neformalna konkurencija ravnomjerno rasprostranjena po njima (v. tablicu 17).

Tablica 17: Sučeljenost s neformalnom konkurencijom po regijama; FBiH, 2014(u %)

Regije	Ne znam	Da	Ne	Ukupno
Bosna	1.9	57.9	40.2	100
Hercegovina	2.4	56.1	41.5	100
Sarajevo	0	56.9	43.1	100

Izvor: vlastiti obrada temeljem baze podataka BEEPS

Također se čini da te podatke potvrđuju i poslodavci (UPFBiH, 2015), prema kojima proističe da se s neformalnom konkurencijom, često ili stalno, susreće skoro polovica firmi (preciznije, 48.2%) (v. tablicu 18).

Tablica 18: Broj firmi koji se susreće s neformalnom konkurencijom, FBiH, 2015

Ne, nikad	Ponekad	Često	Stalno	Ne znam /nije važno	Ukupno
5.4	45.0	28.4	19.4	1.8	100.0

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Kako je razvidno iz tablice 18, skoro polovica (preciznije, 47.8) poslodavaca FBiH se često ili stalno susreće s neformalnom konkurencijom.

Ovih 5.4 % poslodavaca koji se nikad ne susreću s neformalnom ekonomijom su državne kompanije ili većinski državne kompanije (46% + 29%) koje se bave pružanjem infrastrukturnih usluga, poslodavci velikih privatnih firmi (imaju preko 250 zaposlenih) (23%) i privatna MMSP (2%).

Djelatnosti koje su najviše izložene neformalnoj konkurenciji su: trgovina, proizvodnja i prerada hrane te ugostiteljstvo i turizam (UPFBiH, 2015).

Trgovina je vodeća djelatnost u FBiH sa stanovišta doprinosa stvaranju BDP, dok je proizvodnja i prerada hrane vodeći podjelatnost iz sastava prerađivačke djelatnosti.

Kad Federalni zavod za statistiku korigira nacionalne račune za veličinu neformalne ekonomije, najveće podešavanje pravi upravo kod trgovine. Neformalna ekonomija trgovine čini 25.1% ukupne neformalne ekonomije, i uglavnom je vezana za poduzetnike te u manjoj mjeri za poduzeća (ICON Institut, 2010).

U sklopu neformalne ekonomije trgovine radi se, u slučaju poduzeća, o (i) angažiranju neregistriranih radnika uglavnom u malim poduzećima i (ii) nepotpunom finansijskom izvješćivanju (N6), dok se u slučaju samozaposlenih radi o trgovini na malo kad registracija nije obvezna (N3) i o pružanju raznih usluga popravki (ICON Institut, 2010).

Druga djelatnost po veličini podešavanja za veličinu neformalne ekonomije je ugostiteljstvo i turizam (19.3% ukupne neformalne ekonomije). Podešavanje se uglavnom odnose na poduzetnike (88.4%) kao i neizvješćivanje (N6), jer „skoro svi samozaposleni ne izvješćuju svoj dohodak i ne registriraju sve svoje uposlenike. Podešavanje je izvršeno i za napojnice također“ (ICON Institut, 2010:32).

RAZLOZI POJAVE NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BIH

Postoje razne teorije neformalne ekonomije koje nastoje objasniti zašto se javlja neformalna ekonomija. Prema teoriji zaostalosti, neformalna ekonomija je posljedica nerazvijenosti zemlje odnosno zaostajanja u razvoju.

Prema teoriji političke ekonomije, neformalna ekonomija se javlja zbog nedjelovanja države tj. stoga što nije osigurala uvjete za podizanje stanovništva iz bijede i siromaštva, pa neformalna ekonomija predstavlja zadnje utočište za marginalizirane slojeve društva u uvjetima kapitalističke proizvodnje.

Prema neoliberalnoj teoriji, neformalna ekonomija se javlja stoga što je ponuda rada suviše velika u odnosu na tražnju rada, odnosno što ima suviše mnogo onih koji traže posao u odnosu na broj stvorenih radnih mjesta. Ako država nameće visok porezni klin, troškovi radne snage su visoki za poslodavce i to predstavlja barijeru razvoju formalne ekonomije.

Gledišta poslodavaca FBiH se najbolje mogu objasniti eklektičkom teorijom, prema kojoj se neformalna ekonomija javlja kao zaostajanje u institucionalnom razvoju zemlje, socijalni amortizer i kao rezultat visokih fiskalnih tereta.

Vrste neformalnosti u FBiH

U razmatranju razloga pojave neformalne ekonomije u (F)BiH, čini se korisnim, prije svega, imati u vidu oblike u kojima se javlja, koji se mogu definirati u terminima njihova odnosa prema formalnoj ekonomiji (v. tablicu 19).

Tablica 19: Evolucija neformalne u formalnu jedinicu

R. br.	Naziv poduzeća	Stupanj neformalnosti (0-100%)	Opis djelovanja
1	Poduzeća opstanka	100	<ul style="list-style-type: none">• Samozaposleni pojedinci i/ili obitelji• Pružanje proizvoda/usluga za gotovinu
2	Poduzeća-privjesci	90-100	<ul style="list-style-type: none">• Posluju kao neformalna ruka formalnog sektora odnosno kao 'produžena ruka' formalnog sektora
3	Poduzeća-hijene	70-90	<ul style="list-style-type: none">• Posluju kao neovisna jedinica bez službenih poslovnih knjiga
4	Poduzeća-vukovi	50-70	<ul style="list-style-type: none">• Vode 'duple' poslovne knjige radi neformalnog plaćanja radnika i dobavljača

5	Poduzeće-krave	0	<ul style="list-style-type: none"> • Posluje u cijelosti u okviru zakona, imaju jedne knjige, prakticiraju samo formalna plaćanja, poštuju zakone i regulativu države, sudjeluje u socijalnom dijalogu
---	----------------	---	---

Izvor: vlastita elaboracija

Ekonomiju opstanka čine marginalne aktivnosti neformalne ekonomije, nepovezane s formalnim sektorom, i osigurava dohodak za opstanak (Hart 1973; ILO 1972; Sethuraman 1976; Tokman 1978). Uključuje samozaposlene radnike, koji djeluju samostalno ili u okviru obitelji kao proizvodne jedinice, i djeluju potpuno neformalno. Uključuje i samozaposlene radnike koji dohodak ostvaruju u gotovini čime izbjegavaju plaćanje poreza (npr. poreza na dodanu vrijednost). Ekonomija opstanka uključuje ulične prodavače, radnike koji pružaju usluge prijateljima, obitelji i poznanicima za gotovinu itd. (Andrews, Caldera Sánchez, Johansson, 2011).

Ekonomija privjeska se sastoji od neformalnih aktivnosti koje čine privjesak formalnom sektoru u vidu neregistriranih mikro i malih jedinica i neregistrirani radnici, a svrha joj je smanjenje troškova rada i povećanje konkurentnosti velikih poduzeća (Moser 1978; Castells and Portes 1989).

Hijensku ekonomiju čine mikro i male proizvodne jedinice koji uglavnom djeluju neformalno da bi izbjegli troškove, vrijeme i procedure formalnog djelovanja. Nastale su na ostacima 'privatiziranih' dijelova društvene svojine. Posluju bez službenih poslovnih knjiga, plaćanja poreza i poštivanja regulative.

Vučju ekonomiju čine firme koje su 'jednom nogom' u neformalnom, a drugom u formalnom sektoru (za razliku od firmi-krava koje su s obe noge u formalnom sektoru), čime izbjegavaju u izvjesnoj mjeri regulativu i oporezivanje. Imaju 'dvostruke knjige', što im omogućava plaćanje u 'gotovini' kako radnika tako i dobavljača odnosno izvlačenje neformalnog profita iz firme.

Neformalne jedinice, neformalno plaćanje i neformalni dohodak postoje i unutar javnog sektora (v. tablicu 20). Te jedinice žive stoga što nadležne vlasti toleriraju njihovo ponašanje koje se ogleda u neplaćanju računa kako prema drugim javnim kompanijama tako i prema privatnim kompanijama. Teško je ustanoviti veličinu neformalnog dijela javnog sektora jer nema konsolidiranih bilanci javnog sektora.

Tablica 20: Informalizacija formalnih jedinica, FBiH, 2015

R. br.	Naziv	Razina informalizacije	Vrste informalizacije
1	pirana	općina	<ul style="list-style-type: none"> • Isplaćuju plaće bez poreza i doprinosa • Ne plaćaju PDV i druge indirektno poreze • Izmiruju poreze i doprinose na plaću tek kad radnik napušta organizaciju • Zombi-poduzeće (ne funkcionira, bankovni računi blokirani, radnici 'na čekanju' (i rade 'na crno'))
2	barakuda	kanton	
3	kit	entitet	

Izvor: vlastita elaboracija

Dajemo primjer barakude koja, prema stanju u 2013. god, ima pasivu od 157 mln KM (koja se u cijelosti sastoji od obveza, jer je kapital jednak ničtici) i gubitak u poslovanju 25 mln KM. Istodobno njena prosječna mjesečna plaća iznosi 1,558 KM a prosječna plaća djelatnosti 810 KM.

Postoje i daleko teži slučajevi, slučajevi kitova, koji prijete da 'zaviju u crno' cio elektro-energetski sistem FBiH, preciznije njena dva elektroprivredna poduzeća. Meko budžetsko ograničenje, koje je slomilo etatističku ekonomiju bivših socijalističkih zemalja Istočne Europe, funkcionira već 20 godina i u kapitalističkoj BiH, razarajući produktivnost i konkurentnost njene ekonomije i u konačnici životni standard, koji je najniži u cijeloj EU obitelji (članice, kandidatkinje i potencijalne kandidatkinje).¹⁷

Uvjeti za pojavu neformalne ekonomije

Kao što svako kršenje pravila ponašanja iziskuje instrument, motiv i priliku, tako i uključivanje u neformalnu ekonomiju iziskuje:

- instrument: gotovina za neformalno plaćanje

¹⁷ Interesantno je koliko je takvo ponašanje vlasti tradicionalno, čak i kad su u pitanju glavni izvozni proizvodi. Tako je glavni izvozni proizvod Hercegovine (Palairret, 1997), duhan (čije krijumničarenje datira još od 1676. god.) raznašao i Hadži Lojo (Martić, 1906):

„On je proti naredbama carskog monopola odlazio po duhan u Hercegovinu... i na tovaru ga raznašao po Bosni, a to bez ikakve stiske od strane vladine“.

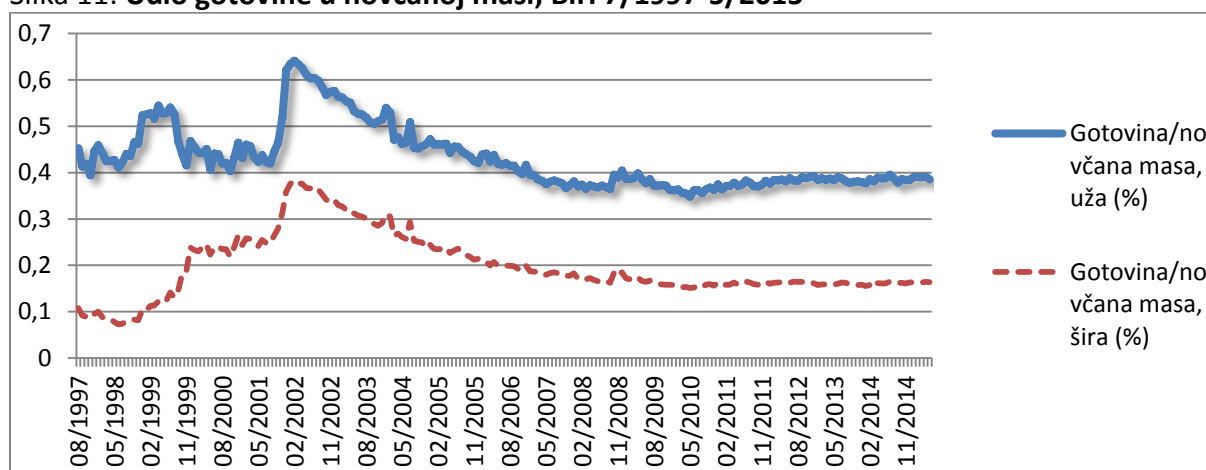
Ni danas, kad je u pitanju glavni izvozni proizvod (Bosne i) Hercegovine, aluminij, nema 'stiske od strane vladine' bilo da je kompanija u privatnom ili javnom vlasništvu – formalno postaje neformalno naočigled cijele društvene zajednice.

- motiv: ostvarenje neformalnog profita/plaće i
- prilika: mogućnost uključenja u neformalnu ekonomiju.

Bez raspoložive gotovine teško se uključiti u neformalnu ekonomiju. Upotreba depozitnog novca odnosno poslovanje preko trgovačke banke (jedine depozitne institucije u FBiH) je rizično jer vodi otkrivanju neformalne aktivnosti.

Izvan bh. banaka cirkulira oko tri milijarde KM odnosno svaka odrasla osoba raspolaže u prosjeku s 1,200 KM gotovine.

Slika 11: Udio gotovine u novčanoj masi; BiH 7/1997-5/2015

Izvor: vlastita obrada temeljem Centralna banka BiH (2015)

Kako se dolazi do gotovine nužne za neformalna plaćanja:

- Izdavanjem netačnih faktura (primjerice, izda se originalna faktura na 100 KM i dostavi kupcu, a u knjige zavode kriva faktura s npr. 80 KM, pri čemu se razlika od 20 KM tretira rabatom - inspektori nemaju običaj sravnjivati knjige izdanih faktura jedne firme i knjigu ulaznih faktura druge firme; radnici podignu plaće preko banke, no poslodavac im potom uzme te plaće; firma A isporuči robu firmi B koja isplati plaće radnicima firme A koja ima blokirane račune u banci itd.)
- Vođenje malog biznisa koje vrši naplatu u gotovini (tipično za pekarsku industriju, trgovinu na malo, ugostiteljstvo i sl. djelatnosti)
- Prodaja krijumničarene robe, robe s kamiona i sl. (ovo čini cjelovit lanac prodaje od dopreme robe iz inozemstva do prodaje u zemlji građanima putem firmi privjesaka; lanca je u cijelosti izvan PDV sustava)
- Priliv gotovine iz inozemstva mimo bankarskih kanala.

Kako poslodavci UPFBiH vide korištenje gotovine od strane svojih konkurenata iz neformalne ekonomije razvidno je iz tablice 21.

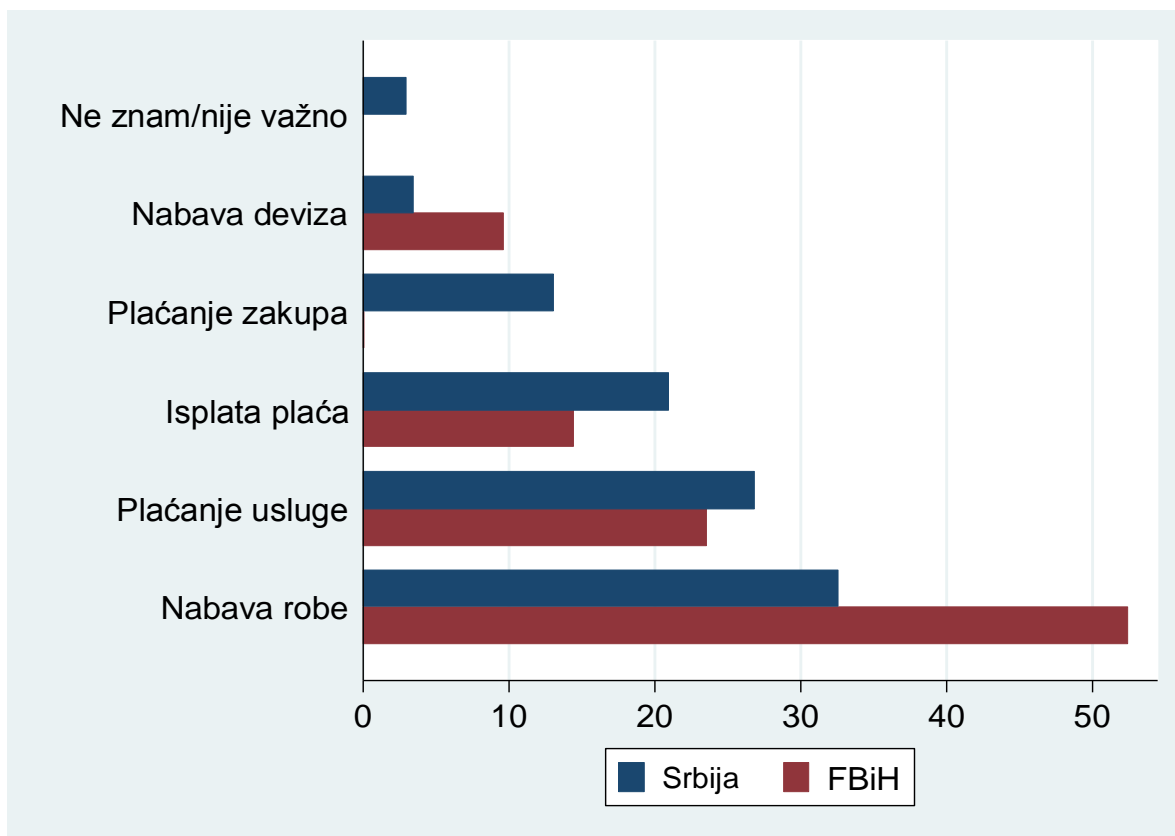
Tablica 21: Kako jedinice neformalnog sektora FBiH barataju gotovinom; UPFBiH, 2015

	Skoro nikad	Ne često	Često	Skoro uvijek	Ne znam	Ukupno (u %)
Prodaju bez fiskalnog računa	3.0	9.6	50.3	32.0	5.1	100.0
Ne iskazuju dobit u cijelosti (vode 'duple knjige')	3.0	15.7	50.3	29.4	1.5	100.0
Plaćaju gotovinom mimo propisa	5.6	9.6	51.3	26.4	7.1	100.0
Prodaju/pružaju usluga bez dozvole	7.1	8.6	47.2	33.5	3.6	100.0

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Kako je razvidno iz tablice 21, neformalni sektor uveliko posluje gotovinom. Nabavu proizvoda/usluga vrši plaćanjem gotovinom, potom prodaje proizvode/usluge bez izdavanja računa i vodi 'duple knjige', ako ih uopće vodi. Da neformalni sektor tako čini često ili skoro uvijek smatra 80% poslodavaca (UPFBiH, 2015).

Slika 12: Za koje svrhe jedinice neformalnog sektora koriste gotovinu; Srbija 2013, FBiH, 2015 (u %)

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015) i Krstić i Radulović (2015) za Srbiju

Kako slika 12 pokazuje, tri glavne svrhe za koje jedinice neformalnog sektora koriste gotovinu su nabava robe (32.6%), plaćanje usluga (26.8%) i isplata plaća (21.0%). Na isti način se i u neformalnoj ekonomiji Srbije koristi gotovina.

U Srbiji neformalna jedinica robu nabavlja od poduzetnika (37.1%), malog ili srednjeg poduzeća (34.3%), a rjeđe od velikog poduzeća ili prijatelja/rođaka - i pri tome se rukovodi prvenstveno nižom cijenom u odnosu na cijenu kod formalne jedinice (Krstić and Radulović, 2015). Nema razloga ne smatrati da se i u FBiH radi o poduzećima-privjescima, koja nabavljaju robu od poduzeća-hijena i poduzeća-vukova, dakle o cjelovitim poslovnim lancima koji su izvan PDV sustava.

Glavni motiv za uključenje poslodavca i radnika u neformalnu ekonomiju je ostvarivanje profita ili plaće odnosno uvećavanje formalnog profita/plaće. To se postiže smanjivanjem troškova rada i izbjegavanjem plaćanja raznih nameta radi popravljivanja konkurentnosti i osiguranja opstanka na tržištu odnosno osiguranja daljnjeg razvoja.

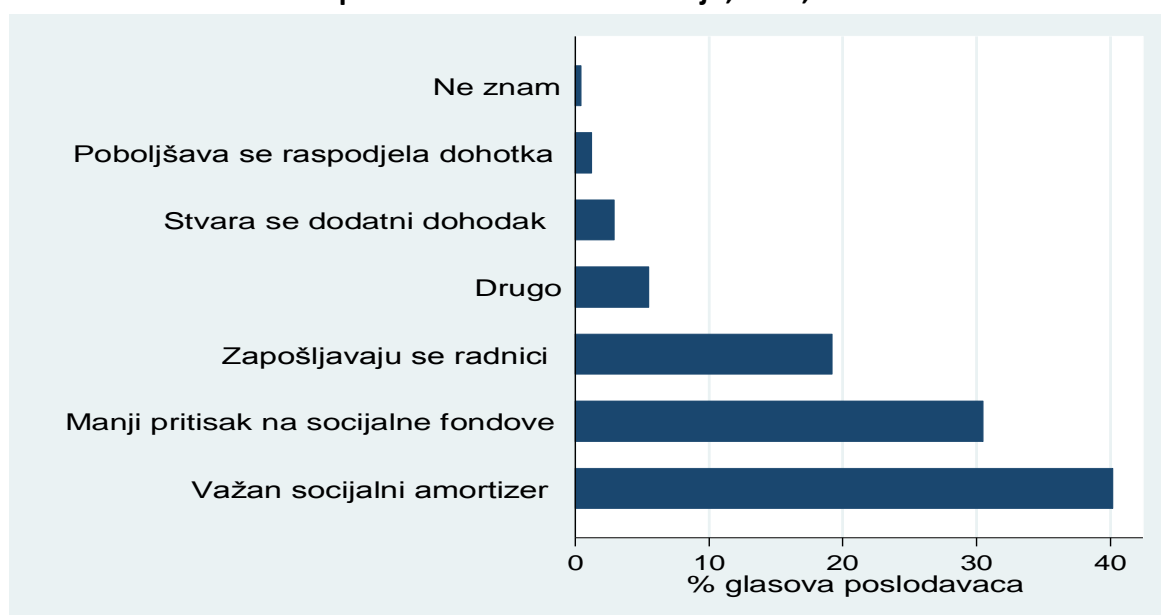
Motiviranost za djelovanje u neformalnoj ekonomiji će biti ostvarena ako postoji prilika za uključenje, a ona se može prikazati ovako:

Koristi uključnja u neformalnu ekonomiju > Štete od otkrivanja neformalne aktivnosti

Istraživanja pokazuju da je neformalna zaposlenost (mjerena satima neprijavljenog rada) veća u zemljama u kojima je kazna za neprijavljanje prihoda nadležnim državnim organima blaža (Andrews, Caldera Sánchez and Johansson, 2011).

Dakle, jedno od ključnih pitanja vezanih za postojanje neformalne ekonomije je: odvrća li država od djelovanja u neformalnoj ekonomiji ili pak tolerira (čak i potiče) djelovanje u neformalnoj ekonomiji?

Slika 13: Zašto država dopušta neformalnu ekonomiju; FBiH, 2015

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Prema gledištu poslodavaca (UPFBiH, 2015), glavni razlog zbog kojega država u FBiH tolerira postojanje neformalne ekonomije je uključanje nezaposlenih/neaktivnih u tržište rada (v. sliku 13). Time se, prije svega, smanjuju socijalne tenzije u društvu i slabi pritisak na fondove socijalnog osiguranja države.

ŠTETE OD NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BIH

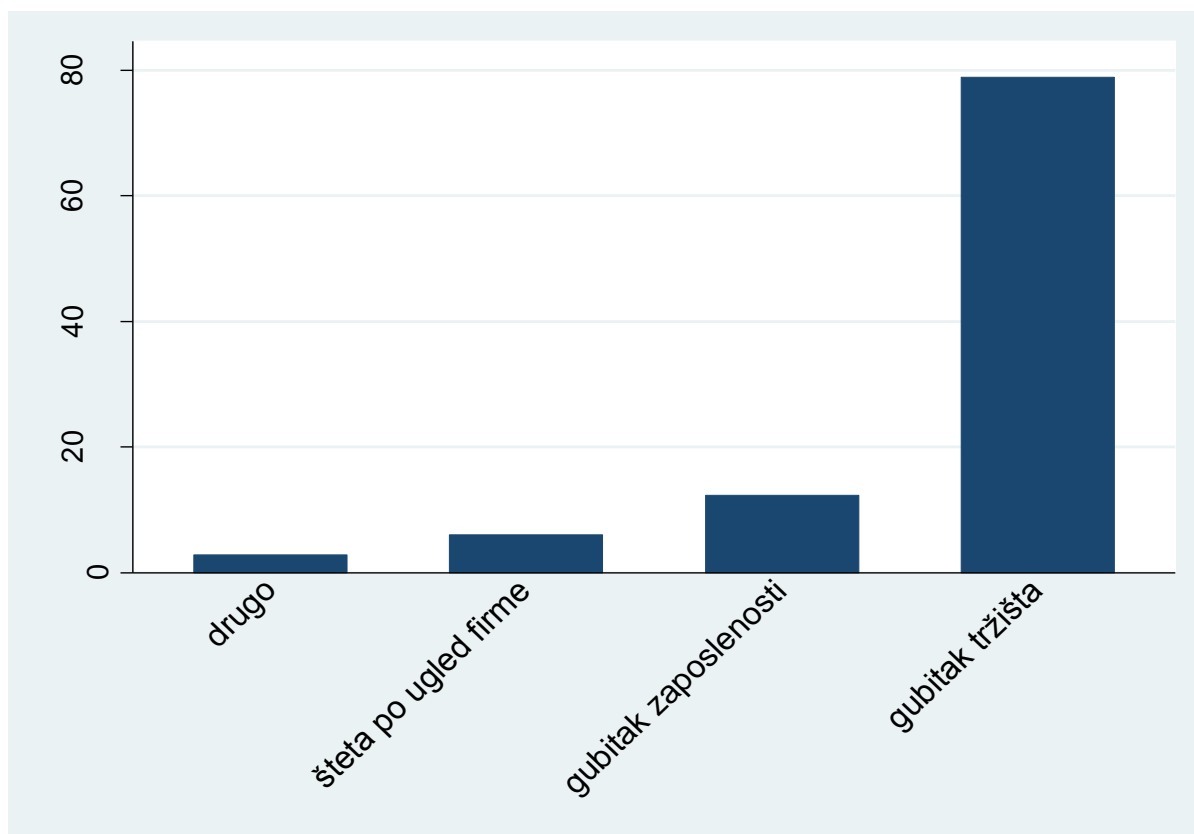
Gledišta poslodavaca o visini štete

Sa stanovišta šteta koje poslodavci trpe zbog neformalne konkurencije, četiri od pet poslodavaca (preciznije, 78.9% njih) smatra da se glavnina štete odnosi na gubitak tržišta (gubitak kupaca, nužnost snižavanja cijena proizvoda odnosno usluga i gubitak prodaje).

Naredna vrsta štete je smanjenje zaposlenosti, čime je pogođen svaki osmi poslodavac (preciznije, 12.8% poslodavca).

Poslodavci vide još jedan štetan uticaj neformalne konkurencije – šteta ugleda firmi kod kupaca, čime je pogođen svaki sedamnaesti poslodavac (preciznije, 16.9% njih).

Slika 14: Vrste šteta od neformalne konkurencije; FBiH, 2015

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Neformalnom konkurencijom su najviše pogođene srednje kompanije (kroz gubitak tržišta od 31 do 50%), a najmanje velike kompanije (s gubitkom tržišta do 15%), dok su male i srednje kompanije između njih po veličini gubitka tržišta (gubitak tržišta 16-30%) (UPFBiH, 2015).

Opće je poznat je problem prerastanja manjih u veća poduzeća. U ovom slučaju srednjih firmi FBiH radi se ne o izostanku potpore državnih agencija koje trebaju osiguravati pakete podrške, nego o izostanku temeljnih funkcija države u oblasti ekonomske sfere (osiguranje

okvira za ekonomsko djelovanje i vladavine prava kojom se štite privatno vlasništvo i pravni ugovori) koje se ogledaju u nesprečavanja izlaganja manjih poduzeća nelojalnoj konkurenciji i time sprečavanja njihovog prerastanja velika poduzeća. Time trpi i država, jer se takvim njenim djelovanjem sprečava povećanje produktivnosti i konkurentnosti ekonomije i širenje porezne baze.

Kad se problematika neformalne konkurencije razmatra sa stanovišta ekonomije kao cjeline (makro stanovišta), neumitno se uočava štete od neformalne konkurencije, koja se ogleda u slabljenju produktivnosti i konkurentnosti ekonomije. Brojne studije pokazuju da neformalne jedinice u prosjeku imaju produktivnost nižu za oko 30% u odnosu na formalne jedinice. No, one su u stanju konkurirati formalnim jedinicama jer djeluju van dosega pravne države (mogu opstati unatoč neplaćanju poreza, nepoštivanju regulacije rada, nuđenjem proizvoda koji su krijumničareni ili s lažnim markama, proizvoda koji ne zadovoljavaju minimalne zdravstvene standarde itd.) i tako vještački povećavaju svoju 'konkurentnost' i stižu tržišne udjele, istiskujući formalne jedinice (OECD, 2010).

Veličina štete po ekonomiju i državu

Visina štete zbog neformalne ekonomije (iskazana kao procent gubitka ukupnog prihoda) koju ostvaruju firme formalnog sektora prikazana je u tablici 22.

Tablica 22: **Visina štete zbog neformalne ekonomije; FBiH, 2015 (% ukupnog prihoda)**

Djelatnost	<15	16-30	31-50	51+	ne zna	Ukupno
Građevinarstvo	8.0	64.0	12.0	12.0	4.0	100
Trgovina	13.8	48.3	31.0	0.0	6.9	100
Financije	71.4	14.3	0.0	0.0	14.3	100
Metalna industrija	10.5	63.2	26.3	0.0	0.0	100
Ugostiteljstvo i turizam	46.2	30.8	15.4	0.0	7.7	100
Cestovni transport	5.3	63.2	26.3	5.3	0.0	100
Proizvodnja tekstila, kože i obuće	14.3	52.4	19.0	0.0	14.3	100
Drvena industrija	4.3	47.8	30.4	8.7	8.7	100
Prehrambena industrija	16.0	40.0	32.0	8.0	4.0	100
Drugo	53.6	21.4	3.6	0.0	21.4	100
Prosjek	24.3	44.5	19.6	3.4	8.1	100

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015),

Vidljivo je iz tablice 22 da 44.5% ukupnog broja firmi ostvaruje gubitak 16-30% ukupnog prihoda. Slijedi ih 24.3% firmi koje ostvaruje gubitak do 15% ukupnog prihoda.

Jedina odstupanja od veličine gubitka u rasponu do 16 do 30 posto ukupnog prihoda su zamjetne kod djelatnosti ugostiteljstva i turizma i financija te skupine druge djelatnosti kod kojih gubici zbog neformalne ekonomije ne prelaze 15% ukupnog prihoda.

Može se zaključiti da 69% firmi ostvaruje gubitak do 30% ukupnog prihoda zbog djelovanja neformalne konkurencije odnosno da ponderirani prosječni gubitak iznosi 24.4 ukupnog prihoda. Praktički, neformalne jedinice 'otmu' četvrtinu prihoda formalnim firmama.¹⁸

Tablica 23: Veličina šteta od neformalne nepoljoprivredne ekonomije; FBiH, 2008-2013

R. br.	Varijable neformalne ekonomije	2010	2011	2012	2013
1	Neformalno tržište (u mlrd KM), 24.4% formalnog tržišta	8.8	9.4	9.6	9.6
2	'Dobit prije oporezivanja' (u mln KM)	391	432	442	430
3	Ukupno utajeno državi (porez na dohodak, porezi i doprinosi na plaće) (23.6% 'dobiti prije oporezivanja')	92	102	104	102
4	Otete neto plaće radnicima formalnog sektora (u mln KM)	589	596	611	595
5	Oteta dobit poslodavcima formalnog sektora (u mln KM)	96	159	92	110
6 (=3+4+5)	Ukupna direktna šteta neformalne ekonomije (u mln KM)	777	857	807	807
7	Štete po osnovu neprikupljenog PDV (u mln KM) (PDV jaz od 26%)	509	520	540	525
8 (=6+7)	Ukupna šteta zbog neformalne ekonomije (u mlrd KM)	1.3	1.4	1.3	1.3

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015), FZPR (2014), World Bank (2014), Regoje (2011)

Temeljem tablice 23. može se sagledati šta bi bilo da su aktivnosti neformalnog nepoljoprivrednog sektora vršene unutar okvira formalnog sektora. Brojke predstavljaju konzervativne procjene, jer se temelje na FZPR (2014), koji svoje izračune temeljene na podacima AFIP. Pri tome treba imati u vidu da znatan broj firmi ne predaje računu AFIP, što znači da su stvarne bilance za barem 10-tak procentnih poena veće od ovih na kojima se temelji izračun.

Ukupna direktna šteta od neformalne nepoljoprivredne ekonomije po ekonomiju FBiH je procijenjena na 812 mln KM prosječno godišnje u razdoblju 2010-2013.

No, šteta mora biti uvećana za veličinu šteta temeljem utaje PDV, koja je u istom razdoblju iznosila 524 mln KM prosječno godišnje (v. tablicu 24).¹⁹

¹⁸ Kategorija firmi 'ne zna' raspodijeljena je na dva ravnomjerna dijela i pripojena dvjema vodećim od ukupno četiri moguće skupine gubitaka (<15,16-30,31-50, >51) odnosno djelatnosti. Prosječna vjerojatnost ispravnosti ovog postupka je 80.6%.

¹⁹ Prema izvjesnim izračunima, provedenim unutar Uprave za indirektno oporezivanje (Regoje, 2014:8): „...u Bosni i Hercegovini je VRR¹⁹ iznosio 74% u 2011. godini.¹⁹ Znači da je VRR jaz iznosio 26%.¹⁹ Nisu dostupni podaci o tome koliko postotnih bodova VRR jaza se odnosi na *compliance*, a koliko na *policy* komponentu...”

VRR je odnos prikupljenih prihoda od PDV i 'idealne' veličine prihoda od PDV (jedna stopa, nema izuzetaka).

Tablica 24: PDV jaz; (F)BiH i komparatori, 2011

Zemlja	PDV jaz	PDV jaz kao % BDP	Zemlja	PDV jaz	PDV jaz kao % BDP
Ekonomski komparatori			Regionalni komparatori		
Austrija	14	1.2	Bugarska	15	1.6
Češka	28	2.7	Grčka	39	4.7
Mađarska	30	3.7	Rumunija	48	7.9
Slovačka	37	4.0	Srbija	23.6	2.9
Slovenija	10	0.9	Prosjeak	31.4	4.3
Prosjeak	23.8	2.5	<i>FBiH/BiH</i>	26	3.1

Izvor: vlastiti izračun temeljem CPB (2013), Schneider, Krstić, Arsić and Ranđelović (2015) Regoje (2011)

Ako²⁰ se uzmu u obzir šteta po ekonomiju FBiH zbog PDV jaza od 525 mln KM prosječno godišnje, ukupna šteta od neformalne ekonomije u razdoblju 2010-2013. iznosila je 1.3 mlrd. KM prosječno godišnje.

²⁰ Za 26 zemalja članica EU prosječan PDV jaz za razdoblje 2000-2011. je iznosio 17%. U 2011. god. jaz je iznosio 193 mln eura tj. 1.5 % ukupnog BDP za 26 zemalja, što predstavlja povećanje s 1.1.% u 2006. god. Postoje značajna odstupanja od prosjeka po zemljama u rasponu od 0.2% (Nizozemska, 2005.) do 49% (Rumunija, 2009.). Najveći PDV jazovi (u % BDP) su kod Rumunije, Latvije, Grčke i Litvanije (CPB, 2013).

POKRETAČI NEFORMALNE EKONOMIJE U (F)BIH

Iz meta studija pokretača neformalne ekonomije proizlazi da su glavni pokretači neformalne ekonomije (Schneider, 2012):

1. Porezi i doprinosi za socijalno osiguranje
 - a. pojedinačno (35-38%)
 - b. s poreznim moralom (45-52%)
2. Porezni moral (22-25)
3. Kvalitet državnih institucija (10-12%) i
4. Intenzitet regulacije (poglavito tržišta rada) (7-9%).

Značaj ovih pokretača može se detaljnije sagledati iz tablice 25.

Tablica 25: Pokretači neformalne ekonomije prema meta studijama

R. br.	Naziv pokretača	Veličina uticaja (u %)	
		A (uključuju 'porezni moral' kao varijablu)	B (ne uključuju 'porezni moral' kao varijablu)
1	Povećanje tereta plaćanja poreza i doprinosa	35-38	45-52
2	Porezni moral	22-25	-
3	Kvalitet državnih institucija	10-12	12-17
4	Specifična regulacija tržišta rada	7-9	7-9
5	Socijalna davanja	5-7	7-9
6	Usluge javnog sektora	5-7	7-9
7	Uticaj svih pokretača	84-98	78-96

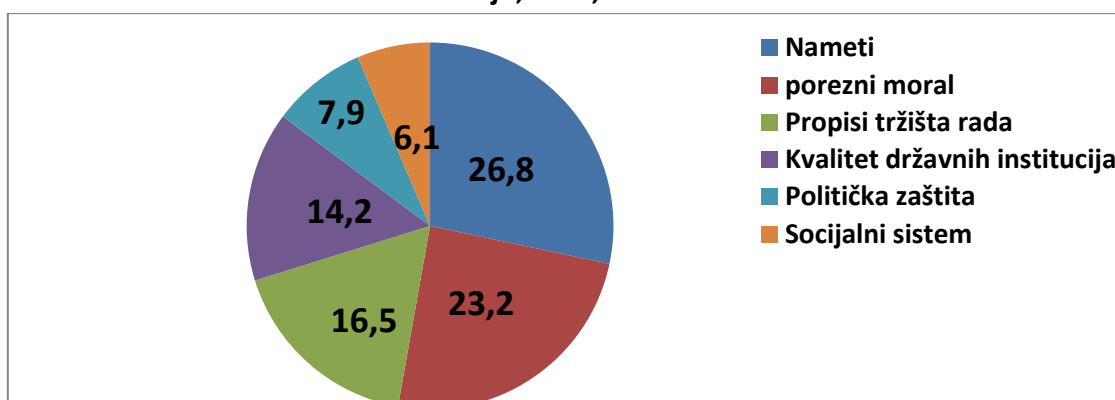
A - Prosječna vrijednost 12 studija; b – prosječna vrijednost 22 empirijske studije

Napomena: studije koriste MIMIC ili metodu tražnje novca

Izvor: Schneider (2012)

Navedena gledišta uveliko potvrđuje i anketa poslodavaca UPFBiH (2015), kako pokazuje slika 15.²¹

Slika 15: Pokretači neformalne ekonomije; FBiH, 2015

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015) i Schneider (2012)

²¹ Poslodavcima je u anketi ponuđeno lista od devet mogućih pokretača neformalne ekonomije. Zamoljeni su da ocijene svaki od tih pokretača ocjenama od 9 (najvažniji) do 1 (najmanje važan). Te ocjene su predstavljale ponder kojima su vrednovani pokretači i time je utvrđena rejting lista dana na slici 12.

Sa slike 1 razvidno je da nameti i porezni moral predstavljaju glavne pokretače neformalne ekonomije u FBiH, kao i u drugim zemljama. Kod FBiH ti pokretači zajedno nose 50% uticaja svih pokretača dok kod drugih zemalja nose 60%. Razlog je, kako je već naglašeno, slabo djelovanje javnih institucija, pa pokretači vezani za njih imaju nešto veći ponder nego kod drugih zemalja. Vremenom bi, kako bude napredovao razvoj javnih institucija u (F)BiH, značaj visine nameta dobivao više na značaju u odnosu na ostale pokretače.

Tablica 26: Pokretači neformalne ekonomije prema meta studijama; FBiH i druge zemlje (u %)

R. br.	Pokretači	FBiH	Druge zemlje
1	Nameti	26.8	35-38
2	Porezni moral	23.2	22-25
3 (=1+2)	Nameti i porezni moral	50	60
4	Kvalitet državnih institucija	14.2	10-12
5	Regulacija (tržišta rada i dr.)	16.5	7-9
6	Socijalna davanja	6.1	5-7
7	Usluge javnog sektora		5-7
8	Politička zaštita	7.9	
9 (=3+4+5+6+7+8)	Svi pokretači	100	84-98

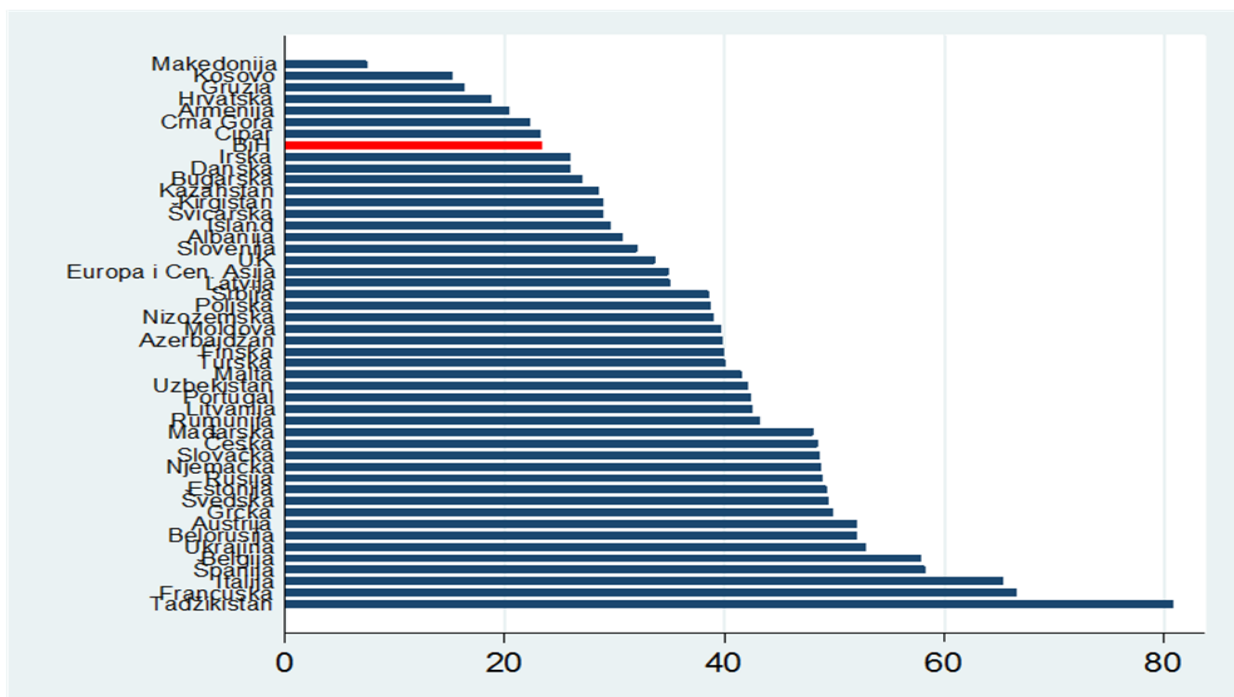
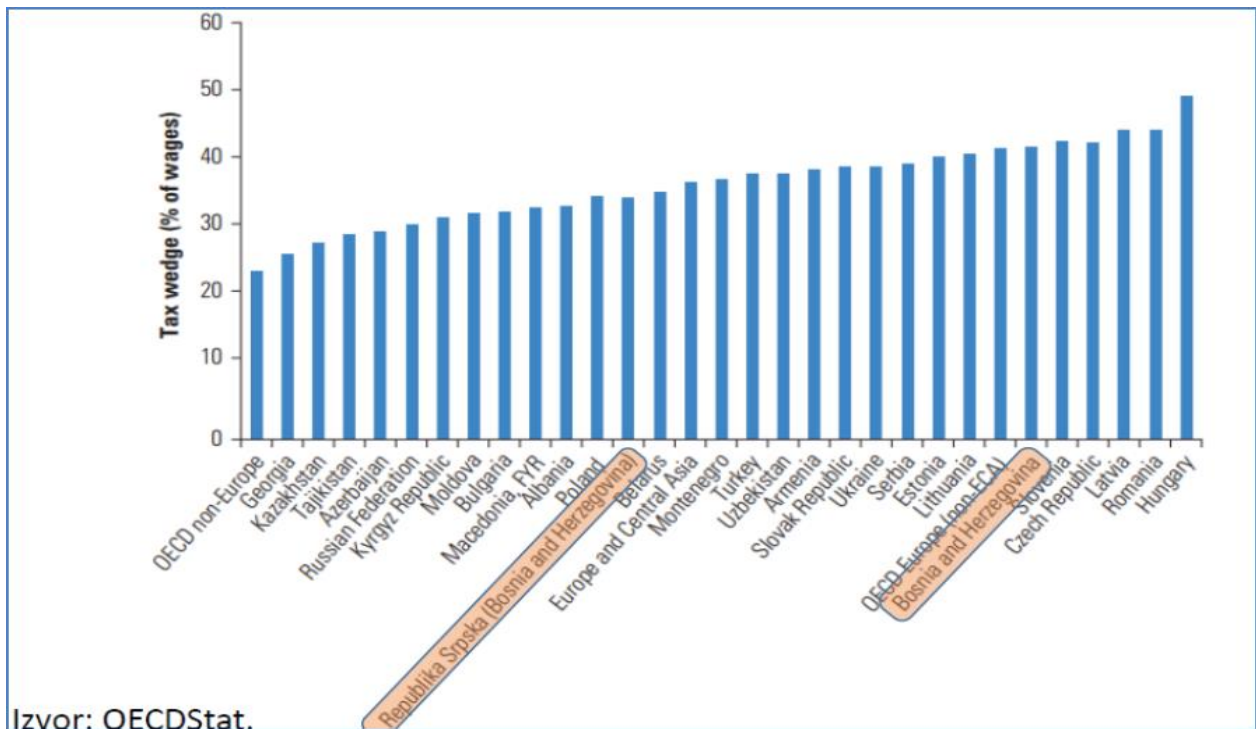
Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015) i Schneider (2012)

Istraživanja pokazuju da tranzicijske zemlje s niskim poreznim moralom ispoljavaju jasnu tendenciju k višoj neformalnoj ekonomiji. Regresijska istraživanja pokazuju da smanjenje poreznog morala za jednu jedinicu vodi povećanju neformalne ekonomije za oko 20 procentnih poena. Štaviše, porezni moral može biti toliko značajan da može objasniti i preko 30% ukupne varijanse varijable neopažene ekonomije (Torgler, 2011).

Nameti

Porezni klin u FBiH je izuzetno velik, prvenstveno stoga što su veliki socijalni doprinosi (v.sliku 16).

Slika 16: Ukupna porezna stopa za kompaniju srednje veličine; Europske i Porezni klin; BiH i druge zemlje tranzicijske zemlje, 2012 (% neto profita)

Kako je razvidno sa slike 16, vrlo mali broj zemalja u Europi ima manji porezni klin od BiH, a razlog tome su iznimno velike stope doprinosa za socijalno osiguranje, koje su najviše među regionalnim komparatorima (v. tablicu 27). Ako posmatramo samo FBiH onda je situacija još nepovoljnija, jer poreski klin u FBiH je veći od prosjeka na nacionalnom nivou.

Tablica 27: **Stope socijalnih doprinosa; BiH i komparatori, 2015 (u %)**

Zemlja	Stopa
BiH	41.5
Hrvatska	28.7-42.2
Slovenija	38.2
Srbija	35.8
Makedonija	27.0
Albanija	26.2

Izvor: World Bank (2015c)

Glede visokog poreznog klina, IMF (2015:3) navodi slijedeće:

„Visoki nameti na rad mogu se vremenom smanjiti smanjenjem doprinosa za socijalno osiguranje, pri čemu bi se manjak prihoda temeljem toga naknadio proširenjem baze za plaćanje poreza i doprinosa kao i smanjenjem rashoda.“

Težina poreznog tereta mjerena *brojem plaćanja* (koliko puta godišnje treba platiti porez) je, u odnosu na sve europske i tranzicijske zemlje, jedino u Srbiji teža nego u BiH (v. tablicu 28).

Tablica 28: **Europske i tranzicijske zemlje s najvećim brojem plaćanja poreza za srednju kompaniju, 2013**

Zemlja	Broj plaćanja godišnje
Srbija	67
BiH	45
Regionalni komparatori	
Slovenija	11
Hrvatska	19
Crna Gora	29
Kosovo	33
Makedonija	7
Albanija	34
Prosjek	29

Izvor: vlastita obrada temeljem World Bank (2014)

Globalno promatrano, broj plaćanja poreza godišnje se kreće od tri (skupina najboljih zemalja) do 63 (skupina najgorih zemalja). U BiH kompanija plaća 45 puta godišnje poreze, dok je prosjek za regiju (uključujući i Srbiju) 29 puta. Dakle, BiH uveliko zaostaje iza zemalja regije. Zapravo, zajedno sa Srbijom čini europsko i tranzicijsko začelje.

Težina poreznog tereta mjerena *vremenom* (koliko je godišnje potrebno sati da se izmire porezne obveze) kreće se od 49 (skupina najbolje plasiranih zemalja) do 696 (skupina najgore plasiranih zemalja) sati. U BiH treba 407 sati.

Tablica 29: **Europske i tranzicijskezemlje u kojima treba najviše vremena da se plate porezi za srednju kompaniju, 2013**

Zemlja	Vrijeme (broj sati)
Bugarska	454
Češka	413
BiH	407
Regionalni komparatori	
Slovenija	260
Hrvatska	208
Crna Gora	320
Srbija	279
Kosovo	155
Makedonija	119
Albanija	357
Prosjek	243

Izvor: World Bank (2015)

Bugarska, Češka i BiH čine skupinu europskih i tranzicijskih zemalja u kojima kompanija srednje veličine treba najviše vremena da izvrši plaćanje poreza. Prosjek za zemlje regije iznosi 243 sata - skoro dvostruko manje vremena nego u BiH.

Nizak porezni moral

Od pokretača neformalne ekonomije više pažnje zaslužuje porezni moral (stav spram plaćanja poreza), jer se detaljnije proučava tek u skorije vrijeme, pa ima malo studija koje se njime bave s empirijskog stanovišta (kako pokazuje tablica 25).

Porezni moral, definiran kao spremnost poreznog obveznika da izmiri svoje porezne obveze u potpunosti i na vrijeme i tako plati javna dobra i javne usluge koje dobiva od javnog sektora, utiče na razinu neformalne ekonomije.

Allingham and Sandmo (1972) su pioniri istraživanja poreznog morala, no njihov rad, iz kojeg proističe da je porezna utaja negativno povezana s mogućnosti otkrivanja i visinom kazne, uveliko je kritiziran.

Kritičari navode da su u mnogim zemljama primjerice Švicarskoj kazne toliko male da ne mogu objasniti visok stupanj plaćanja poreza. Stoga se smatra da je porezni moral, preciznije visok porezni moral, upravo taj faktor koji objašnjava jaz između visokog stupnja plaćanja poreza i niske visine kazni za neplaćanje poreza (Torgler and Schneider, 2007).

Porezni moral, za razliku od utaje poreza, ne mjeri ponašanje pojedinca nego njihov stav spram plaćanja poreza. Porezni moral je moralna obveza da se plate porezi - uvjerenje da se plaćanjem poreza doprinosi društvu. Javni sektor stoga mora djelovati na efikasan način kad proizvodi javna dobra i pravičan način kad ih distribuira da bi porezni obveznik imao osnovu za gledište da plaćanjem poreza doprinosi društvu. Jednostavno kazano, među poslodavcima/radnicima treba postojati razvijena svijest (moral) da su „porezi ono što se plaća da bi se živjelo u civiliziranom društvu.“²²

Pri tome je važan i način na koji država tretira poslodavca/radnika kao poreznog obveznika. Ako ga tretira kao partnera tj. ugovornu stranu u (poreznom) ugovoru, a ne kao podčinjenog podanika, on(a) će, promatrano s psihološkog i moralnog aspekta, lakše plaćati poreze (Schneider, 2015).

Poslodavci i radnici su racionalne osobe koji poduzimaju cost-benefit analizu sa stanovišta šta gube i šta dobivaju ako prakticiraju neformalne aktivnosti. Mogu odlučiti uključiti se u neformalne aktivnosti u slučaju da potencijalni dobiti (neplaćeni porezi i doprinosi) nadmašuju potencijalne troškove ako budu otkriveni (kazne).

Vrlo je teško mjeriti porezni moral u ulozi pokretača neformalne ekonomije. U ovom radu se oslanjamo na *indeks efektivnosti države*. On pokazuje kako javnost doživljava kvalitetu usluga koje pruža država, mjeru u kojoj je pružanje tih usluga neovisno od političkog uticaja, kvalitetu donošenja i provođenja politika kao i u kojoj mjeri postoji uvjerenje da državi provodi takve politike. Pri tome se ne oslanjamo na istraživanja samo jedne, ma koliko respektabilne globalne institucije, nego na agregatni indeks, kako to čini i World Bank, (2015a)²³ jer se radi o percepcijama koje nije lako mjeriti i koje su lako podložne promjenama.

Tablica 30: **Efektivnost države; BiH i komparatori, 2013**

Zemlja	BPS	BTI	CGS	GWP	IPD	WMO	Agregatni indeks
BiH	0.93	0.42	0.60	0.40	0.83	0.44	39.2

²² Riječi pravnik Olivera Wendella Holmes mlađeg, ispisane nad ulazom u zgradu Porezne uprave SAD u Washingtonu.

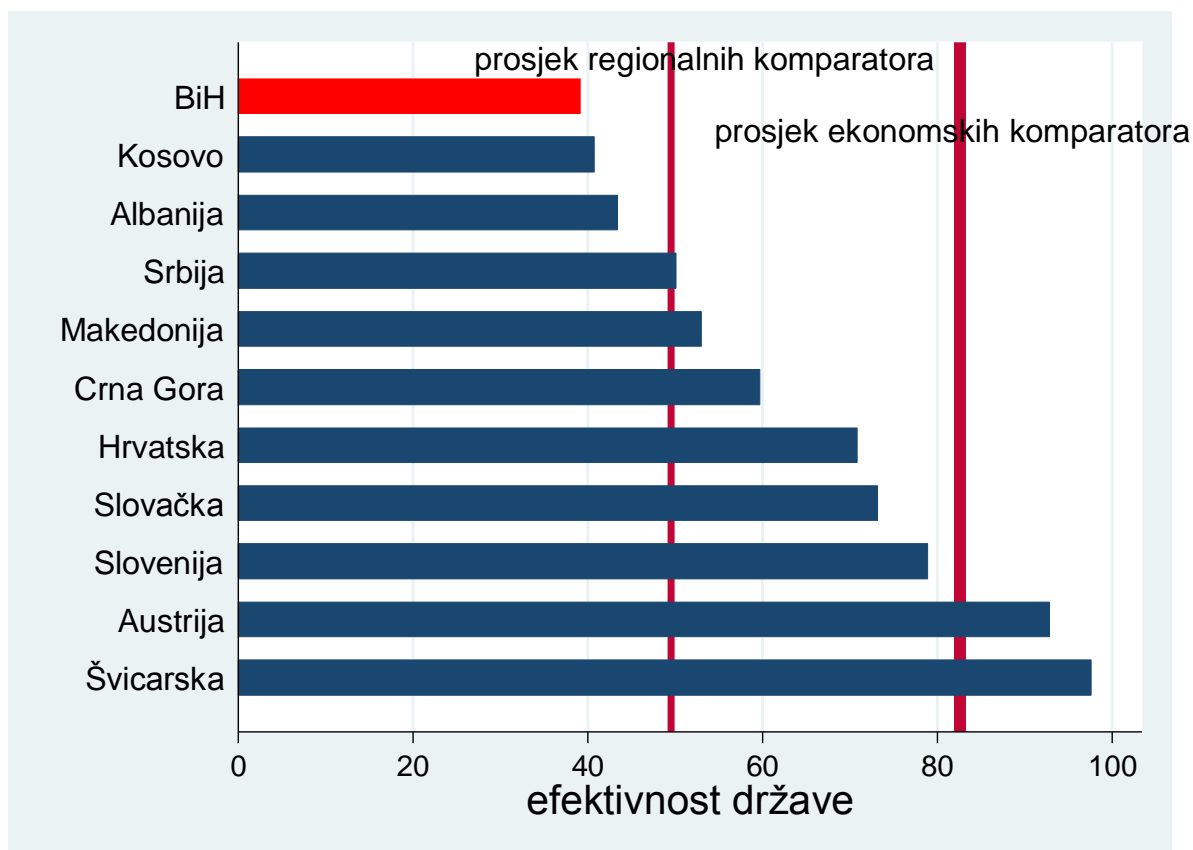
²³ U narednim dijelovima rada oslanjamo se agregatne i pojedinačne indekse upravljanja (aggregate and individual governance indicators) World Bank, koji mjere šest dimenzija upravljanja za 215 zemalja i teritorija svijeta za razdoblje od 1996. god. Detaljnije na <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators>

Regionalni komparatori							
Albanija	0.87	0.56	0.48	0.50	0.63	0.44	43.5
Crna Gora	0.96	0.73	0.58	0.46		0.56	59.8
Kosovo	0.65	0.57		0.60			40.7
Makedonija	0.83	0.70	0.50	0.55		0.50	53.1
Srbija	0.94	0.73	0.44	0.42	0.75	0.50	50.2
Ekonomski komparatori							
Hrvatska	0.94	0.75	0.66	0.56	1.00	0.75	70.8
Slovenija	0.91	0.78	0.70	0.64	1.00	0.81	78.9
Slovačka	0.82	0.85	0.52	0.45	0.79	0.81	73.2
Austrija			0.76	0.76	1.00	0.83	92.8
Švicarska			0.87	0.81	1.0	0.88	97.6

*Napomena: BPS-Business Enterprise Environment Survey; BTI – Bertelsmann Transformation Index; GCS World Economic Forum Global Competitiveness Index; GWP – Gallup World Poll, IPD – Institutional Profiles Database; WMO – Global Insight Business Conditions and Risk Indicators
Izvor: vlastita obrada temeljem World Bank (2015a)*

Bh. država je najneefektivnija država regije. Štaviše, svega dvije europske zemlje (Ukrajina i Bjelorusija) imaju neefektivniju državu od BiH. Jaz između BiH s jedne te regionalnih i ekonomskih komparatora s druge strane je prikazan na slici 17.

Slika17: Efektivnost države; BiH i komparatori, 2013

Izvor: World Bank (2015a)

Nedvojbeno je da država u (F)BiH treba popravljati svoju efektivnost i tako snažiti porezni morala i tim putem neformalnu ekonomiju. Primjerice, kad država provodi jednostrane transfere (daje subvencije, poticaje, potpore i sl.), mora to vršiti tako da se transferi vrte ne samo kroz glasove političkim strankama koje su ih odobrile, nego i kroz poreze budžetu (F)BiH. Jednostrani transferi nisu puki transferi javnih sredstava u korist određenih društvenih i ekonomskih skupina nego instrument regeneracije budžetskih prihoda.

Reguliranost (tržišta rada)

Pod kvalitetom regulative World Bank (2015a) podrazumijeva percepciju sposobnosti države da formulira i provodi učinkovite politike i regulativu koje omogućavaju i podupiru razvoj privatnog sektora.

Tablica 31: **Kvalitet državne regulative; BiH i komparatori, 2013**

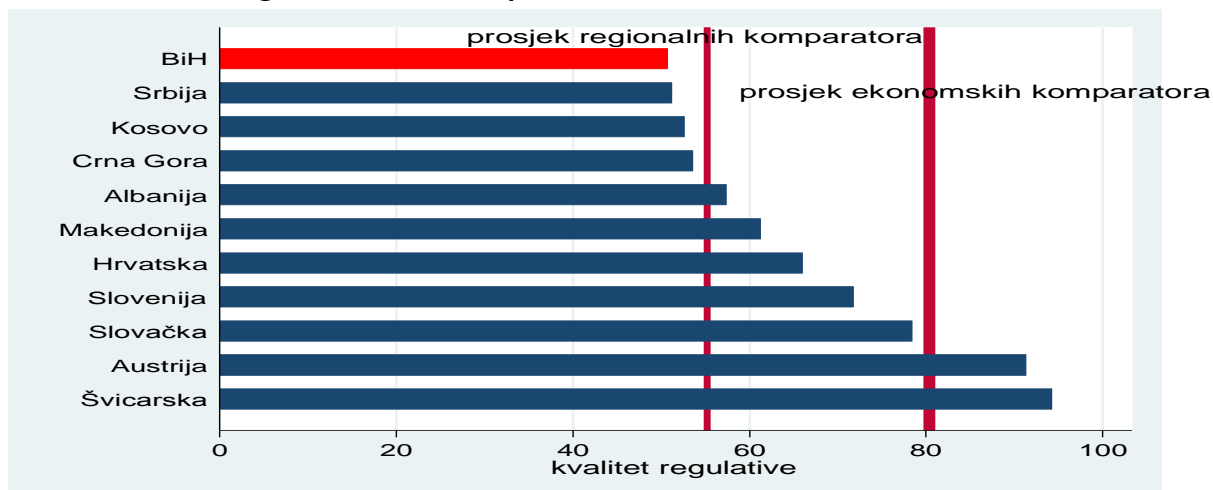
Zemlja	Procentni rang (0-100) ^x
Švicarska	94.26
Austrija	91.39
Slovačka	78.47
Slovenija	71.77
Hrvatska	66.03
Prosjek ekonomskih komparatora	80.38
Makedonija	61.24
Albanija	57.42
Crna Gora	53.59
Kosovo	52.63
Srbija	51.20
Prosjek regionalnih komparatora	55.22
BiH	50.72

^x što veći rang, bolji kvalitet

Izvor: World Bank (2015a)

Bh. država je najlošiji regulator među regionalnim i ekonomskim komparatorima. Štaviše, od europskih zemalja još su jedino Moldava i Ukrajina lošije rangirane BiH Jaz u kvaliteti državne regulative spram regionalnih i ekonomskih komparatora razvidan je sa slike 18.

Slika 18: Kvalitet regulative; BiH i komparatori, 2013

Izvor: World Bank (2015a)

Ako je regulativa, posebice tržišta rada, niske kvalitete, javljaju se frustracije, što vodi ekonomskoj i socijalnoj nestabilnosti.

Mnogi, posebice mladi, traže priliku da napuste (F)BiH. Realna (anketna) opća stopa nezaposlenosti FBiH za 2015. god. je 29.1%, a stopa nezaposlenosti mladih više no dvostruko veća (BHAS, 2015), no (F)BiH nema ni strategije ni politike zaposlenosti.

BiH je jula 2010. donijela Strategija zapošljavanja 2010-2014, a FBiH Strategiju zapošljavanja 2009-2013. još 2009. god. Dakle, ni izbijanje krize u (F)BiH oktobra 2010. nije potaklo vlasti na razini (F)BiH da donesu bilo kakve mjere u ovoj oblasti, pa tako i poboljšaju regulativu tržišta rada.

Previše kruta regulacija tržišta rada, koja povećava troškove angažiranja radnika, ima za posljedicu jačanje neformalne ekonomije. Kako baza podataka World Bank pokazuje, ograničenja vezana za angažiranje i otpuštanje radnika ne doprinose toliko zaštiti radnika koliko obeshrabruju firme da angažiraju radnike kroz formalne aranžmane. Stoga se firme odlučuju na neformalne aranžmane, čime ostvaruju uštede na troškovima angažiranja radne snage (Singh, Jain-Chandra and Mohommad, 2012).

Tržište rada u (F)BiH je vrlo rigidno i kao takvo doprinosi razvoju neformalnih aktivnosti (v. tablicu 32).

Tablica 32: Reguliranost tržišta rada; BiH i komparatori, 2014

	Maksimalna duljina ugovora na određeno vrijeme s produžecima (u mjesecima)	Minimalna plaća za puno radno vrijeme (US\$ mjesečno) ^x	Odnos minimalne plaće i dodane vrijednosti po radniku	Obavještava nje treće strane ako je otpušteno 9 radnika	Odobrenje treće strane ako se otpušta 9 radnika
1	2	3	4	5	6

BiH	24	383.26	0.67	Da	Ne
a) Regionalni komparatori					
Albanija	neograničeno	209.86	0.37	Ne	Ne
Srbija	12	232.46	0.34	Ne	Ne
Kosovo	neograničeno	172.09	0.14	Ne	Ne
Makedonija	60	287.51	0.51	Ne	Ne
Crna Gora	24	196.66	0.22	Ne	Ne
b) Ekonomski komparatori					
Hrvatska	neograničeno	534.87	0.32	Da	Ne
Slovačka	24	470.54	0.23	Da	Ne
Slovenija	24	1054.91	0.38	Ne	Ne
Austrija	neograničeno	1555.92	0.26	Da	Ne
Švicarska	120	0.00	0.00	Ne	Ne

^x za osobu sa srednjom stručnom spremom i godinom staža
Izvor: World Bank (2014)

Sa stanovišta reguliranosti tržišta rada, ključni momenti od značaja za poticanje na neformalne aktivnosti su: prosječna i minimalna plaća, kolektivni ugovori i zakonodavna zaštita zaposlenja.

Prosječna plaća u BiH je relativno visoka, čak i u apsolutnom iznosu, a posebice relativno tj. kad se stavi odnos s produktivnošću rada te sofisticiranosti izvoza. O tome World Bank (v. Kathuria, 2008: 26) kaže:

„Bosna i Hercegovina je zemlja s relativno visokim plaćama promatrano unutar zemalja Zapadnog Balkana, no svega 33 % njenog izvoza su intenzivni vještina i kapitalom.“

Minimalna plaća za puno radno vrijeme je veća u BiH nego u zemljama regije (v. kolonu 3 tablicu 32).

Nepostojanje razvijenih procedura produljenja isteklih kolektivnih ugovora je rijetkost u Europi, u kojoj je rješavanje tog pitanja propisano/regulirano ustavom, zakonom, obveznim članstvom u komori ili putem formiranja javne komisije (što je praksa većine zemalja).

Imajući u vidu nisku razinu kvalitete regulative, posebice kvalitetu regulative tržišta rada, jasno je da je ona značajan pokretač neformalne ekonomije.

Kvalitet državnih institucija

Kvalitet državnih institucija se može sagledavati prema tome koliko osigurava vladavinu prava odnosno koliko drži korupciju pod kontrolom. Korupcija je utoliko više pod kontrolom, ukoliko upravljačke elite manje koriste javnu vlast za ostvarivanje privatnih probitaka, počevši od primanja poklona do piratskog zarobljavanja države.

Tablica 33: Kvalitet državnih institucija; BiH i komparatori, 2013

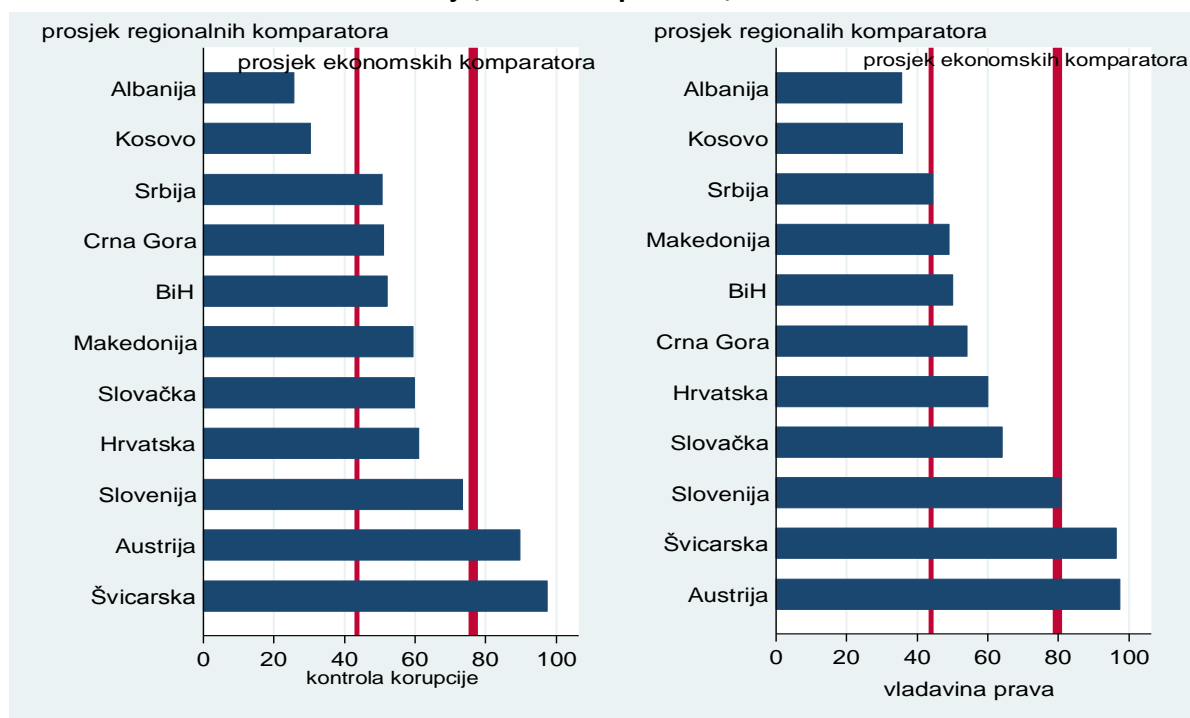
Zemlja	Korupcija	Vladavina prava
	Procentni rang (0-100) ^x	Procentni rang (0-100) ^x
Švicarska	97.61	96.68
Austrija	89.95	97.63
Slovenija	73.68	80.57
Hrvatska	61.24	60.19
Slovačka	59.81	63.98
Prosjeck ekonomskih komparatora	76.46	79.81
Makedonija	59.33	49.29
Srbija	50.72	44.55
Kosovo	30.62	36.02
Albanija	25.84	35.55
Crna Gora	51.20	54.03
Prosjeck regionalnih komparatora	41.63	41.35
BiH	52.15	50.24

^x što veći rang, bolji kvalitet

Izvor: vlastita obrada temeljem World Bank (2015)

Kako je razvidno iz tablice 33 i slike 19, BiH ne zaostaje za zemljama regije po kvaliteti državnih institucija. Štaviše, po svladavanju korupcije zaostaje jedino za Makedonijom, a po vladavini prava jedino za Crnom Gorom u odnosu na regionalne komparatore. No, BiH i regija znatno zaostaju za ekonomskim komparatorima.

Slika 19: Kvalitet državnih institucija; BiH i komparatori, 2013

Izvor: World Bank (2015a)

Kad je riječ o zadovoljstvu radom državnih institucija sa stanovišta poslodavaca, najveći broj njih je uveliko nezadovoljan radom državnih institucija, kako pokazuju tablica 34 i slika 20.

Tablica 34: **Zadovoljstvo poslodavaca radom državnih institucija**

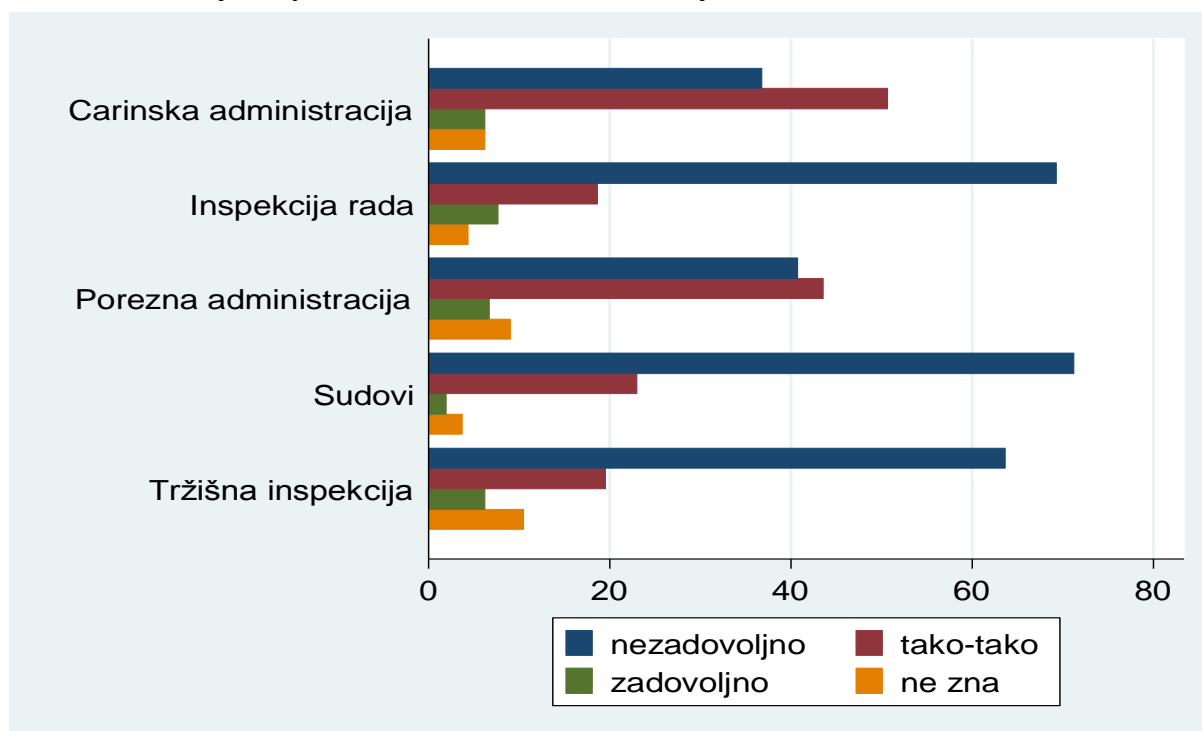
Državna institucija	Potpuno nezadovoljan	Uveliko nezadovoljan	Tako-tako	Uveliko zadovoljan	Potpuno zadovoljan	Nema odgovora	Ukupno
Inspekcija rada	28.2	41.1	18.7	7.7	0.0	4.3	100
Tržišna inspekcija	22.0	41.6	19.6	5.7	0.5	10.5	100
Porezna administracija	17.7	23.0	43.5	5.7	1.0	9.1	100
Carinska administracija	17.2	19.6	50.7	6.2	0.0	6.2	100
Sudovi	40.7	30.6	23.0	1.9	0.0	3.8	100

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Interesantno je da je skoro svaki petnaesti poslodavac izbjegao dati odgovor na anketu svog udruženja. Naime, u prosjeku 6.8% njih 'nema odgovor' na upit da li je zadovoljno radom državnih institucija. No, čak ih je još manje zadovoljno radom državnih institucija – u prosjeku, 5.7%.

No, većina poslodavaca je jasno izrazila svoje nezadovoljstvo radom državnih institucija. Ono se kreće u rasponu od nešto preko jedne trećine (nezadovoljstvo radom carinske administracije) do nešto preko dvije trećine (nezadovoljstvo radom sudova).

Slika 20: **Zadovoljstvo poslodavaca državnim institucijama; FBiH, 2015**

Izvor: vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Posebno se nameće pitanje: čime su poslodavci posebno nezadovoljni kad je riječ o radu sudova. Vjerojatno su poslodavci nezadovoljni vremenom potrebnim za 'istjerivanje pravde' i u nešto manjoj mjeri troškovima koštanja sudskog spora (v. tablicu 35).

Tablica 35: **Prinudno izvršenje ugovora; BiH i komparatori, 2014**

	Vrijeme (dani)	Koštanje (% zahtjeva)	Procedure (broj)
BiH	595	34	37
Regionalni komparatori			
Kosovo	330	33	53
Srbija	635	34	36
Crna Gora	545	26	49
Makedonija	604	29	38
Albanija	525	35	39
Prosjek	528	31	43
Ekonomski komparatori			
Hrvatska	572	14	38
Slovenija	1270	13	32
Slovačka	545	30	33
Austrija	397	18	25
Švicarska	390	24	32
Prosjek	635	20	32

Izvor: World Bank (2014)

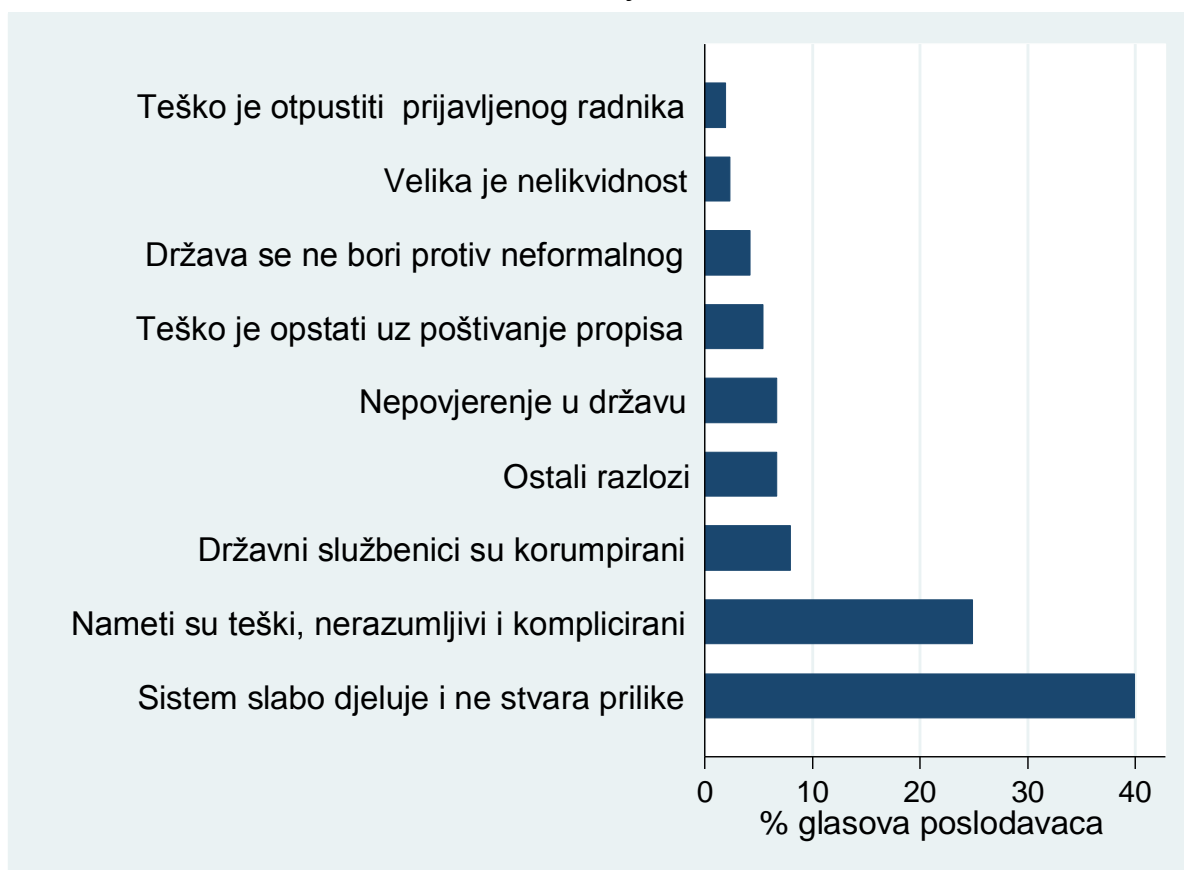
Pri ovakvom radu sudova, i tek u nešto manjoj mjeri inspekcija rada, jasno je da će poslodavci nastojati izbjegavati formalne aranžmane i posezati za neformalnim, odnosno u izvjesnoj mjeri napuštati formalnu i okretati se neformalnoj ekonomiji.

PRISTUP SMANJENJU NEFORMALNE EKONOMIJE

Postojanje neformalne ekonomije ne može se ignorirati ni u zemljama s visokim dohotkom (u kojima je najmanja u odnosu na druge skupine zemalja), a kamoli u zemljama s hibridnim političkim porecima poput BiH (Freedom House, 2015) u kojima postoji institucionalni vakuum (neizgrađene demokratske institucije i procedure njihova djelovanja), pa tako i širok prostor za djelovanje neformalne ekonomije.

(F)BiH se mora više i brže kretati prema društveno-ekonomskom poretku utemeljenom na poštenom i profesionalnom (da ne govorimo o efikasnom i inovativnom) radu kao temelju razvoja (i osnove jačanja poreznog morala) i napuštati etno-nacionalno društvo utemeljeno na zaslugama. U sklopu toga moraće mijenjati i karakter budžeta, kao temeljnog ekonomsko-političkog instrumenta - transformirati ga od onog baziranog na brizi (davanjima) na onom baziranom na prilici (stvaranju mogućnosti).

Slika 21: Sistem vodi rastu neformalne ekonomije; FBiH, 2015

Izvor: Vlastita obrada temeljem UPFBiH (2015)

Kao što slika 21 pokazuje, faktor rasta koji najviše i to ubjedljivo vodi rastu neformalne ekonomije je sistem koji 'slabo djeluje i ne stvara prilike (za poslovanje, zapošljavanje itd.)' (UPFBiH, 2015).

Lanci vrijednosti kao motori razvoja

Bogatstvo nacije se nalazi u glavama njenih ljudi, u njihovoj inovativnosti i kreativnosti. Nisu presudni prirodni resursi (šume, vode, rude i sl.) ni geografska lokacija, nego znanje za stvaranje. Tko se u globaliziranom svijetu, u doba digitalnih ekonomija i informacijskih društava, oslanja na prirodne resurse i jeftinu radnu snagu unaprijed je osuđen na propast (Domljan, 2014).

Temeljni problem ekonomije (F)BiH je što joj je **glavni motor javni sektor, dok su joj dva pomoćna privatni i civilni sektor**. Nad slabašnim privatnim sektorom natkrilio se neefikasni javni sektor. Država uzima polovicu BDP zemlje i troši je skoro u cijelosti na administrativno-socijalne rashode.

(F)BiH neće moći postizati visoke stope ekonomskog rasta, što je nužan ali ne i dovoljan uvjet za smanjenje neformalne ekonomije, dok ne bude imala jasnu viziju, strategiju i politiku razvoja. A vizija može jedino biti *postajanje zemljom s visokim dohotkom* (uz političko određenje kada; po nama, ni teorijski prije 2035. god.).

Kad se oporavila od poslijeratne obnove i tranzicijskog šoka, BiH je upala u 'zamku srednjeg dohotka'. Iz te zamke ne izlazi, jer nije kadra aktivirati lanac: *proizvodnja ideja - provođenje istraživanja - povećanje fonda znanje - komercijalizacija inovacija - povećanje produktivnost - povećanje konkurentnosti – povećanje izvoza sofisticiranih dobara-povećanje životnog standarda*.

Bh. ekonomija nije snažna, jer je čine firme koje plove kao samostalne brodice, a ne kao flota. Izazov je za nju popraviti konkurentnost i produktivnost, a ključni cilj razvoja mora biti postizanje visokokvalitetnog rezultata: osvajanje inozemnih tržišta i sticanje deviznih prihoda, nužnih za nabavu uvoznih roba koje mala zemlja ne može proizvoditi.

Pokretači (motori) ekonomskog razvoja zemlje bi trebali biti lanci vrijednosti. Stoga je nužno uočiti veze najdinamičnijih bh. firmi s drugim bh. firmama u lancima prodaje/kupnje i uočiti mogućnosti usklađenog razvoja zajedničkih funkcija (prije svega u oblasti istraživanja i razvoja te internacionalnog marketinga) i poduprijeti te veze resursima regije radi čvršće uspostave i internacionalizacije lanaca vrijednosti (kasnije, klastera proizvodnje).

Iako ukupan udio BiH ekonomije u globalnom izvozu iznosi 0.028 %, ipak se zemlja bori za pojedine globalne niše u kojima tržišni udio njenih vodećih izvoznika iznosi oko 0.10-0.70%. Te niše se nalaze u sljedećim vrstama proizvodnje: željezo i čelik, drvo i namještaj, električna energija, automobilska sjedala, obuća, dijelovi benzinskih motora (svjećice). Bh. izvoz u tim oblastima zauzima 20.-30. mjesto među 100-130 zemalja izvoznika odnosnih proizvoda.

Razvoj lidera razvoja bi trebao biti utemeljen, što je više moguće, na inozemnim izravnim investicijama (III), što je slučaj u malim europskim tranzicijskim ekonomijama npr. Slovačkoj. Pri tome se male i srednje tuzemne kompanije trebaju grozdati, što je moguće više, oko nekoliko inozemnih strateških investitora. Nijedna zemlja nije postala ekonomsko čudo ako

se nije otvorila transferu tehnologija. Stoga je od *ključne važnosti da sve razine vlasti svojim politikama što više pospješe priliv III.*

Politika treba otpočeti djelovanje s mapiranjem postojećih i potencijalnih lidera razvoja bh. gradova-regija, jer su to 'poduzeća-krave' (za razliku od 'poduzeća-vukova' i 'poduzeća-hijena') koja prednjače u učenju, inoviranju i izvozu.

U gradovima-regijama (Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik, Tuzla, Zenica) treba poticati LV u kojima FBiH ima tradicionalnu komparativnu prednost te one u kojima mora žurno sticati komparativnu prednost (u oblasti proizvodnje softvera i kreativnih dobara). Dakle, treba podupirati lidere razvoja (glavne determinante i pokretače rasta), odnosno djelatnosti koje prolaze kroz značajne strukturne promjene i tim putem stižu komparativne i konkurentne prednosti, da bi bile privlačne transnacionalnim kompanijama i ino investitorima te tim putem unaprijediti izvoz (OECD, 2007).

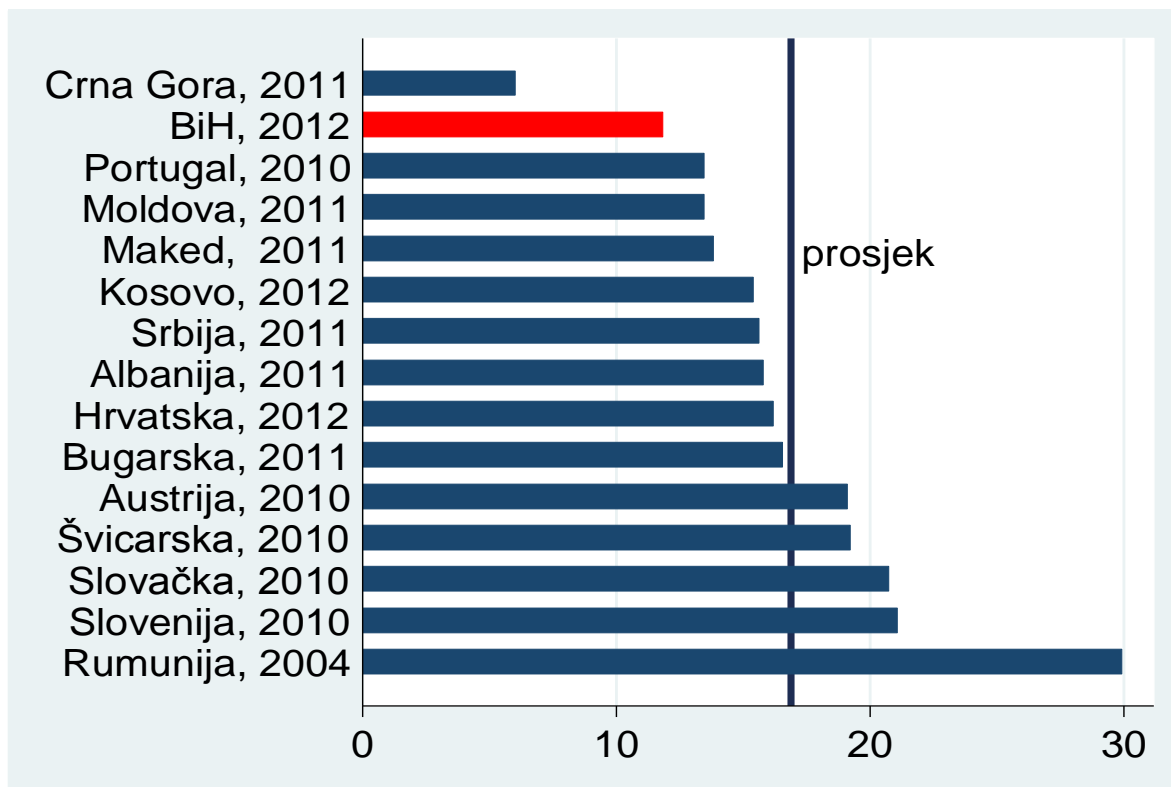
Radi dugoročnog popravljavanja konkurentnosti ekonomije FBiH nužno je provesti njenu drugu reindustrijalizaciju. Industrijalizaciju ekonomije FBiH je provela Austro-Ugarska, prvu reindustrijalizaciju je izvršila SFR Jugoslavija, pa je na bh. vlastima provesti drugu reindustrijalizaciju bh. ekonomije.

Prije pada Berlinskog zida bh. ekonomija je bila industrijski predimenzionirana. No, danas ima niži udio dodane vrijednosti prerađivačke industrije u BTP nego ijedan ekonomski i regionalni komparator, posebice ako se promatra razdoblje prije globalne/euro krize. Prosjeci zemalja svih relevantnih skupina: zemalja svijeta, zemalja članica EU, zemalja s visokim dohotkom, zemalja s višim srednjim dohotkom, zemalja ekonomskih komparatora i zemalja regionalnih komparatora viši su od bh. prosjeka.

*BiH treba podvostručiti udio dodane vrijednosti svoje industrije u BDP da bi dostigla najadekvatnije ekonomske komparatore - Švicarsku, Austriju, Sloveniju i Slovačku (v. sliku 22).*²⁴

²⁴ (F)BiH nema nijednog političkog dokumenta koji barem pominje nužnost reindustrijalizacije, dok je EU komisija lansirala komunikaciju *Snažnija europska industrija za rast i ekonomski oporavak* (A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery), kojom nastoji obrnuti trend opadanja značaja industrije u EU tj. povećati njen udio u stvaranju BTP sa 16% u 2011. na 20% BDP u 2020. god.

Slika 22: Udio prerađivačke industrije u BDP, BiH i ekonomski komparatori, 2010-2012 (%)

Izvor: izračun autora rada temeljem World Bank (2014)

Pred BiH je tranzicija od postojećeg nisko tehnološkog izvoza (svega 19 US\$ per capita u 2010. god.) k izvozu intenzivnog vještina i kapitalom. FBiH ima tek jedan proizvod visokog tehnološkog sadržaja: antibiotik (no, veliko je pitanje može li njegov proizvođač sačuvati konkurentsku moć).

U internacionalnoj trgovini uglavnom se trguje robama. Iako su suvremene ekonomije uslužne, jer im u ukupnoj proizvodnji dominira proizvodnja usluga, u internacionalnoj trgovini se trguje robama i tek u manjoj mjeri uslugama. Od ukupnog globalnog izvoza, na izvoz roba otpada četiri petine, a na izvoz usluga četvrtina.

Da bi poboljšala svoju internacionalnu trgovinsku poziciju, BiH mora povećati veličinu *izvozljivih dobara* (tradable goods), tj. roba i usluga koje se mogu prodati pripadnicima drugih ekonomija na inozemnom ili tuzemnom tržištu.

Glavni uzrok jaza u produktivnosti i konkurentnosti između BiH i zemalja komparatora je niska razina i kvaliteta inovacijskih inputa, prije svega niska ulaganja u istraživanja i razvoj, koja generiraju vrlo niske outpute, što govori o niskoj inovativnoj efikasnosti.

Globalno promatrano, BiH spada u skupinu zemalja svijeta s najnižim inovacionim kapacitetom (Nair, 2008). Zbog niskih ulaganja u istraživanja i razvoj, niski su proizvodnja i rasijanje znanja, pa od zemalja komparatora jedino Albanija ima nižu razinu proizvodnje znanja.

Zemlje na višim stupnjevima razvijenosti *ne konkuriraju robama nego mozgovima*. Sposobnost zemlje da razvije izvrstan obrazovni sistem i popravi znanje svoje radne snage kroz obuku od temeljne je važnosti za konkurentnost poduzeća i zemlje.

Strategija borbe protiv NE

Ako neformalna ekonomija čini četvrtinu dohotka, zaposlenosti i neformalnog plaćanja ekonomije, ne može ju se iskorijeniti preko noći. Da bi ju se smanjilo nužno je koristiti kombiniranu strategiju 'štapa i mrkve', tj. djelomično prinuđivati i djelomično privoljavati aktere neformalne ekonomije da se formaliziraju.

S time u vezi, vlasti FBiH mogu izabrati jedan od tri pristupa neformalnoj ekonomiji (Williams and Lanski, 2013):

1. Ne činiti ništa ('pusti stvari da idu kako idu' tj. politika nečinjenja),
2. Deregulirati (smanjivati nepotrebnu i sputavajuću regulativu) ili
3. Formalizirati (nastojati regulirati neformalne aktivnosti).

Vlada FBiH se mora postarati da se veličina i zaposlenost neformalne ekonomije u FBiH smanje u razdoblju od 2016. do 2020. s četvrtine na petinu BDP.

Nužno je odabrati odgovarajuću kombinaciju deregulacije (posebice kada je u pitanju tržište rada, ulazak i izlazak iz poslovne aktivnosti i sl.) i formalizacije (ukidanje diskrecionih prava nositeljima vlasti i uvođenje funkcionalnih i transparentnih procedura glede razvoja privatnog sektora).

Faktori smanjenja uloge i značaja neformalne ekonomije u FBiH su:

1. Smanjenje nameta na poslovni sektor,
2. Djelovanje vlada (entitetske, kantonalnih i općinskih) da postaju javno dobro po sebi i tako doprinose jačanju osnove poreznog morala
3. Fleksibiliziranje tržišta rada
4. Poboljšanje djelovanja sudova
5. Poboljšanje djelovanja inspekcija rada i drugih inspekcija.

Tablica 36: **Faktori (de)stimuliranja neformalne ekonomije FBiH**

R. br.	Vrsta faktora	Objašnjenje	Doprinos smanjenju NE
1	Porezi i doprinosi	Doprinosi, parafiskaliteti itd.	<ul style="list-style-type: none"> - Što više slijediti fiskalnu devalvaciju tj. prebacivati fiskalni teret s proizvodnje na potrošnju i imovinu - Raspoređivati namete na veći broj poreznih subjekata i veći broj poreznih oblika radi olakšavanja poreznog tereta aktualnim

			<p>formalnim subjektima</p> <ul style="list-style-type: none"> - Promjenom pripadnosti poreznih prihoda po pojedinim razinama ishoditi što blagonakloniji stav lokalnih i regionalnih vlasti prema poslovnom sektoru - Tretirati javne kompanije na isti način na koji se tretiraju privatne kompanije (naplaćivati poreze i doprinose na isti način kao od privatnih kompanija ili ih transparentno subvencionirati iz budžeta uz uredno provođenje konsolidacije bilanci javnog sektora)
2	Odvraćanje	<p>Politika štapa može smanjiti neformalnu ekonomiju efikasnijim djelovanjem:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. sudaca 2. inspektora 3. carinika 4. policajaca 5. administratora 6. revizora itd. <p>koji ne provode ili nisu u prilici provoditi propisane norme</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Smanjenje polja diskrecionog i povećanje polja automatskog uvođenjem transparentnih pravila bi smanjilo prostor za korupciju - Donošenje određenih propisa i uvođenje institucija bi smanjilo prostor neformalnog djelovanja - Veće kazne za određene prekršaje bi doprinijele smanjenju neformalne zaposlenosti i neformalnog plaćanja - Davanjem većih ovlasti inspekcijama npr. da kontroliraju rad neprijavljenih proizvodnih jedinca bi doprinijelo smanjenju neformalne ekonomije
3	Poticaaj	<p>Politika 'mrkve' može smanjiti neformalnu ekonomiju</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Uvesti povoljniji porezni tretman za mini i midi poslove - Uvesti povoljniji porezni tretman za sezonske radnike u ugostiteljstvu, turizmu i građevinarstvu - Uvesti sektorski diferencirane stope doprinosa ili progresivnih doprinosa za socijalno osiguranje - Podržati formalno samozapošljavanje kroz grantove i start-up kredite - Olakšati ulazak i izlazak iz djelatnosti

Izvor: vlastita elaboracija temeljem rasprava na fokus grupama

Pri smanjivanju neformalne ekonomije akcente treba prije svega staviti na smanjenje neformalnog plaćanja i neformalnog dohotka te potom na neformalnu zaposlenost. Takvo gledište podupiru u poslodavci FBiH, jer su svjesni značaja neformalne zaposlenosti kao važnog socijalnog amortizera društva u uvjetima masovne neaktivnosti i nezaposlenosti (v. sliku 13).

Pri razmatranju problema neformalne zaposlenosti treba izvršiti segmentaciju zaposlenih u neformalnoj ekonomiji, jer postoje oni koji su

- (a) nužno u neformalnoj zaposlenosti,
- (b) prisiljeni biti u neformalnoj zaposlenosti i
- (c) žele biti u neformalnoj zaposlenosti.

Ima zaposlenih u neformalnoj ekonomiji koji su nužno u toj situaciji, pošto nemaju drugog izbora – ili su u neformalnoj ekonomiji ili 'na ulici'. To su ranjive kategorije (nisko obrazovani, s niskim radnim sposobnostima i bez pristupa minimalnoj veličini kapitala koja bi im osigurala vođenje vlastite firme), čak i diskriminirane osobe (bivajući na ekstremnim polovima radnosposobnog doba tj. suviše su stari ili suviše mladi).

Pristup fondovima socijalne zaštite treba biti poboljšán za njih kako bi se ohrabrilo njihovo zapošljavanje u formalnom sektoru kroz posebne potpore. Istodobno treba biti organizirana obuka kako bi se poboljšala vjerojatnost njihova zaposlenja.

Pri tome i mobilnost radne snage treba biti potpomognuta kako bi se osiguralo zapošljavanje u regijama u kojima su takvi radnici potrebni.

Među neformalno zaposlenim ima i onih koji su prisiljeni biti u neformalnoj zaposlenosti. Iako rade u registriranim firmama, oni su bez pravno valjanih ugovora o radu (bez ikakvog ugovora, s ugovorom o djelu i sl.), neovlašteno su samozaposleni itd. Takve slučajeve bi trebalo otkrivati radom inspekcijских službi i kažnjavati kako poslodavce tako i radnike.

Neophodno je provesti poreznu reformu usmjerenu na relativno veće prikupljanje poreznih prihoda putem poreza na potrošnju i imovinu u odnosu na poreze na proizvodnju (rad, kapital i sl.).

Porezna reforma bi također bila postavljena tako da prihodi od indirektnih poreza pripadaju višim, a od direktnih poreza nižim vidovima javne vlasti. Time bi se potaklo općine, gradove i kantone da više surađuju s poslovnim sektorom i jačaju partnerstvo javnog i privatnog sektora.

Nadalje je potrebno olakšati uvjete ulaska i izlaska iz poslovne djelatnosti, čime bi se povećao broj poreznih subjekata i time relativno smanjuje porezni teret za njih.

U posljednjih nekoliko godina nekoliko tranzicijskih zemalja je olakšalo registriranje firmi osnivanjem one-stop shopova i smanjenjem troškova registriranja. No, potrebno je izvjesno

vrijeme da se ubijedi neregistrirane firme da se registriraju i da potom smanje svoje neformalne aktivnosti (EBRD and World Bank, 2014).

U sklopu reforme mirovinskog osiguranja nužno je uvesti dvije temeljne kategorije: (i) oni koji plaćaju doprinose PIO/MIO i (ii) oni koji ne plaćaju doprinose.

Za izvjesnu kategoriju radnika npr. onih koji imaju neto plaću ispod razine x , ne bi se uplaćivali doprinosi. Doprinosi za njih bi bili transfer za koji bi se sredstva prikupljala većim doprinosima na plaće iznad razine y .

U sklopu kategorije onih zaposlenih za koje se plaćaju doprinosi, treba uvesti kategorije mini i midi poslova, za koje bi se doprinosi plaćali po sniženoj stopi. Postoje iskustva zemalja npr. Njemačke koji su primijenili ovaj pristup.

Uvođenje povoljnijeg poreznog tretmana za sezonske radnike u izvjesnim privrednim djelatnostima (ugostiteljstvo i turizam, građevinarstvo i sl.) također bi doprinijelo smanjenju neformalne zaposlenosti. Radnici bi bili evidentirani kao sezonski radnici i na njih se ne bi plaćali doprinosi. Sredstava za njihove doprinose bi se osigurala transferom, kao i u slučaju radnika za koje se ne uplaćuju doprinosi.

Nužno je pojednostaviti porezne procedure u smislu smanjenja vremena popunjavanja, broja procedura i troška popunjavanja

Dobri kolektivni ugovori imaju pozitivan učinak na smanjenje neformalne zaposlenosti i zamke niske produktivnosti. No, takvi ugovori, koji trebaju biti sukladni upravo donesenom Zakonu o radu FBiH, tek treba da se donesu.

Plaće se trebaju utvrđivati kolektivnim ugovorom, koji bi zajednički donosili poslodavci, sindikat i država. Njime je potrebno osigurati da se odredba o minimalnoj plaći i naknadama plaće odnose i na radnike koji nisu obuhvaćeni kolektivnim ugovorom, što je uobičajena europska stečevina.

Sindikati i poslodavci trebaju zajednički odrediti okvirne elemente godišnjeg ugovora, dok bi konačan ugovor bio zaključen na razini grane.

Za one izvan djelatnosti teško je i frustrirajuće otkrivati neformalnosti pojedinih sektora. Stoga je nužno stvoriti mogućnost da poslodavci/radnici mogu prijaviti neformalnu aktivnost nadležnoj instituciji. Ovo je posebice važno u situaciji kad postoje ograničeni resursi na raspolaganju nadležnoj instituciji (nedostatak inspektora, nedostatak ovlaštenja, nekoordiniranost državnih institucija i sl.).

Institucija 'zviždača' je djelotvorna jedino onda kad postoji dovoljno poticaja za prijavljivanje neformalne aktivnosti. Tako bi poslodavac/radnik koji je izvijestio i dao svjedočenje o neformalnoj aktivnosti bio izuzet od bilo kakvih kazni.

Vlada i poslodavci bi trebali zajedno raditi na uvođenju i efikasnom djelovanju institucije 'zviždača', između ostaloga, i provođenjem javnih kampanja. Time bi oni koji provode neformalne aktivnosti postali svjesni da su mogućnosti da ih se otkrije znatno veće (Bechmann and Radeke, 2014).

Vrlo je važno imati u vidu gledišta poslodavaca u svezi s ovim pitanjem. Prema anketi poslodavaca (UPFBiH, 2015), 86% firmi formalnog sektora 'rijetko' ili 'tu i tamo' prijavljuje svoju neformalnu konkurenciju, a glavni razlog je "ne vjerujem u državne institucije (ionako ništa ne bi poduzeli)".

Kazne za poduzimanje neformalnih aktivnosti trebaju biti poduzete i prema radniku i prema poslodavcu. Postoji bogata praksa drugih zemalja u tom pogledu. Primjerice, u Njemačkoj će poslodavac morati platiti doprinos za socijalno osiguranje radnika do tri godine ako bude otkriven da neformalno zapošljava radnike. U nekim zemljama (Austrija, Slovačka, Rumunija) kazna uključuje i mogućnost zatvaranja poslodavaca na rok do godinu dana. U Italiji će gradilište biti zatvoreno ako se otkrije da postoje neformalno zaposleni radnici (Bechmann and Radeke, 2014).

U slučaju da se otkrije da poslodavac nije plaćao puni iznos plaća i doprinosa jer je vršio plaćanje 'na ruke' trebao bi biti kažnjen tako što će platiti puni iznos doprinosa za određeno vremensko razdoblje

Ako bi radnik koji radi neformalno bio otkriven, trebalo bi mu smanjiti ili ukinuti socijalna davanja.

Funkcija kazni je da pošalje signal poslovnom sektoru da je neformalno zapošljavanje nepoželjno i kažnjivo.

Nužno je poboljšati rad inspekcijskih organa na utvrđivanju stanja zaliha, prometa, tačnosti obračuna i valjanosti dokumentacije (FZPR, 2008).

Da bi povećala pritiske na one koji djeluju u neformalnoj ekonomiji, država mora povećati vjerojatnoću da će onaj koji djeluje u neformalnoj ekonomiji biti otkriven i kažnjen.

Da bi se to desilo nužno je da rad inspekcija rada bude efikasniji i efektivniji. I da bi se to što lakše ostvarilo, nužno je ograničene resurse (nedovoljan broj inspektora, službi i sl.) koristiti na što efikasniji način.

S tim u vezi bi trebalo izraditi profile rizika privrednih sektora (sektori s najvećom stupnjem neformalnosti: građevinarstvo, trgovina, ugostiteljstvo i turizma itd.) i sektora poduzeća (mala i srednja poduzeća) itd. Takav pristup je dao dobre rezultate u Latviji, Rumuniji i Portugalu (Bechmann and Radeke, 2014).

Povećanje broja uposlenika koji bi se bavili poslovima kontrole obveznika doprinijelo bi smanjenju dohotka neformalne ekonomije. Naime, efikasniji rad Porezne uprave bi doprinio povećanju troškova utaje poreza i time do smanjenja veličine utaje poreza.

REFERENCE

- Ahmad, N., 2007. *Measuring GDP in the Balkans - Experiences and Lessons Learned*. Paris: OECD.
- Andrews, D., Caldera Sánchez and Johansson, Å., 2011. *Towards a Better Understanding of the Informal Economy*. Paris: OECD.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), 2015. *Anketa o radnoj snazi 2015 – preliminarni rezultati*. Saopćenje br. 1. od 27. 7. 2015.
- Bechmann, U. and Radeke, J., 2014. *Measures to Reduce Informal Employment in Moldova*. Policy Paper Series [PP/04/2014]. Berlin/Chişinău: GET Moldova.
- Castells, M. and Portes, A., 1989. "World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy". In: Portes, A., Castells, M. and Benton, L. (Eds.), *The Informal Economy: Studies in Advanced & Less Developed Countries*, Baltimore/London: John Hopkins University Press.
- Christie, E. and Holzner, M. 2004. *Household Tax Compliance and the Shadow Economy in Central and Southeastern Europe*. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis (Consortium leader), 2013. *Study to quantify and analyse the VAT Gap in the EU-27 Member States - Final Report*.
- Domljan, V., 2015. "Estimating the Characteristics of the Informal Economy and those Who Participate in it". In: M. Halilbašić (ed.). *Labor Market Diagnostic*. Sarajevo: Economic Institute.
- _____, V., 2014. *Put u zaposlenost*. Sarajevo: Ekonomski institute.
- _____, 2009. *Nepažena ekonomija u sistemu nacionalnih računa*. U: Hadžiahmetović, A. (ed). *Sistem nacionalnih računa*. Sarajevo: Ekonomski fakultet.
- _____, 2006. "Crowding Out the Unobserved Economy in Western Balkans". In: D. Kostovicova and V. Bojicic-Dzelilovic (eds.). "Austrian Presidency of the EU: Regional Approaches to the Balkans". Vienna: the Centre for the Study of Global Governance (London School of Economics and Political Science).
- Ekonomski institut Sarajevo (EISA), 2015. *Labor Market Diagnostic*. Sarajevo: EISA.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) and World Bank, 2014. *The Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)*. Rasplodivo na <http://ebrd-beeps.com/about/>
- European Commission, Eurostat, 2013. *Essential SNA: Building the Basics – 2013 Edition (2013)*, Eurostat, ISSN: 1977-0375, <http://dx.doi.org/10.2785/39827>.
- Federalni zavod za programiranje razvoja (FZPR), 2014. *Analiza poslovanja preduzeća u FBiH u 2013. Godini*. Sarajevo: FZPR.
- _____, 2008. *Neregistrirana (siva) ekonomija (NOE) u FBiH*. Sarajevo: FZPR.
- Feige E. L. and Urban, I., 2007. *Measuring Underground (Unobserved, Non-Observed, Unrecorded) Economies in Transition Countries: Can We Trust GDP?* MPRA Paper No. 7345, posted 26. February 2008 / 18:03 Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/7345/>
- Feige E. L. and Urban I., 2003. *Estimating the Size and Growth of Unrecorded Economic Activity in Transition Countries: A Re-evaluation of Electric Consumption Method Estimates and their Implications*. William Davidson Institute Working Papers Series, 2003-636.

Feige, E. L., 1994. The Underground Economy and the Currency Enigma, Supplement to Public Finance/ Finances Publiques, 49, 119–136.

Feige, E. L., 1980. A New Perspective on Macroeconomic Phenomena: The Theory and Measurement of the Unobserved Sector of the United States Economy: Causes Consequences and Implications, Paper Presented at the American Economics Association Meetings.

Feige, E. L. (ed.), 1989. The Underground Economies. Tax Evasion and Information Distortion, Cambridge University Press, Cambridge.

Freedom House, 2015. Freedom in the World 2015. Washington: Freedom House.

Gyomai, G. van de Ven, P., 2014. The Non-Observed Economy in the System of National Accounts. OECD Statistics Brief No. 18.

Gyomai, G., Arriola, C., Gamba, M. and Guidetti, E., 2012. Summary of the OECD Survey on Measuring the Non-Observed Economy”, presentation at the Working Party on National Accounts, Paris, 4-5 October 2012. [www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=STD/CSTAT/WPNA\(2012\)21&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=STD/CSTAT/WPNA(2012)21&docLanguage=En).

Goliaš, P., 2013. The shadow economy and how to fight against it (with focus on Moldova and the best Slovak experience). Institute for economic and social reforms (INEKO), Slovakia.

Habdank-Kořaczowska, S., 2014. Nations in Transit 2014: Eurasia’s Rupture with Democracy. Washington: Freedom House.

Hadžović, D., 2014. Studija o organizovanom kriminalu u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Centar za sigurnosne studije.

Hudson, J., Williams, C.C, Orviska, M. and Nadin, S., 2012. Evaluating the Impact of the Informal Economy on Businesses in South East Europe: Some Lessons from the 2009 World Bank Enterprise Survey. South East European Journal of Economics & Business (1840118X).

ICON-INSTITUT Public Sector GmbH, 2010. Description of Sources and methods Bosnia and Herzegovina. The European Union’s IPA 2007 programme. Sarajevo.

2005. Bosnia and Herzegovina: Selected Economic Issues. IMF Country Report No. 05/198. Washington, D.C.: IMF.

Kathuria, S. (ed.), (2008). Western Balkan Integration and the EU. Washington, D.C.: World Bank, p. 26).

Krstić, G. and Radulović, B., 2015. “Shadow Economy in the Business and Entrepreneurial Sectors”. In: Krstić, G. and Schneider, F. eds., 2015. Formalizing the Shadow Economy in Serbia Policy Measures and Growth Effects - Latest theoretical and empirical research on shadow economy in Serbia and other Central and Eastern European countries. Heidelberg: SpringerOpen.

Martić, G. 1906 (1956). *Zapamćenja*. Sarajevo: Svjetlost.

Mirus, R. and Smith, R. S., 1997. ‘Canada’s Underground Economy: Measurement and Implications’, in: O. Lippert and M. Walker (eds.), *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*, The Fraser Institute, Vancouver.

Nair, M., 2008. The ‘DNA’ of the New Economy. *Economic Bulletin*, Volume, 8, pp. 27-59.

OECD Global Forum on Competition (OECD), 2010. Competition Policy and the Informal Economy in February 2009. Paris: OECD.

OECD, 2007. Enterprise Policy Development in the Western Balkans - Report on the Implementation of the European Charter For Small Enterprises in the Western Balkans. Paris: OECD.

- _____, 2002. *Measuring the Non-Observed Economy A Handbook*. Paris, France: OECD.
- Palairat, M., 1997. *The Balkan Economies c. 1800-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Regoje, A., 2014. Osnove PDV jaza. OMA bilten br. 110, septembar.
- Schneider, F., Krstic, G., Arsić, M. and Ranđelovic, S., 2015. "What Is the Extent of the Shadow Economy in Serbia?" In: Krstić, G. and Schneider, F. eds., 2015. *Formalizing the Shadow Economy in Serbia Policy Measures and Growth Effects - Latest theoretical and empirical research on shadow economy in Serbia and other Central and Eastern European countries*. Heidelberg: SpringerOpen.
- Schneider, F., 2015. In the Shadow of the State – the Informal Economy and Informal Economy Labor Force. *DANUBE: Law and Economics Review*, 5 (4), 227–248 DOI: 10.2478/danb-2014-0013.
- _____, 2012. *The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?* IZA DP No. 6423. Bonn: IZA.
- _____, 2010. *The Shadow Economy in Europe 2010*. Johannes Kepler University, Linz, Austria.
- _____, 2009. *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07: What do we know?* www.statbel.fgov.be/studies/ac1272_en.pdf
- _____, 2004. *The size of the shadow economies of 145 countries all over the world: first results over the period 1999 to 2003*. IZA Discussion Paper No. 1431.
- _____, 2002. *Size and Measurement of the Informal economy in 110 Countries around the World*", Presented to the Conference "Workshop of Australian National Tax Centre", ANU, Canberra, Australia.
- Schneider, F., Buehn, A. and C.E. Montenegro, C. E., 2010. *New Estimates for the Shadow Economies all over the World*, *International Economic Journal* 24/4, pp. 443-461
- Singh, A., Jain-Chandra, S. and Mohommad, A., 2012. *Inclusive Growth, Institutions, and the Underground Economy*. IMF Working Paper No. WP/12/47.
- Tanzi V., 1999. *Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy*, *The Economic Journal* 109/456, pp.338-340.
- _____, 1980. *The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications*. *Banca Nazionale del Lavoro*, 135:4, pp. 427-453.
- Torgler, B. and Schneider, F., 2007. *The Impact of Tax Morale and Institutional Quality on the Shadow Economy*. CESifo working paper no. 1899.
- Torgler, B., 2011. *Tax Morale and Compliance Review of Evidence and Case Studies for Europ*. Policy Research Working Paper 5922. World Bank.
- United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), 2008. *Non-Observed Economy in National Country Practices – Survey of Country Practices*. New York and Geneva: United Nations.
- Ured za reviziju institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine FBIH (URIFBiH), 2014. *Konačni izvještaj revizije učinka „Nedovoljna obnova šuma u Federaciji BiH kao posljedica neefikasnog sistema upravljanja šumama“*. Sarajevo: Ured za reviziju institucija u FBIH.
- Vasile, V. and Pisciă S., 2011. *Trends of Employment in Informal Sector in Romania During Crisis - Economic and Social Effects*. *Annals of the University of Oradea, Economic Science Series Is the Property of Annals of the University of Oradea, Economic Science Series*.
- Vijeće ministara BiH, 2013. *Strategija za borbu protiv organiziranog kriminala u Bosni i Hercegovini (period 2014.-2016. godine)*. Sarajevo: Vijeće ministara BiH.

Vodopivec, Ma. And Vodopivec, Mi., 2014. Pregled uslova tržišta rada i reformska iskustva zemalja u tranziciji. Forum za prosperitet i zapošljavanje – radni seminar u Banja Luci, 14.-15. juli. World Economic Forum (WEF), 2008. Reducing the Informal Economy and Generating Decent Work. Available at <http://www.weforum.org/sessions/summary/reducing-informal-economy-and-generating-decent-work>.

Williams, C.C. and Lanski, A. M., 2013. Informal Employment in Developed and Developing Economies: Perspectives and Policy Responses. *International Labour Review*, Vol. 152, No. 3-4.

Williams, C. C. and Youssef Y., 2014. Combating Informal Employment in Latin America: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal Policy Approach

World Bank, 2015a. Worldwide Governance Indicators. <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators>

World Bank, 2015b. World Development Indicators. Online. Washington, D.C: World Bank.

World Bank, 2015c. Paying Taxes. Available at <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/bosnia-and-herzegovina/paying-taxes>

World Bank, 2014. Doing Business 2015 - Going Beyond Efficiency. Washington, D.C: World Bank.

3. STAV POSLODAVACA

UVOD

Uslovi poslovanja u Bosni i Hercegovini i Federaciji BiH povezani sa uslovima poslovanja u zemljama okruženja pa i zemljama EU, što se vidi iz uticaju globalne ekonomske krize na naš poslovni ambijent. Međutim sasvim pogrešno bi bilo tvrditi da je razlog nekonkurentnosti najvećeg broja domaćih privrednih subjekata prouzrokovan uticajima izvana. Bosna i Hercegovina je u svim istraživanjima investicijske klime i indikatora konkurentnosti rangirana ili kao posljednja ili na samom dnu te ljestvice. Razlozi za to su: **visok stepen sive ekonomije**, neadekvatan pravni okvir, slab pristup kapitalu, netransparentnost u poslovanju vanbudžetskih fondova i ustanova, bez mogućnosti uticaja poslodavaca i sindikata na donošenje odluka, politički uticaj u velikom broju javnih preduzeća, duge i komplikovane administrativne i sudske procedure, velika birokratizacija, i visok stepen korupcije.

Dobar poslovni ambijent uz stabilnu sigurnosno-političku klimu, je jedan od osnovnih motivišućih faktora za investiranje. Zbog toga je izuzetno važno obezbjediti sinergetske napore na njegovom poboljšanju u Bosni i Hercegovini i Federaciji BiH. Samo na taj način možemo očekivati da će se omogućiti značajniji i brži ekonomski razvoj i bolji životni standard građana, a nema sumnje da će sve to stabilizujuće djelovati i na društvene odnose u zemlji. Zbog toga je UPFBiH, kao jedan od fokusa svojih aktivnosti, odabralo djelovanje na poboljšanju poslovnog ambijenta i podizanju konkurentnosti domaće privrede. Implementacijom predloženih mjera, sigurni smo da će se, relativno brzo, ostvariti vidljiv napredak u ovoj oblasti. Zbog toga očekujemo od zakonodavne i izvršne vlasti na svim nivoima, od opštine do BiH nivoa, da čim prije planski pristupe rješavanju navedenih problema.

Najvažniji segment u poboljšanju poslovnog ambijenta je set reformskih mjera na suzbijanju sive ekonomije. Zbog težine problema i duboke ukorijenjenosti neformalne (sive) ekonomije u poslovanju u FBiH generalno, te visine štete i stepena opasnosti po eroziju formalne ekonomije i društva uopšte, poboljšanje postojećeg sistem, jednostavno nije moguće. Zbog toga hitno treba pristupiti izmjenama niza zakona u cilju smanjenja nameta, fleksibilizacije tržišta rada, poboljšanja rada državnih, a naročito kontrolnih institucija. Svakako da treba djelovati i na povećanju poreznog morala, i to sistematski i kontinuirano.

Primarno istraživanje

Udruženje poslodavaca FBiH, provelo je primarno istraživanje, POKRETAČI SIVE EKONOMIJE U FBiH - GLEDIŠTA POSLODAVACA, putem intervjua, na uzorku od 222 kompanije iz cijele FBiH. Intervju se sastojao od 29 postavljenih pitanja, koja su imala za cilj da se dođe do

stavova poslodavaca, o suočenosti njihove firme, države i društva sa sivom ekonomijom i pravicima djelovanja na njenom suzbijanju. Tokom obavljanja intervjua, učesnicima su ponuđeni konkretni odgovori, ali su ispitani imali priliku da daju sami kreiraju odgovore, te da daju komentare i objašnjenja za svoje stavove.

Mada je istraživanje o pokretačima sive ekonomije u FBiH i BiH, koncipirano na način da se prvenstveno čuje mišljenje poslodavaca, koji su članovi Udruženja poslodavaca FBiH, statistički uzorak je takav da se o rezultatima istraživanja može govoriti kao o stavovima većine poslodavaca u FBiH. Naime ove 222 kompanije, u kojim je provedeno istraživanje zapošljavaju više od 75.000 zaposlenih, što čini više od 28% od 268.780 zaposlenih u realnom sektoru. Iz toga se može zaključiti da se radi o reprezentativnom uzorku, sa mogućom statističkom greškom od 0,1 % što je zanemarljivo odstupanje. Zato rezultati ankete mogu biti prihvaćeni kao relevantni stavovi poslodavaca u FBiH. Nema sumnje da bi se rezultati ovog primarnog istraživanja, svakako trebali uzeti u obzir prilikom reforme propisa koji se tiču sive ekonomije, te preduzimanju mjera na njenom suzbijanju.

Gotovo polovina ispitanih se stalno ili često susreće sa sivom ekonomijom, njih ukupno 47%. Kada uzmemo u obzir da se 45% kompanija povremeno susreće sa ovim problem, možemo zaključiti da je siva ekonomija postala uobičajeni način poslovanja na tržištu FBiH. Kako drukčije objasniti činjenicu da samo 12 ili 6% ispitanih, nije bilo u prilici da se suoči sa sivom ekonomijom.

Nešto više od 54% ispitanih navelo je da su zbog sive ekonomije izgubili dio kupaca. Njih 42% su morali sniziti cijene svojih proizvoda i usluga, a isto toliko njih tvrdi da im je smanjena prodaja. Čak 25% ispitanih izjasnilo se da su morali smanjiti broj zaposlenih zbog sive ekonomije. Mali broj odgovora bio je nanošenje štete po ugled firme, 6%, a još manji procent ispitanih je naveo nešto drugo kao odgovor 3%, odnosno nije odgovorio na pitanje 1%. Vidjeti grafikon 10.

Iz navedenih odgovora može se vidjeti da se radi o ozbiljnim negativnim efektima, koji proizlaze iz djelovanja u sivoj zoni, značajnog broja privrednih subjekata. Jasno je da štetu trpe poštenu poslodavci, zbog smanjenog prihoda i smanjene konkurentnosti na tržištu ali i njihovi radnici, koji gube sigurnost radnog mjesta, kao i kompletno društvo, zbog manjih prihoda u budžetu i vanbudžetskim fondovima. To je jasan pokazatelj da se država i njeni kontrolni organi moraju hitno početi baviti ovim pitanjem. Mjere na sprečavanju sive ekonomije moraju imati sistemski karakter i njihova primjena mora biti permanentna.

Uglavnom najveći broj kompanija, njih 95 ili 42% anketiranih se izjasnilo da je šteta zbog djelovanja njihove konkurencije u sivoj zoni 11-20% a 63 ili 28% anketiranih, odgovorilo je da je ta šteta 21-30%. Vrlo slične odgovore dale su privatne i kompanije u mješovitom vlasništvu sa dominantnim učešćem privatnog kapitala. Iz toga možemo zaključiti da je šteta koju trpe naše kompanije zbog sive ekonomije velika i da iznosi otprilike 1/5 njihovog godišnjeg prihoda, zbog čega je njihova konkurentnost na tržištu bitno smanjena.

Zastupljenost sive ekonomije u BiH

Naše društvo i ekonomiju karakteriše relativno širok neformalni sektor, što predstavlja prepreku za značajniju modernizaciju privrede i društva. Udio sive ekonomije se obično procjenjuje od 30 do 50 posto službenog BDP-a. Neadekvatne mjere ekonomske i socijalne politike, nedostatak odgovarajućih pravnog i institucionalnog okvira, ne provođenje propisa, smanjeno povjerenje u institucije i pretjerane administrativne procedure, u kombinaciji s ekonomskom krizom, predstavljaju glavne pokretače za skretanje jednog dijela ekonomskih aktivnosti ka neformalnosti, bilo zaobilaženjem zakonskih obaveza kada djeluju u formalnoj ekonomiji, bilo potpunim prelaskom u neformalnu ekonomiju, pri čemu se ne prijavljuje ekonomska aktivnost ili subjekat.

Zbog malog broja novih radnih mjesta, visoke nezaposlenosti i niskog nivoa osiguranja od nezaposlenosti i socijalne pomoći, radnici i mali preduzetnici nemaju drugog izbora nego da traže zaposlenje u neformalnoj ekonomiji. Činjenica je da ovi učesnici ostvaruju relativno male zarade i da ih dijelom zadržavaju u „biznisu“. Međutim, značajan dio ostvarenih zarada sitnih učesnika u aktivnostima sive ekonomije koristi se za zadovoljavanje njihovih potrošačkih i životnih potreba, tako da se ti dijelovi dohodaka, ipak, slijevaju u formalnu ekonomiju. Zato on ne predstavlja preveliku društvenu opasnost, ali svakako da treba nastojati da se taj dio privrednih aktivnosti iz sive preusmijeri u formalnu ekonomiju.

Što je bogatstvo učesnika u aktivnostima sive ekonomije veće, to se manji dio zarada koristi za zadovoljavanje potrošačkih i životnih potreba stanovništva. Kako bogatstvo učesnika u aktivnostima sive ekonomije raste, tako se sve značajniji dio akumulacije, nastao u sivoj ekonomiji, i dalje zadržava u njoj, a ne slijeva se u regularne, formalne finansijske tokove tranzicijskih zemalja. Zbog toga ovaj dio sive ekonomije mora imati adekvatan odgovor države i njenih institucija, kako kroz preventivno djelovanje tako i kroz represivne mjere, da bi se eliminisale njene štetne posljedice.

Procjena zastupljenosti sive ekonomije u FBiH je različita u zavisnosti od metoda izračuna i subjekta procjene i ona se kreće od 6-8% BDP-a. Postoje i istraživanja koja procjenjuju učešće sive ekonomije na 35-40% BDP-a. Takve procjene su potpuno neutemeljene i opravdano se može tvrditi da je neophodno, čim prije, pristupiti studioznoj analizi učešća sive ekonomije u FBiH i BiH. Na osnovu istraživanja koje je radilo UPFBiH, osnovano se može tvrditi da je učešće sive ekonomije veličine četvrtina BDP-a. Međutim postoje djelatnosti, kao na primjer prodaja brašna, gdje siva zona iznosi i više od 60%.

Ovolika zastupljenost sive ekonomije ima velike štetne posljedice po formalnu ekonomiju i društvo uopšte. Učešće sive ekonomije je 2,5 puta veće od prosjeka zemalja EU i na nivou je tranzicijskih azijskih zemalja, te nešto manja od zastupljenosti sive ekonomije u Moldaviji i Albaniji. Njene negativne posljedice po ekonomiju i društvo, uopšte, su raznolike i nesagledive.

Posljedice sive ekonomije

- Slabo punjenje budžeta i vanbudžetskih fondova

Konsolidovani budžetski deficit premašio je milijardu KM. Bez kredita MMF svi budžeti u BiH bi davno kolaborirali. Mada razlog za to nije samo u prihodovnoj strani, opravdano se može tvrditi da siva ekonomija bitno utiče na: **(I)** kvalitet pružanja sekundarnih i tercijarnih društvenih djelatnosti, koje se finansiraju iz budžeta **(II)** bitna kašnjenja u plaćanju od strane državnih institucija, za isporučenu robu i obavljene usluge, što dovodi do porasta nelikvidnosti u realnom sektoru, **(III)** većeg opterećenja društveno odgovornih i socijalno osjetljivih poslodavaca, jer plaćaju doprinose i poreze i za one koji to ne čine.

- Nelojalna konkurencija i nejednaki uslovi poslovanja

Poslodavci koji posluju u formalnoj ekonomiji, izloženi su neloyalnoj tržišnoj utakmici. Njihovi proizvodi i usluge za 25-30% skuplji na tržištu, jer uredno prijavljuju radnike i za njih uplaćuju poreze i doprinose, te uredno izmiruju direktne i indirektno poreze. To direktno dovodi do. **(I)** pada njihovih privrednih aktivnosti, **(II)** otpuštanja radnika, **(III)** porastu cijene kapitala. Manji broj zaposlenih donosi novi budžetski deficit, jer oni od subjekata koji pune budžet, postaju objekti nove budžetske potrošnje (socijalna pomoć, naknada za nezaposlene, doprinos za zdravstvenu zaštitu i sl.)

- Slaba produktivnost i konkurentnost poslodavaca

Zbog visokog poreznog klina i velikog broja zaposlenih (dobar dio socijalne zaštite prebačen je na teret poslodavaca), poslodavci iz formalnog sektora postaju nekonkurentni na domaćem tržištu, a što je još opasnije, pogotovo su nesposobni da se ravnopravno nose u međunarodnoj tržišnoj utakmici. To uzrokuje: **(I)** pad privredne aktivnosti, **(II)** negativan vanjskotrgovinski bilans, **(III)** izmjenu strukture privrede, na štetu proizvodnih djelatnosti, što sve ukupno ima negativan efekat na prihodovnu i rashodovnu stranu budžeta.

Uzroci sive ekonomije

Uzroci sive ekonomije, odnosno njene tolike rasprostranjenosti se mogu podijeliti u nekoliko osnovnih grupa. Svakako da među najvažnije spadaju: **(I)** visok porezni klin; **(II)** uticaj politike, **(III)** nizak porezni moral, **(IV)** slabost institucija.

Nema nikakve sumnje da je porezni klin u FBiH među najvišim u Evropi. Dok je porezni klin u novoprimitljenim zemljama EU u prosjeku 35%, dok je u FBiH on 41,8%. Sigurno da je to jedan od najdestimulativnijih faktora za formalno zapošljavanje.

Izuzetno veliki politički uticaj na sve sfere društva, pa tako i na ekonomiju, u tranzicijskim zemljama je uobičajena pojava, pa tako i u BiH. On se prevashodno očituje u zaštiti i favorizovanju „svojih“ poslodavaca. On se ogleda, kako u miješanju u poslovne odnose poslovnih subjekata, tako i kroz djelovanje državnih institucija.

Ne mali broj neodgovornih poslodavaca neće plaćati poreze i doprinose, sve i kada bi oni bili minimalni. Svijest o potrebi plaćanja poreza i doprinosa je na niskom stepenu. Zbog toga uz stimulatívne mjere, treba pristupiti implementaciji edukativnih mjera i kreiranju javnog mnijenja koje će vršiti pritisak an one koji posluju u sivoj zoni. Svakako da ne treba zanemariti ni prisilne mjere na poštovanju zakona. Vjerovatno je kombinacija pobrojanih mjera, najbolja metoda za suzbijanje sive ekonomije.

Naše institucije su još nedovoljno izgrađene. Podložne su političkim uticajima i pritiscima. Komplikovano ustavno uređenje i često, nelogična podjela nadležnosti su dodatni otežavajući faktor. Komplikovana procedura donošenja odluka nema pandan nigdje u svijetu. Koordinacija djelovanja državnih institucija, na svim nivoima vlasti, je nedovoljno izgrađena.

Visina štete od sive ekonomije

Šteta od sive ekonomije u FBiH nadmašuje visinu godišnjeg budžeta FBiH i prema konzervativnim procjenama ona iznosi između 2-2,5 milijardi KM. Ta šteta se ogleda u smanjenom prilivu sredstava u budžete na nivou FBiH, kantona i opština, nedovoljnom punjenju vanbudžetskih fondova, To je direktna šteta koja se manifestuje kroz neplaćanje ili manje plaćanje indirektnih i direktnih poreza, te doprinosa.

Ukoliko bi navedenom iznosu dodali i indirektnu štete, ukupan iznos štete bi bio 20-30% veći. Indirektna šteta nastaje, uglavnom, zbog smanjene privredne aktivnosti, manjeg broja zaposlenih i kroz činjenicu da umjesto onih koji pune budžet i vanbudžetske fondove, pojedinci postaju njegovi korisnici.

Navedeni iznosi su sami po sebi toliko alarmantni da, u normalno uređenim zemljama, svi nosioci vlasti, hitno pokrenu sinhronizovanu i permanentnu aktivnost na njenom suzbijanju. Zašto to kod nas nije tako, posebna je priča. Bog toga ni jedan društveni subjekat, koji želi biti odgovoran, ne može pobjeći od vlastite odgovornosti za iniciranje pa i provođenje neophodnih mjera na suzbijanju sive ekonomije.

Mjere na suzbijanju sive ekonomije

Mjere na suzbijanju sive ekonomije podrazumjevaju multidisciplinarni i multidruštveni pristup, koji podrazumjeva sinhronizovano djelovanje državnih institucija na svim nivoima, poslodavaca, komora, sindikata, akademske zajednice, NVO, medija i sl. Takođe, mjere moraju imati sistematski i permanentan karakter. Možemo ih podijeliti na:

- a) Izradu strategiju za borbu protiv sive ekonomije;
- b) Suzbijanje sive ekonomije kroz reformu zakona. Mora se obezbijediti da propisi budu efikasni, odnosno da ostvaruju željeni efekat te da imaju mjerljiv pozitivan uticaj na olakšavanje međusobnih odnosa na tržištu. Propisi takođe trebaju biti transparentni, kako u postupku donošenja, tako i u postupku njihove primjene i moraju biti prilagodljivi

promjenama u okruženju. Svakako da je jako važno da propisi budu proporcionalni problemima, u svrhu čijeg su rješavanja i donijeti.

- × Zakon o inspekcijama (Sl. novine FBiH broj: 69/05)
- × Zakon o doprinosima (Sl. novine FBiH broj: 35/98, 16/01, 37/01, 01/02, 17/06, 14/08)
- × Zakon o zdravstvenom osiguranju (Sl. novine FBiH broj: 30/97, 07/02, 70/08, 48/11)
- × Kantonalni propisi o zdravstvenom osiguranju
- × Zakon o penzionom i invalidskom osiguranju FBiH (Sl. novine FBiH broj: 29/98, 49/00, 32/01, 29/03, 73/05, 59/06)
- Zakon o porezu na dobit (SL. novine FBiH broj: 97/07; 14/08; 39/09))
- Zakon o porezu na dohodak (SL. novine FBiH broj: 10/08; 09/10; 44/11; 7/13; 65/13
- c) Mjere na smanjenju poreznog klina;
- d) Smanjenje neformalnog sektora jačanjem kontrolnih funkcija;
- e) Edukacija;
- f) Propagandna kampanja;
- g) Izrada programa naplate neuplaćenih poreza i doprinosa.

Nadležnosti

Za gore navedene mjere, nadležne su državne institucije i organi na svim nivoima vlasti. Takođe se mora obezbjediti efikasna koordinacija po vertikalnoj i horizontalnoj nadležnosti. Djelovanje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti mola biti sinhronizovano i simultano.

Najveći teret borbe protiv sive ekonomije leži na:

- Vladi FBiH,
- Vladama kantona;
- Parlamentu FBiH;
- Skupštinama kantona;
- Vijeću ministara BiH
- Parlamentarnoj skupštini BiH;
- Upravi za indirektno oporezivanje;
- Poreznoj upravi FBiH;
- Direkcija za inspekcijske poslove FBiH;
- Policijskim upravama na svim nivoima;
- Sudovima i tužilaštvima na svim nivoima.

Rokovi

Težina i složenost problema zahtjeva djelovanje bez odlaganja.

- Izrada programa za suzbijanje sive ekonomije (6 mjeseci);
- Izrada programa naplate neuplaćenih poreza i doprinosa (3 mjeseca);
- Izrada prijedloga zakona (12 mjeseci);

- Početak primjene mjera na smanjenju poreznog klina (6 mjeseci);
- Edukacija (3 mjeseca);
- Promocijske aktivnosti (3 mjeseca).

Uloga UPFBiH

UPFBiH kao udruženje društveno odgovornih i socijalno osjetljivih poslodavaca, želi da da vlastiti doprinos u borbi protiv sive ekonomije. Rad na ovom projektu to nedvosmisleno pokazuje. Suzbijanjem sive ekonomije smanjiće se izloženost odgovornih poslodavaca nelojalnoj konkurenciji. Omogući će se smanjenje poreznog klina. To će za posljedicu imati ekonomski razvoj i novo zapošljavanje.

Zbog toga smo spremni da nastavimo raditi na:

- Promociji formalne ekonomije;
- Edukaciji svog članstva;
- Podizanju poreznog morala;
- Učešće u radnim grupama za izmjenu propisa;
- Izradi i predlaganju rješenja koja vode suzbijanju sive ekonomije;
- Organizovanju javnih rasprava;
- Organizovanju okruglih stolova i stručnih rasprava;
- Javnom zagovaranju.

Procjena koristi

Ukoliko su tačne procjene da je procenat učešća neformalne ekonomije 25-30 % GDP-a, te ako se predloženim mjerama to učešće smanji za 10 indeksnih poena, punjenje budžeta i vanbudžetskih fondova, na godišnjem nivou, biće veće 300-400 miliona KM, samo po osnovu smanjivanja direktne štete.

Indirektne koristi od implementacije predloženih rješenja, kroz povećanu potrošnju, veću zaposlenost, podizanje produktivnosti i konkurentne sposobnosti, nove privredne aktivnosti, mogle bi da obezbijede dodatnih 100-200 miliona KM.

U svakom slučaju korist koja se ogleda u boljem kvalitetu pružanja sekundarnih i tercijarnih društvenih usluga stanovništvu, rast životnog standarda i unaprjeđivanju kvaliteta življenja, svakako su najmanje toliko značajne ako ne i značajnije od gore pomenutih.

Napominjemo da poželjno smanjivanje sive ekonomije za desetak indeksnih poena, odnosno na nivo prosjeka sive ekonomije u zemljama Evropske unije, je sasvim izvodljivo. Ne radi se o pukoj projekciji želja, nego o vrlo realnoj pretpostavci, koja će se sigurno ostvariti ako realizujemo predložene mjere.

Izjednačavanje uslova poslovanja i podizanje produktivnosti, putem dovođenja sive ekonomije na prihvatljiv nivo, neminovno dovodi:

- Očuvanju nivoa zaposlenosti i dugoročno povećanje broja zaposlenih;
- Podizanju konkurentnosti domaće privrede;
- Snižavanju cijene kapitala;
- Uvođenje efikasnog sistema socijalne zaštite.

Istovremeno sprečavanje nelojalne konkurencije, suzbijanjem sive ekonomije, pozitivno utiče i na bolje punjenje budžeta i vanbudžetskih fondova, rasterećenje poslodavca, omogućava siguran statusa radnika i bolju zaštitu njihovih prava (status radnika u neformalnom statusu je mnogo gori od radnika na istim poslovima u formalnom radnom odnosu), te veću produktivnost rada jer su sva istraživanja pokazala da je rad u sivoj zoni mnogo manje produktivan od rada u formalnoj ekonomiji.

Međutim aktivnosti na suzbijanju sive ekonomije neće biti lako provesti. Postoji mnogo prepreka na koje se mora unaprijed računati. To su svakako:

- Podijeljena nadležnost za postupanje u ovoj pravnoj stvari;
- Nizak stepen edukovanosti nadležnih;
- Nespremnost velikog dijela institucija sistema da se sistemski pozabavi ovim problemom.
- Neprincipijelno lobiranje interesnih grupa;
- Selektivan pristup rješavanju problema;
- Supstitucija socijalnih i ekonomskih prava pojedinaca kroz rad u neformalnoj ekonomiji

U cilju otklanjanja strahova i nepovjerenja, takođe nudimo SSS BiH zajedničko djelovanje na sljedećim principima:

- Nema neprijavljenog rada (oko 100.000 ljudi radi a da nije prijavljeno);

Plaćanje doprinosa za mirovinsko osiguranje; FBiH, 2011-2015 (u KM)

Kategorije osiguranih mirovinskog osiguranja	Ukupan broj zaposlenih (formalno i neformalno; prema ARS)	Ukupna broj zaposlenih (administrativni podaci; FZS)	Broj osiguranih na dragovoljnom mirovinskom osiguranju	Ukupan broj osiguranih na obaveznom osiguranju	Da li se plaća doprinos za mirovinskog osiguranje osiguranika?		Osiguranci s doprinosima na minimalnu plaću	Osiguranci bez plaćenih doprinosa i s doprinosima na minimalnu plaću
					Da	Ne		
1	2	3	4	5	6	7	8	9(=7+8)
2015 (I-VI)	490,000^x	448,232	1,434	513,415	437,657	75,758	92,545	168,303
2014	495,000	443,587	1,615	536,549	486,745	49,804	119,572	169,376
2013	501,000	435,113	1,579	525,306	478,204	47,102	110,795	157,897
2012	490,000	437,331	1,532	517,914	472,217	45,697	105,571	151,268
2011	480,000	440,747	1,458	519,961	473,167	46,794	102,224	149,018

Iz gornje tabele vidi se koliki problem su i oni koji su formalno prijavljeni ali ne dobijaju platu ili se za njih ne plaćaju doprinosi. Zbog toga UPFBiH, po ko zna koji put, poziva SSS BiH da zajedničko djelovanje na sljedećim principima:

- Nema besplatnog rada;
- Nema isplate plata bez plaćanja poreza i doprinosa;
- Povećanje minimalne plate koja omogućava egzistencijalni minimum;
- Oštro kažnjavanje svih onih koji krše propise iz oblasti rada;
- Unapređivanje kvaliteta rada kontrolnih organa kroz vršenje stalnog zajedničkog pritiska.

4. SUMMARY

The FBiH Association of Employers conducted the primary survey entitled GREY ECONOMY DRIVERS – EYMPLOERS' POINT OF VIEW using interview method with the sample of 222 companies from the entire FBiH. The interview consisted of 29 questions aiming to examine the point of view of employers regarding the exposure of their company, the state and society to grey economy, as well as ways to fight against it. During the interview, participants were offered concrete answers, but they also had the opportunity to create their own answers and provide comments and explanation for their opinions.

Although the survey on grey economy drivers in the FBiH was designed to explore the opinion of employers who are members of the FBiH Association of Employers, the statistic sample is such that it provides results which can be considered the opinion of majority of employers in the FBiH. Namely, the 222 participating companies employ more than 75,000 workers, which is 28% out of the total number of 268,780 employees in the real sector. We can conclude that this is a representative sample with possible statistical error margin of 0.1%, which is a negligible error. The results can therefore be accepted as relevant opinion of employers in the FBiH. Surely, the results of this survey should be taken into account in process of reform of regulations on grey economy and its prevention.

Nearly half of the survey participants, 47%, encounter grey economy constantly or frequently. If we take into consideration the fact that 45% of companies encounter grey economy occasionally, we can conclude that grey economy has become the usual method of doing business on the FBiH market. How else can we explain the fact that only 12 companies, or 6%, did not encounter grey economy at all?

Slightly more than 54% of participants stated that they have lost some of their customers due to grey economy. 42% had to reduce prices for their products and services, and the same percentage claim to have suffered loss of turnover. As many as 25% of participants stated that they had to reduce the number of their employees due to grey economy. A small number of answers (6%) mentioned damaged company reputation, and even less (3%) cited other consequences. 1% did not answer the question. See Graph 1.

These answers show that there are serious negative effects of grey economy for a significant number of companies. It is clear that hones employers suffer damages due to reduced profits and competitiveness, but their employees suffer too because they lose the job security. The entire society suffers too due to reduced revenues in public budgets and funds. This is a clear indicator that the state and its control institutions need to start dealing with this issue urgently. Measures of grey economy preventions must be systematic and their implementation must be permanent.

Most companies, 95 of them, i.e. 42%, stated that the damages caused by competition operating in the grey zone reaches 11-20%. For 63 participants (28%), the damages amount to 21-30%. Very similar answers were given both by private and mixed ownership companies with majority private ownership. We can conclude that the damages suffered by our companies due to grey economy are great, amounting to about one fifth of their annual proceeds, which significantly reduces their competitiveness. amount to:

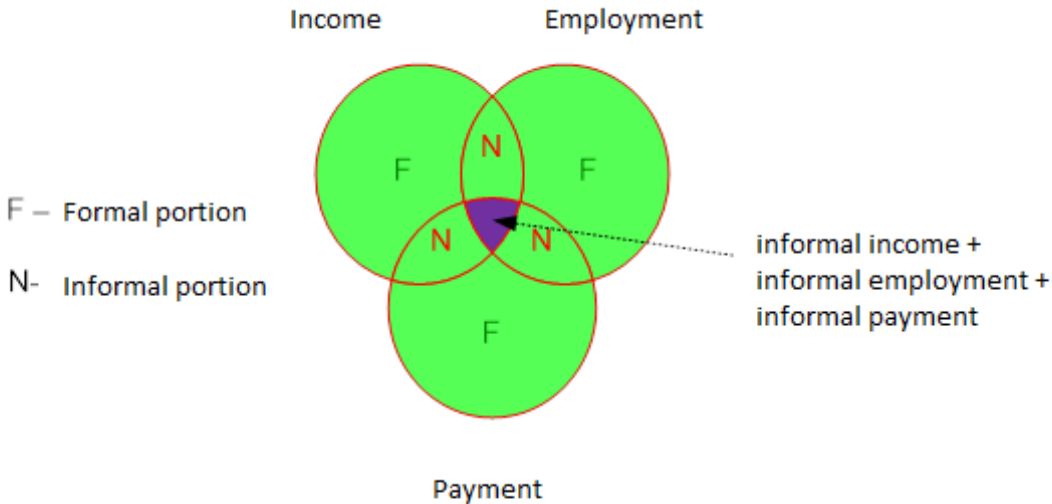
Informal Income, Informal employment and informal payment

Informal income, informal employment and informal payment are the key elements of informal economy. They can compose the entire content of economic activity (for example in survival economy), and sometimes they can exist as isolated elements independent of each other (for example there can be only informal income, only informal employment or only informal payment). Furthermore, they can be the informal part of an economic activity

Informal income is income which is not taxed because it is not reported (Mirus and Smith; 1997; Christie and Holzner, 2004), *informal employment* is employment for which pension and health insurance contributions are not paid, and *informal payment* is payment accompanying production activities without bookkeeping and audit.

An example of informal payment is salary paid in cash without paying taxes and contributions. This means that it is possible for a person to be employed in the formal sector, i.e. being formally employed, but to receive portion of the salary in cash, i.e. informally.

Image 2: **Combinations of informal income and informal employment**

Estimating Size of Informal Income

The very discrepancy indicates the possibility of existence of informal economy revenues in (F)BiH.

Namely, the discrepancy of 6-8% between volumes of GDP calculated using the production method and GDP calculated using the spending method indicate the possibility of production activities which are hidden in order to evade taxes. This is the percent by which GDP calculated using spending method is higher than the GDP calculated using the production method.

There are also macro methods to estimate the informal income, but they are acceptable only when estimates based on direct or indirect methods are flawed. In any case, there is still no undisputed consensus on at least approximate size of the revenues in informal economy of (F)BiH.

Table 2: Size of informal economy revenues, (F)BiH 1999-2008.

Year	BHAS (2010)	OECD (2008)	Schneider et al. (2010) and Schneider (2009)	Christie and Holzner (2004)	Nastev and Bojanec (2007)	Dell'Anno and Piirisild (2004) ^{x)}	IMF (2004; 2005) ^{xx)}	FZPR (2008)	Tomaš (2010)
1999			34.3		23.3		42.4 (33)		
2000	8.85	8.9	34.1 (34.1)		31.6	59,0	40.9 (30)		
2001	8.24	8.2	34.0	21	35.1	57,7	40.9 (26)		
2002	7.65	7.7	33.9 (35.4)			55,2	38.8 (29)		
2003	7.33 6.40 ^{xxx)}	7.9	36.7 (36.7)			52,6			
2004	7.02	7.6	33.6 (37.2)						
2005	6.72	7.2	33.2 (38.1)						
2006	6.66	7.1	32.9 (39.0)					36.3 ^{xxx)}	
2007	6.2 ^{xxx)}		32.8 (38.2)						
2008									16.53 (26.52)

^{x)} all components of UEA: informal, underground and illegal

^{xx)} two different estimates based on two different models

^{xxx)} FBiH

Source: as listed in the table.

As the Table 2 shows, there are no estimates of informal economy revenues for period after 2008, i.e. all estimates of informal economy revenues are 5-15 years old.

The largest portion of informal economy consists of *exclusion of type N6 – false reporting*, which makes up to 4.8% of total GDP. It is assumed that certain companies do not present full financial reports because they are trying to evade taxes and contributions.

Table 3: Adaptation of GDP to informal economy revenues, 2007

Revenue size	Type of informal economy						
	N1- Underground production	N3- Producer not required to register	N4- Registered legal entities not surveyed	N5- Registered unincorporated units not surveyed	N6- Incomplete reporting of production unit	N7- Statistical deficiencies	Total N1- N7
Amount (000 BAM)	17,394	181,688	17.130	0,0	497,015	138,686	851,913
Structure (%)	2,0	21,3	2,0	0,0	58,3	16,3	100
GDP (%)	0,1	1,3	0,1	0,00	3,6	1,0	6,2

Source: BHAS (2010)

Tabular method of Eurostat provided results for BiH economy which are very low, as Table 4 shows.

Table 4: Size of informal economy revenues; BiH and comparators, 2003-2001

Country	Year	Size
BiH	2003	6.2
Regional comparators		
Bulgaria	2001	10.2
Romania	2002	17.7
Moldavia	2001	31.6
Albania	2003	30.8
Montenegro	2002	8.8
Serbia	2003	14.6
Croatia	2002	10.1
Macedonia	2003	16.3
AVERAGE		17.5
Other European transitional economies		
Czech Republic	2000	9.3
Hungary	2000	11.9
Slovakia		
Latvia	2000	13.6
Poland	2002	15.7
Lithuania	2002	18.9
AVERAGE		13.9
Other transitional countries		
Armenia	2003	28.9
Azerbaijan	2003	20.7
Georgia	2004	28.3

Kazakhstan	2003	21.6
Russia	2003	34.3
Tajikistan	-	25
Uzbekistan		30
AVERAGE		27.0
Other European countries		
Austria	2001	7.9
Spain	2000	11.2
Italy	2003	16.7
AVERAGE		11.9

Source: adaptation of data by UNECE (2008)

Figures listed in the Table 4 for BiH and Montenegro are relatively small. Regarding this, the OECD project investigating informal economy in Balkan countries emphasizes (Ahmad, 2007:13):

“Low percentage for Montenegro and BiH suggest that unobserved economy is still underestimated, and it requires further research”.

Considering all the estimates, we can conclude that estimated revenues of informal economy in (F)BiH tend to be around 25% or one quarter of GDP.

There are different reasons for such a wide range of estimates. This is linked to different periods (significantly different because of important changes in monetary and fiscal system), usage of different definitions of informal economy and application of different approaches, methods and models.

Estimated Size of Informal Employment

The term *informal employment* refers to employment which is not included or which is insufficiently covered by formal arrangements in legislation or in practice (ILO, 2013). Examples of formal arrangement are pension and health insurance of employees. The number of employees without pension insurance is slightly higher than the number of employed without health insurance – the difference is not very significant (see Table 5).

Table 5: Size of informal employment, BiH, 2011-2013 (in 000 and %)

Type of survey	Employed without pension insurance	Total employed
APK 2011 (in %)	29	100
APK 2011 (in 000)	237	819
ARS 2011 (in %)	27	100
ARS 2011 (in 000)	220	816
ARS 2012 (in %)	29	100
ARS 2012 (in 000)	236	814
ARS 2013 (in %)	27	100
ARS 2013 (in 000)	218	822

As Table 5 shows, informal employment (based on criteria of unpaid pension insurance) in period between 2011 and 2013 ranges between 27% and 29% of total employment or between 218,000 and 237,000 of employed persons.

Informal employment in BiH mainly occurs in agriculture, and a smaller portion is equally divided between industry and services sector (see Table 6). We see a slight decrease in share of agriculture in informal employment in past few years, and slight increase in share of industry and services.

Table 8: Informal employment; FBiH, 2013

	Formal	Informal
Employment (%)	77.50	22.45
Employment (000)	388	112

Source: Author’s calculation based on labor force survey from 2013 (BHAS, 2013)

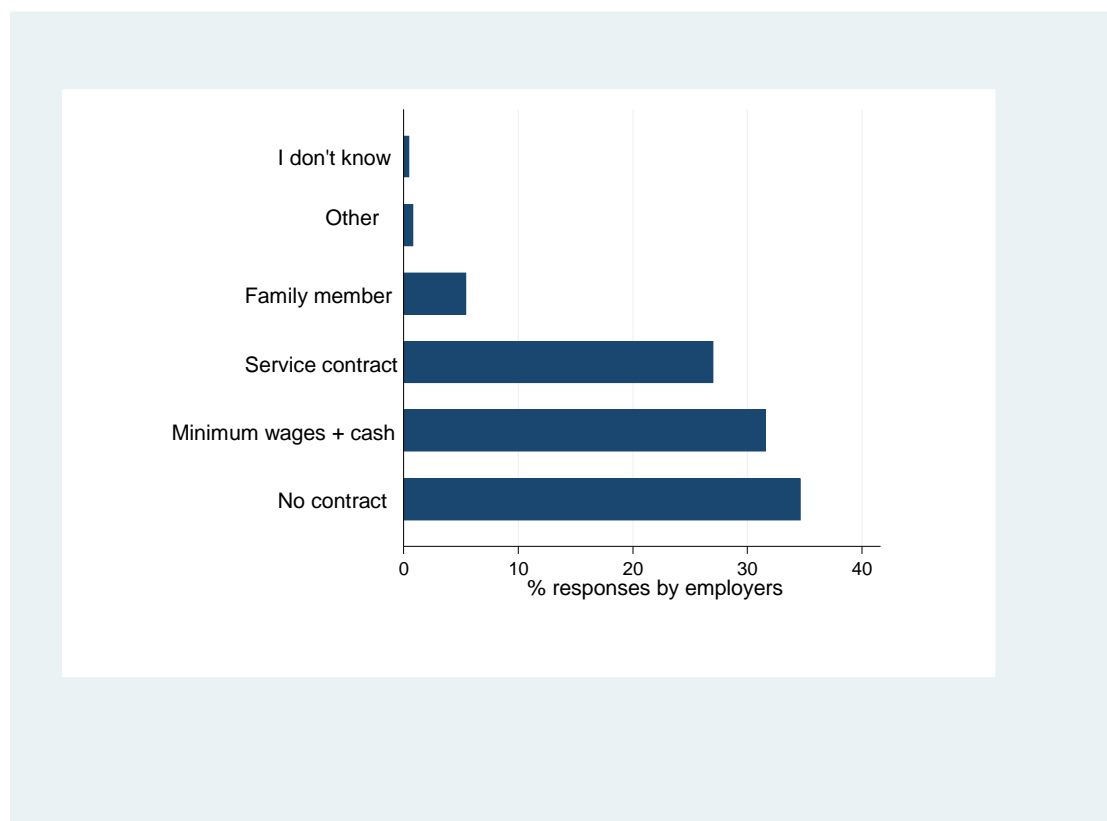
Based on labor force survey, we come to the conclusion that informal employment in FBiH makes up 22.45% of total employment (112,000 persons).

Roughly speaking, informal employment in BiH makes around one quarter of total employment, which means more than 200,000 employees.

When it comes to types of engagement and payment for informally employed persons, there are three types with about the same distribution (each type making one third of informal employment) (UPFBiH, 2015):

- Hiring of workers without contracts (‘black labor’) (34.8%)
- Payment of minimum wages with additional cash payments (informal employment within formal sector) (31.8%)
- Service contract (because taxes are much lower than in case of formal employment of workers) (27.2%)
- Family member helping out (5.4%).

Image 6: **Types of hiring and payment for informally employed persons**

Source: Processed by author based on data by UPFBiH (2015)

Detailed depiction of views of employers in FBiH regarding the relative size of different types of informal employment together with employees survey provides the ability to establish absolute sizes of employment, as shown in Table 9 (UPFBiH, 2015; BHAS; 2013).

Table 9: **Types of informal employment in non-agriculture sectors; FBiH, 2015**

Type of informal employment	Relative share (%)	Size (000)
Black labor	34.78	19.3
Service contract	27.17	15.1
Cash payment	3.17	17.7
Family member	5.43	3.0
Other	0.82	0.5
Total	100	55.6

Source: Processed by author basing on data by UPFBiH (2015) and BHAS (2013)

The size of net salaries in the formal sector is higher than the size of salaries paid “under the table” in the informal sector. The average salary in the formal sector was BAM 830 in 2013, and the average salary paid in cash in the informal sector was BAM 709 in the same period.

Table 10: **Salary in formal and informal sector; FBiH, 2013 (u KM)**

Salary range	Formal	Informal
01-200	0.6	1.6
201-300	1.2	8.9
301-400	4.1	17.9
401-500	12.9	20.0
501-700	28.2	23.7
701-900	25.4	13.2
901-1500	22.2	10.0
1501-2500	4.5	3.2
2501+	0.9	1.6
Total	100	100

Source: EFSA (2015)

The practice of payment “under the table” is widespread in the (F)BiH. There is a longstanding general belief that employment can be formal or informal. However, there is not only the formal-informal dichotomy, but also an entire spectrum of levels between completely formal and completely informal (Williams, 2009), and the FBiH is an excellent example for that. Employment can be formal to a great extent, but also partially informal at the same time. It’s a combination of formal and informal if a company is formally paying out a portion of the salary, and paying out the rest in cash. By doing so, companies avoid paying taxes and insurance contribution, and that amount is divided between the employers and informal profit and employee as informal salary.

Informal profit is made when recorded profits are lower than actually made profit, i.e. through non-recording of transactions from business-to-business and business-to-consumer relations. It is especially present in trade, transport and communication, as well as hospitality (Golias, 2013).

According to labor force surveys, the average number of employed persons (formal and informal) in period 2011-2014 was 491,500, but the average number of persons with paid pension insurance was 477,583. This is lower by only 13,917 and that should be the average number of persons employed in the informal sector.

Since data of FBiH Taxation Authority represent administrative data and probably closer to reality, we estimate that labor force surveys underestimate the size of informal employment by seven times.

In other words, informal employment in the FBiH includes at least 100,000 persons. It suffices to take a look at the data in Table 5 which refers to employment in BiH to conclude that it is not possible that out of 220,000 – 240,000 informally employed persons in BiH, only 14,000 are in the FBiH. Of course, we could at around 1,500 to this number (assuming that

all those with voluntary insurance are informally employed persons), but that still would not change the estimation significantly.

Employed persons who are potentially (and with great probability) linked to informal economy are those for whom contributions are not paid at all (whose number increased from around 53,000 in 2011 to around 75,000 in 2015) **or those for whom contributions are calculated for minimum wages** (whose number increased from around 102,000 in 2011 to around 120,000 in 2014). These figures, if nothing else, indicate the trend of increased informal employment within formal sector of economy. What is happening with other segments of informal economy (agriculture for example) should be additionally examined, because that topic exceeds the framework of this paper.

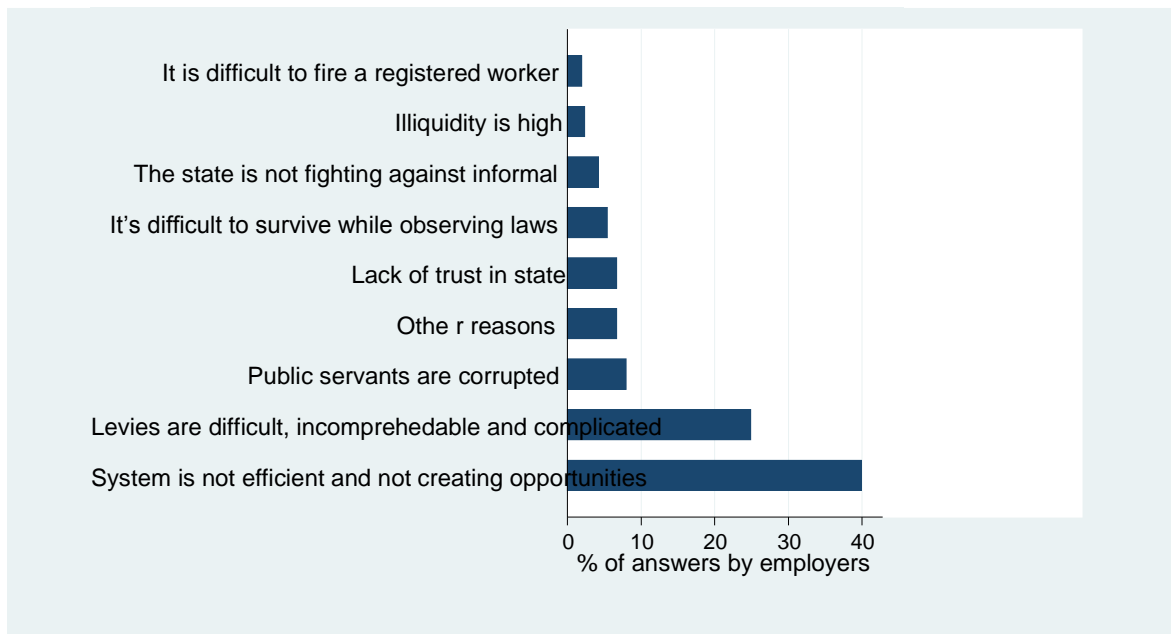
The percentage of persons receiving minimum wages in the FBiH was 22.3% in 2014, which is relatively high compared to other countries. The percentage of cash payment as percentage of total salary in the EU-27 is 6%, 3% in the Czech Republic, 5% in Slovenia, 11% in Lithuania, 14% in Poland, 14% in Bulgaria, 17% in Latvia and 30% in Ukraine (Williams, 2009; Merikül and Stæhr, 2010). It is probably similar to percentage in Moldavia, which according to expert estimates is 40%, and according to the estimate by National Statistics Agency of Moldavia it is 30-50% (Bechmann and Radeke, 2014).

Unlike the practice in many countries where cash payments are given for overtime work, especially in micro, small and medium enterprises, in FBiH this is done for regular work.

However, it would be necessary to further investigate whether workers in the FBiH who receive minimum wages also receive cash payments or not. Also, it would be necessary to investigate how many workers without paid contributions receive cash payments. The problem with salaries paid “under the table” is that they are difficult to measure in terms of amount and distribution. The amount of salary paid “under the table” remains secret as long as the employer legally pays the minimum wages (ILO, 2011).

Approach to suppression of informal economy

(F)BiH needs to move faster towards the socio-economic order based on fair and professional (as well as efficient and innovative) work as foundation of development (and basis for strengthening of tax moral), while at the same time abandoning the ethno-national society based on favors. In this process, it will be necessary to change the character of budget as the basic economic-political instrument – transform it from the one based on care (welfare) to the one based on opportunity (creating possibilities)

Source: Processed by author based on data by UPFBiH (2015)

As Image 21 shows, the growth factor which most dominantly leads to growth of informal economy is “system which is not efficient and not creating opportunities (for business, employment, etc.)” (UPFBiH, 2015).

Value Chains as Development Drivers

The wealth of a nation lies in the heads of its people, their innovation and creativity. Natural resources (forests, waters, ore, etc.) or geographic location are not crucial, crucial is the knowledge how to create. Those who rely on natural resources and cheap labor force in the globalized world and the time of digital economies and informational societies are doomed to failure (Domljan, 2014).

The basic problem of economy in the (F)BiH is the fact that its **main driver is the public sectors, while private and civil sectors represent auxiliary sectors**. The inefficient public sector is towering over the fragile private sector. The state is taking one half of GDP and spending it almost entirely on administrative-social expenditure.

(F)BiH will not be able to reach high economic growth rates which represent a necessary but insufficient condition for reduction of informal economy until it has a clear vision, strategy and policy of development. The vision can only be *becoming a high income state (with policy determining when; in our opinion, it is not even theoretically possible sooner than 2035)*.

When it recovered from the postwar reconstruction and the transition shock, BiH fell into the ‘*middle income trap*’. It is not coming out of this trap because it is not able to activate the chain: production of ideas – research – increase of knowledge fund – commercialization of innovation – increase of productivity – increase of competitiveness – increased export of sophisticated products – increased life standards.

BiH economy is not strong because it consists of companies which are sailing like independent vessels, and not like a fleet. The challenge is to improve competitiveness and productivity, and the key development goal must be achievement of high-quality results: winning over foreign markets and creating foreign currency income which is necessary to procure foreign goods which a small country cannot produce.

The drivers of economic development should be value chains. It is therefore necessary to find links between the most dynamic BiH companies with other BiH companies in purchase/sale chains, find possibilities for harmonized development of common activities (foremost in terms of development and research, as well as international marketing), and support these links with regional resources in order to strengthen and internationalize the value chains (and later production clusters).

Although total share of BiH economy in global export is 0.028%, the country is still fighting for individual global niches where market share of its leading exporters reaches 0.10-0.70%. These niches can be found in following industries: iron and steel, wood and furniture, electric power, car seats, shoes, fuel engine parts (spark plugs). BiH's export in these areas takes 20th – 30th place among top 100-130 exporter countries.

The growth of development leaders should be based as much as possible on direct foreign investments (DFI), which is the case in small European transition economies such as Slovakia for example. Small and medium local companies should cluster as much as possible around several foreign strategic investors. No country has become an economic miracle unless it opened up to transfer of technology. Therefore, it is *crucial that all levels of authority encourage DFIs through their policies.*

The politics should start acting by mapping the existing and potential development leaders in BiH's city-regions, because these are the 'cow companies' (unlike 'wolf companies' and 'hyena companies') which are leaders in learning, innovation and export.

In city-regions of Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik, Tuzla and Zenica, it is necessary to support the value chains in which FBiH has traditional comparative advantage, as well as value chains where it is necessary to urgently gain comparative advantage (software production and creative goods). It is necessary to support the development leaders (main determinants and growth drivers), i.e. the activities which are undergoing significant structural changes and thus gaining comparative and competitive advantage in order to be attractive to transnational companies and foreign investors, which will encourage export (OECD, 2007).

For the sake of long-term improvement of competitiveness of FBiH's economy, it is necessary to carry out its second re-industrialization. Industrialization of economy in FBiH was carried out by the Austrian-Hungarian Empire, the first re-industrialization was carried out by the Socialist Federative Republic of Yugoslavia, and it is now up to BiH authorities to carry out the second re-industrialization of BiH economy.

BiH needs to double the share of its industry's added value in GDP in order to reach its most adequate economic comparators – Switzerland, Austria, Slovenia and Slovakia (see Image 22).

BiH is facing the transition from the existing low-tech export (only US\$ 19 per capita in 2010) to intense skill and capital export. FBiH has only one high-tech product: an antibiotic drug (but it is highly questionable whether its producer can preserve the competitive power).

The international trade is mainly dealing with goods. Although modern economies are service economies because provision of services dominates in their total production, international trade deals mainly with goods and only to a lesser extent with services. In global exports, goods make up four fifths and services only one quarter.

In order to improve its international trade position, BiH must increase the volumes of *tradable goods*, i.e. goods and services which can be sold to members of other economies in international or local markets.

The main reason for the discrepancy in productivity and competitiveness of BiH and other comparator countries is the low level and quality of innovative inputs, as well as low investments in research and developments which generate very low outputs, which proves their low innovative efficiency.

In global terms, *BiH belongs to countries with lowest innovation capacity* (Nair, 2008). Because of low investments in research and development, production and knowledge distribution are low, so only Albania among the comparator countries has lower level of knowledge production.

Countries with higher levels of development *do not compete with goods but with brains*. The ability of a country to develop an excellent education system and improve the knowledge of its labor force through training is crucial for competitiveness of companies and the country.

Strategy of Fight against Informal Economy

The FBiH Government needs to make sure that the size and employment of informal economy are reduced from one third to one fifth of GDP in the period between 2016 and 2020.

It is necessary to select the suitable combination of deregulation (especially in terms of labor market, income and outcome of business activity etc.) and formalization (abolition of discretion power of government stakeholders and introduction of transparent procedures for development of private sector).

Factors decreasing the role and significance of informal economy in the FBiH are:

6. Reduction of levies and taxes for business sector,
7. Effort of governments (entity, cantonal and municipal) to become public property and thus strengthen the tax moral,

8. Flexible of labor market,
9. Improved work of courts,
10. Improved work of labor inspection and other inspection bodies.

Table 36: **Factors of (de)stimulation of informal economy in FBiH**

No .	Factor type	Explanation	Contribution to reduction of informal economy
1	Taxes and contributions	Contributions, parafiscal charges etc.	<ul style="list-style-type: none"> - Implementing fiscal devaluation as much as possible, i.e. transfer fiscal burden from production to expenditure and property - Distributing levies to a larger number of tax payers and more fiscal forms in order to ease the tax burden of current formal entities - Changing the distribution of tax revenues to different levels in order to achieve more benevolent attitude of local and regional authorities towards the business sector - Treating the state-owned companies in the same way as private companies (charge taxes and contributions in the same way as in case of private companies or provide transparent incentives from the budget and secure fair consolidation in public sector balance reports)
2	Deterrent	<p>Policy of 'stick' can reduce informal economy through more efficient actions of:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. judges 2. inspectors 3. customs officers 4. police officers 5. administrators 6. auditors etc. <p>who are not implementing or who are unable to implement the prescribed norms</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Reducing the discretionary area and increase the automatic area by introducing transparent rules in order to reduce room for corruption - Adoption of certain regulation and introduction of institutions in order to reduce the room for informal activities - Stricter penalties for certain offenses would contribute to reduction of informal employment and informal payment - Giving more power to inspections, for example to control work of unregistered production units would contribute to reduction of informal economy
3	Incentive	Policy of 'carrot' can reduce informal economy	<ul style="list-style-type: none"> - Introducing more favorable tax treatment for mini and midi jobs - Introducing more favorable tax

			<p>treatment for seasonal workers in hospitality industry, tourism and construction</p> <ul style="list-style-type: none"> - Introducing different contribution rates for different sectors or progressive rates of social insurance - Supporting formal self-employment through grants and start-up loans - Enabling easier transition from and to an industry
--	--	--	--

Source: Elaboration by author based on discussions of focus groups

When reducing informal economy, we need to focus on reduction of informal payment and informal income, as well as informal employment. This opinion is supported also by employers in the FBiH, because they are aware of importance of informal employment as an important social shock-absorber of society facing mass inactivity and unemployment (see Image 13).

When deliberating the problem of informal employment, it is necessary to carry out segmentation of persons employed in informal economy, because there are those who are

- (a) forced to be in informal employment,
- (b) compelled to be in informal employment and
- (c) wanting to be in informal employment.

There are persons employed in informal economy who are forced into that situation because they have no other choice – they are either in informal economy or ‘in the street’. These are vulnerable categories (poor education, low work skills and no access to minimum capital which would allow them to run their own businesses), or even discriminated persons (for being on the extreme poles of working age. i.e. they are too old or too young).

Access to social welfare funds should be improved for them in order to encourage their employment in formal sector through special incentives. At the same time, it is necessary to organize training in order to increase the probability of their employment.

Among the informally employed persons, there are also persons who are compelled to be in informal employment. Although they work for registered companies, they do not have valid labor contracts (no contract at all, service contracts etc.), they are unregistered self-employed and so on. Such cases need to be identified by labor inspection, and both workers and employers need to be penalized.

It is necessary to carry out tax reform aimed at increasing tax revenues through expenditure and property taxation instead of taxation of production (labor, capital, etc.).

The tax reform should also be designed to distribute revenues from indirect taxes to higher levels of authority, and revenues from direct taxes to lower levels of authority. This would

encourage municipalities, cities and cantons to cooperate more with the business sector and strengthen the partnership of private and public sector.

Furthermore, it is necessary to simplify the conditions for transition from and to a business activity, which would increase the number of tax paying entities and reduce the burden for them.

In the past few years, several transition countries simplified the process of registration of companies by introducing the one-stop shops and cutting the registration expenses. However, it will take time to convince unregistered companies to register and reduce their informal activities. (EBRD and World Bank, 2014).

Within the reform of pension insurance, it is necessary to introduce two basic categories: (i) those who pay pension insurance contributions and (ii) those who do not pay the contributions.

For a certain category of workers, for example with net salary under level X, contributions would not be paid. Contributions for them would be paid by transfers for which the money would be collected by higher contributions for salaries above level Y.

The category of employers with paid contributions should contain subcategories of mini and mini jobs, for which lower rate of contributions would be paid. There are countries, such as Germany, which are implementing this system.

Introducing more favorable tax treatment for seasonal workers in some industries (hospitality and tourism, construction, etc.) would also contribute to reduction of informal employment. Workers would be registered as seasonal workers and contributions would not have to be paid for them. Funds for their contributions would be secured through transfers, similar to the regular workers for which contributions are not paid.

It is necessary to simplify taxation procedures in terms of reduced time for filling forms, number of procedures and cost of filling forms.

Good collective agreements have a positive impact on reduction of informal employment and the trap of low productivity. However, such agreements, which have to be in line with the recently adopted FBH Labor Law (FBH Official Gazette No. 62/15), still need to be signed.

Salaries should be regulated by general collective agreement negotiated together by the employers, unions and state. It should make sure that provisions on minimum wages and contributions refer also to workers who are not covered by the collective agreement, which is the usual practice in European legislation.

Unions and employers should agree on the framework elements of annual agreements, while the final agreement would be signed at industry level.

For those outside an industry, it is difficult and frustrating to discover informalities of sectors. Therefore, it is necessary to create the possibility for employers/workers to report informal activities to the relevant authorities. This is especially important in situations where relevant institutions possess only limited resources (lack of inspectors, lack of competences, lack of coordination of state institutions etc.).

The institution of whistleblowers is efficient only if there is enough incentive to report informal activities. The employer/worker who reports and testifies on informal activities should be exempted from any penalties.

The government and employers should work together on introducing an efficient institution of whistleblowers, also through public campaigns. In this way, people involved in informal activities would know that the possibility of them being discovered is much bigger (Bechmann and Radeke, 2014).

It is very important to keep in mind the stance of employers regarding this issue. According to a poll of employers (UPFBiH, 2015), 86% of formal sector companies 'rarely' or 'occasionally' report their informal competition, and the main cited reason was 'I do not believe in state institutions (they would not do anything anyway)'.

Both employers and employees should be penalized for undertaking informal activities. There is abundant practice in other countries regarding this matter. For example in Germany, employers will have to pay contributions for up to three years if they are caught informally employing workers. In some countries (Austria, Slovakia, Romania) the penalty includes the possibility to shut down the business for period of up to one year. In Italy, a construction site will be closed if there are informally employed workers (Bechmann and Radeke, 2014).

If an employer is caught failing to pay full salary and contributions because of cash payments under the table, the company should be penalized by being forced to pay full contributions for a period of time.

If a worker is caught working informally, their welfare and social benefits should be reduced or abolished. The purpose of the penalties is to send the signal to the business sector that informal employment is undesirable and punishable.

It is necessary to improve work of inspection authorities in order to control stock, turnover, correctness of bookkeeping and validity of documents. (FZPR, 2008). In order to achieve this,

it is necessary to use the limited resources (insufficient number of inspectors etc.) in the most efficient way.

In connection with this, it is necessary to design risk profiles for business sectors (sectors with highest level of informality: construction, trade, hospitality and tourism, etc.) and company types (small and medium enterprises, etc.) and so on. Such approach provided good results in Latvia, Romania and Portugal (Bechmann and Radeke, 2014).

BIOGRAFIJA

Prof.dr. Vjekoslav Domljan

Vjekoslav Domljan je sveučilišni profesor, istraživač i konzultant s velikim iskustvom u ekonomiji rada i pitanja ne-promatranog gospodarstva (NOE) više od 15 godina. Radio je na: poglavlju o NOE za tržište rada za projekt Svjetske banke uz podršku vlasti BiH (koja će biti objavljena uskoro), udžbeniku Sistem nacionalnih računa (Sustav nacionalnih računa za Ekonomski fakultet u Sarajevu) za studente iz BiH. Ekonomski institut Sarajevo je upravo objavio njegovo istraživanje Put u zaposlenost.

Doktorirao je i magistrirao na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu, te je trener na LBS (London), Bank of America, DIP, IOSCO (Internet prijave) i JICA.

Bio je na brojnim visokim položajima kao što je ambasador Bosne i Hercegovine u Kanadi, vd direktor i izvršni direktor Razvojne banke Federacije BiH, Član Komisije za vrijednosne papire Federacije Bosne i Hercegovine, Savjetnik za strategijsko planiranje u Vladi Federacije BiH, Pomoćnik CEO i vd direktor tvrtke Aluminij dd Mostar, Vanredni profesor na Sveučilištu u Sarajevu, Sarajevska škola za nauku i tehnologiju (SSST), Europskog centra za mir i razvoj (VIPR, Sveučilište UN-a za mir) i Sveučilišta u Mostaru, gdje je također služio kao dekan Pravnog Fakulteta i član Senata Sveučilišta.

Tijekom svog profesionalnog rada je predsjedavao timom koji je razvio prvu strategiju ekonomskog razvoja BiH za 2001-2004 nazvan Poduzetnička društva pod pokroviteljstvom Svjetske banke. On je također pomagao u pripremi druge strategije razvoja BiH (za 2004-2007) i bio je ključni lokalni stručnjak u pripremi treće strategije BiH gospodarskog razvoja (za 2008-2013) pod pokroviteljstvom DFID, a u isto vrijeme bio zamjenik ravnatelja i voditelj tima na LSE konzorcija.